89(99սփ

Բագին

Լ. ՇԱՆԹ
Բ. ԹԱՇԵԱՆ
ԱՐՄԱՆՏ
Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ
Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
Հ. ՏԱՆՔԵՐ
Հ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
Ն. Կ. ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ
Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ
Մ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ
Գ. ՌԲԳԱՐԵԱՆ

4 / ԱՇՈՒՆ 1998

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.– * * * Ժամերէն մէկը…
2.–Լ. ՇԱՆԹ Կայսրը
3.–Բ. ԹԱՇԵԱՆ Երկու խօսք *«Կայսր»*ի
գլխաւոր անձերուն մասին
28.–ԱՐՄԱՆՏ Բանաստեղծութիւններ
32.–Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ Ցիրուցան էջեր
50.–Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Բանաստեղծութիւններ
54.–Հ. ՏԱՆՔԵՐ Կարմիր թելը
77.–Հ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ Ենթաեսէն փշրուած
81.– * * * Նիկողոս Թահմիզեան
83.–Ն. Կ. ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ *«Սասնայ ծռեր»*ի
երաժշտական պահպանուած
հատուածների մասին
106.–Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ Թարգմանութի՞ւն,
թէ դաւաճանութիւն
125.–Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ *«Ես իմ անուշ»*ի ոդիսականը
141.– * * * Մ. Էպլիղաթեանի
«Գաղթակայանէն
*խորհրդարան…»*ը
143.– * * * Հ. Մարգարեանի
*«Քարաձայն պատարագ»*ը
145.– * * * Վ. Մատթէոսեանի
*«Կոստան Զարեանի շուրջ»*ը
147.– * * * Մեր բանաստեղծները
151.– * * * Երանի՛, որ ունի…
153.–Մ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ Համաստեղի նամակները
155.–Գ. ԱԲԳԱՐԵԱՆ Ա. Ա. Փաշայեանի
«Օտարազգի հայագէտներ»
աշխատութեան մասին
158.– * * * Հաղորդագրութիւն
160.– * * * *«Բագին»*ի
1998ի բովանդակութիւնը

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ»Ի ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Բագին

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ւ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
ԼԷ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 4 ԱՇՈՒՆ 1998 ՊԷՅՐՈՒԹ

ԺԱՄԵՐԷՆ ՄԷԿԸ...

Որքան ալ կրկնութիւններէն ուզենք խոյս տալ, անոնք կրկին ու կրկին կը ներկայանան մեզի ու կը պարտադրեն իրենց ձեռք բերած խորհուրդը:

Նման փորձութեան մը դէմ-յանդիման դրին մեզ նորէն Ստեֆան Ցուայգի բանաձեւած «Աստեղային ժամերը», երբ քանի մը տողով ուզեցինք նշել «Համազգային» մշակութային միութեան 70ամեակը, որ բախտորոշ դեր մը ունեցաւ մեր կեանքին մէջ, ինչպէս եղած են Թուական կազմած ցուայգեան կարգ մը գրական ու բացառական երեւոյթները, գրականներէն, օրինակ, Ֆրանսացի Ռուժէ տը Լիլի պոռթկացած հռչակաւոր «Մարսէյեզ»ը, ինչպէս նաեւ 19ամեայ աղջըկան մը սէրով բռնկած 74ամեայ Կէօթէի բանաստեղծական յայտնութիւնը, որմէ ետք, մինչ ըստ Ցուայգի, «Գերմանական բանաստեղծութիւնը չունեցաւ աւելի շողշողուն ժամ մը, քան այն ժամը, երբ հզօր զգացմունքը հզօր թափով լեցուեցաւ այդ անմահ տողերուն մէջ»:

Մեր մէջ եւս քիչ չէ թիւը ցուայգեան առումով փայլատակած պատմական թէ մտաւորական աստեղային ժամերուն, որոնցմէ մէկը անպայման «Համազգային» մշակութային միութեան տեսիլքը եղաւ եւ անոր անմիջապէս յաջորդած ծնունդը, 1928ին, որ շուտով դուրս եկաւ Փարաւոններու հայրենիքէն ու ամբողջ 70 տարի լոյս սփռեց Սփիւռքի տարածքներուն տարտղնուած լուսածարաւ հոգիներուն, վերջին տասնամեակին գործունէութեան իր դաշտին մէջ առնելով նաեւ Հայաստանն ու Արցախը:

Դիւրին չէ, երբեւիցէ դիւրին չէ եղած միութիւն մը կազմել, գաղափարական անոր աւանդքին շուրջ հաւատաւորներ խմբել ու տեւողութեան սաղմերով օժտել զայն: Հաստատուն արմատներ նետելու եւ կայուն ընձիւղներ արձակելու բախտը կուչեցեալներուն չէր ժպտիր, կը շռայլուի ընտրեալներուն միայն:

Մեծ երազներու ուխտաւոր ընտրեալներու եւ ներքին ծարաւներով մղուած բազմութիւններուն բախտորոշ հանդիպումը կազմեց «Համազգային»ի կառոյցին ամրակուռ շաղախը: Այդ է: Ժամանակին կը դիմանան այն ձեռնարկները, որոնց հեղինակները ժամանակի հրամայականը զգալու եւ կարեւորութիւնները կշռելու բնազդներով եկած են աշխարհ: «Հողերն ալ ունին սերմերը ընդունելու իրենց ժամանակը», կ'ըսէ մեր մտածողներէն մէկը:

«Համազգային»ի հիմնադիրները գիտէին ինչ կ'ընեն ու բազմութիւնները գիտէին, թէ հիմնադիրները ինչ կրնան ընել եւ ինչպէս կրնան պահել իրենց հոգին խռոված տեսիլքները:

Ապրելու արժանի ժողովուրդի մը արժէքը կշռած ու տարագրութեան մէջ անոր տեւելու ճանապարհները հարթելու տենդէ մը բռնուած մարդիկ էին անոնք ու քաջ գիտէին, որ ոտքին տակ հող չունեցող ժողովուրդի մը ամէնէ՛ն ապահով կռուաններէն մէկը իմացական հողն է, հոգեկան սերմը, ներքին կարողութիւնները կազմակերպելու ու հունաւորելու ունակ ա՛յն զօրութիւնները, որոնցմէ մէկուն անունը գիր է, այսինքն՝ դպրոց, մամուլ, մշակութային միութիւն:

«Համազգային»:

Չի կրնար միակտուր հարթ եղած ըլլալ 70ամեակի ճամբան, հանդրուաններէն մէկը կամ միւսը կրնայ նախորդին կամ յաջորդին չափ բեղուն կամ փայլուն եղած չըլլալ, բայց գործունէութեան ընթացքը չէ կասած երբեք ու գործը սահմանափակ չէ եղած բնաւ, ճիւղաւորուած է աստիճանաբար, Ճեմարանը ճեմարաններ եղած է, հրատարակութիւնները յաջորդած են իրարու, թատերախումբը կը շարունակէ իր շնչառութիւնը, երգի, պարի, նկարչութեան նորանոր ճիւղեր հաստատուած են Լիբանանի մէջ թէ այլուր:

Կարելի չէ ըսել, թէ Սփիւռքի մէջ ինչ կրնար ըլլալ մշակութային մեր ճակատին պարզած վիճակը առանց «Համազգային»ի եօթնապատիկ ձեռնարկներուն ու բազմաճիւղ ներդրումներուն, բայց կրնանք համարձակօրէն ըսել, որ եթէ իր անունով կուտակուած վաստակը ընծայուած չըլլար, անդարմանելի պարապի մը առջեւ գտնուած պիտի ըլլայինք այսօր, բազմաթիւ մտաւորականներ, գործիչներ, գրողներ ու արուեստագէտներ հաշուելու հպարտութիւնը պիտի չունենայինք, այլասերումը մեծ չափերու պիտի հասնէր ու բիւր բիւրերու հոգիներուն նստած պիտի ըլլար անթափանց խաւարը:

Կ'իմանանք, որ «Գասպար Իփեկեան» թատերախումբը «Համազգային»ի 70ամեակին առիթով պիտի բեմադրէ հիմնադիր անդամներէն Լեւոն Շանթի «Կայսրը» թատերգութիւնը: Հանդիսատեսին յիշողութիւնը նախօրօք թարմացնելու, իսկ զայն կարդալու հնարաւորութիւն չունեցածներուն համար յաջորդող էջերուն կ'արտադրենք նշանաւոր թատերագիրին այդ գլուխ-գործոցին վերջին հատուածը եւ ամբողջին մասին երկու կարծիք՝ Բենիամին Թաշեանի եւ Յակոբ Օշականի ստորագրութիւններով:

20557-2հ 140-2001 digitised by A.R.A.R.@

Լ. ՇԱՆԹ

ԿԱՅՍՐԸ

ԹԷՈՖԱՆՕ (Կը նետուի Գուրգէնի ընդառաջ)·— *Իմ քա՛ջս, իմ քա՛ջս, որ իր դէմը արգելք չի ճանչնար։ Այս հովերուն, այս ծովերուն դիմագրաւողը, այդ կամքն ու վճռականութիւնը ունեցողը իրաւունք ունի բոլո՛ր գահերուն, բոլո՛ր դիրքերուն։ Ա՛, եկա՛ր, եկա՛ր։*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ·— *Կեցի՛ր, կեցի՛ր. բան հասկնամ։ Ես եկե՛ր եմ, բայց միւսնե՞րը։*

ԹԷՈՖԱՆՕ·—*Այո՛, այո՛, եօ՛թն ալ. բայց նախ նստէ, շունչ առ։* (Կը քաշէ դէպի բազմոցը ու կը նստեցնէ քովը)։ *Ա՛, ինչպէ՛ս յանկարծ յոգնութիւն մը եկաւ վրաս…։ Իսկ դո՞ւրսը. դուրսը ինչպէ՞ս է։*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ·— *Համակիր՝ անթիւ, մասնակից՝ քիչեր։ Շատ աշխատեցայ թիկնապահներու գունդը գրաւեմ։ Հրամանատարներէն մէկն է միայն մեզի հետ. միւսներուն մօտենալը շատ էր վտանգաւոր։ Բայց միեւնոյն է, ի՞նչ կրնան ընել այդ վարձկանները կատարուած իրողութեան հանդէպ։ Թող ինծի՛ այդ ամէնուն հոգը. քու վրադ է միայն, որ բաց պահես մեր առջեւը ննջարանին մուտքը։*

ԹԷՈՖԱՆՕ·—*Քիչ մը ետքը կ'երթամ մօտը ու պիտի խնդրեմ, որ իր սենեակը գիշերեմ։ Սոսկալի հով է, անսովոր փոթորիկ. ամէն ծակէ կը սուլէ. չէ՞ որ կը վախնամ։ Քնացաւ թէ չէ՝ բա՛ց է դուռը։*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ (ոտքի ելլելով)·— *Ուրեմն վերջացաւ։ Կէսգիշեր չեղած՝ ա՛լ Ֆոկաս չկայ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (ինքն ալ ելլելով ոտքի)·— *Այլ իմպերատոր, ատոկրատո՛ր, կայսր ու բազիլեւս Օհան Գուրգէն։ Ի՛նչ ալ աղուոր կը վայելէ անունիդ։*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ·— *Թո՛ղ հիմա այդ բոլորը։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Ո՛չ։ Դուն չգիտես ի՛նչ սքանչելի զոյգ ենք ըլլալու ես ու դուն։ Այդպիսի զոյգ դեռ չէ տեսած այս պալատը· այդպիսի զոյգ դեռ չէ նստած ո՛չ բիւզանդական եւ ոչ աշխարհի որեւէ գահին։ Երեւակայէ՛ ինծի ու քեզի քով քովի· ա՛յ, այսպէ՛ս, մեծ դահլիճի ամպհովանիին տակը, մեր կայսերական բովանդակ շուքովը, շրջապատուած ու պաշտուած ամէնքէն· մեր ոտքերուն տակ ռումէական ամբողջ աւագանին, ամբողջ ազնուականութիւնը եւ քու բոլոր յաղթական բանակներդ։ Ատիկա՛ է միակ արդարը· աշխարհը պիտի երկրպագէ արիին ու գեղեցիկին։ Ո՞վ աւելի արի՝ քան դուն· ո՞վ աւելի գեղեցիկ՝ քան ես։ Պէտք էր որ գար այս օրը։*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ.— *Իսկ ես ինչքա՜ն, ինչքա՜ն ջանք եմ թափեր, որ այդ մարդը դառնայ կայսր։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Հապա ե՞ս։*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ.—*Իրա՛ւ է։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Ես ու դուն բարձրացուցինք անիկա վեր· ես ու դուն ալ հիմա կը զարնենք գետին։*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ.— *Իսկ ո՞ւր են տղաքը։ Կ'ուզէի տեսնել։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Ա՛խ, ինչո՞ւ չբացուեցան մեր աչքերը ասկէ վեցեօթը տարի աւելի կանուխ։ Ի զո՛ւր կորած ու ճմռուած տարիներ· ափսո՛ս, որոնց վրէժը սակայն պէ՛տք է լուծուի այս գիշեր։* (Յանկարծ կատաղի բողոքով)՝ *Չորցո՛ւց իմ կեանքս այդ չոր ճիւաղը, մաշեց երիտասարդութիւնս։ Ա՜, ես կ'ատեմ իր այն ադուէսի աչքերը, իր հաստ շրթունքը, կ'ատեմ իր զզուելի ձեռքերը, այն թաց ձեռքերը...*

●

ԿՈՄՍՈՒՀԻՆ (ներս վազելով).— *Կա՛յսրը, կա՛յսրը, թագուհի՛։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Հանգի՛ստ։ Առաջնորդէ՛ կոմսը քու սենեակդ։ Եւ ոչ ոք չշարժի իր տեղէն մինչեւ ձայն չտամ։*

ԿՈՄՍՈՒՀԻՆ (անհանգիստ եւ շտապեցնելով).— *Տէ՛ր...*

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ (տեսակ մը ակամայ կը հետեւի անոր)։

●

ԹԷՈՖԱՆՕ (արագ կը նստի՝ կռնակը դարձուցած դէպի կայսեր դուռը, արմունկները ծունկերուն ու դէմքը ձեռքերուն մէջ)։

ԿԱՅՍՐԸ (կը մտնէ շատ դանդաղ ու խիստ մռայլ եւ լուռ կը նայի քիչ մը)։—*Ի՞նչ կ՚ընես հոս։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (ընդոստ)։— *Վա՜յ, ինչպէս վախցուցիր ինծի։*

ԿԱՅՍՐԸ։— *Ո՞ւր են կիները. ինչո՞ւ ես մինակ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (տխուր)։—*Նոր ճամբու դրի. կ՚ուզէի պառկիլ, քունս չի տանիր։ Ի՞նչ զարշելի գիշեր է։ Ինչպէ՞ս եղաւ, որ յիշեցիր իմ գոյութիւնս պալատիդ մէկ անկիւնը։*

ԿԱՅՍՐԸ (ցաւոտ ժպիտով)։— *Կարօտցե՞ր ես։ Չէ՞ որ ես կը զգամ՝ դուն դժգոհ ես միշտ, երբ ես կու գամ քեզի։*

ԹԷՈՖԱՆՕ։—*Ինչպէ՞ս կ՚ուզես, որ գոհ ըլլամ, երբ մեր յարաբերութեան մէջ մնացեր է միայն քարացած սովորութիւն մը, անհոգի ու անմտերիմ։*

ԿԱՅՍՐԸ։—*Մտերի՞մ։ Ատ ի՜նչ չռայլութիւն է ինծի համար։ Բաւ է ան, որ դեռ հաւատքի կտոր մը մնացեր է մէջս. եւ ան ալ գիտե՞ս ինչու։*

ԹԷՈՖԱՆՕ։— *Ըսէ՛։*

ԿԱՅՍՐԸ։—*Որովհետեւ շատ կը պնդեն, որ չհաւատամ քեզի։ Կ՚ուզե՞ս ամէնէն վերջին նմոյշը։* (Ծոցէն ծալըւած թղթի կտոր մը հանելով)։ *Առ կարդա՛։*

ԹԷՈՖԱՆՕ։—*Ո՛չ. ո՛չ։ Ի՞նչ բան է։ Կարդա՛ ինքդ։*

ԿԱՅՍՐԸ։—*Լա՛ւ, կարդա՛մ. մեծ հաճո՛յք է։ «Այս գիշեր, պառկելէդ առաջ, անպատճառ խուզարկել տուր կանանոցիդ բոլոր անկիւնները. ամբողջ բանակ մը պիտի գտնես թաքնուած. չհաւատա՛ս կնոջդ հնարքներուն։ Ահա՛ կը զգուշացնէ քեզի քու անկեղծ բարեկամդ»։ Է՛, ի՞նչ կ՚ըսես իմ անկեղծ բարեկամիս խորհուրդին։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (կեցած է լուռ ու հանգիստ)։— *Ի՞նչ պիտի ըսեմ. ի՞նչ կրնամ ըսել։ Հետեւէ՛ իր խորհուրդին. եւ կը խնդրեմ, մի՛ հաւատար ո՛չ ինծի, ո՛չ իմ խօսքիս, ո՛չ իմ հնարքներուս։ Ինծի պէտքը չէ քու հաւատքդ, որ այդ տեսակ ստորին աղբիւրներէ կը բխի։* (Հետզհետէ աճող կատաղութեամբ)՝ *Ահա՛ ես, ահա՛ քու կանանոցդ. կանչէ՛ ներքինիներդ,* *կանչէ՛ թիկնապահներդ, կանչէ՛ բոլոր զօրավարներդ, բանակներդ· թող գան, խառնե՛ն, ոտքի տա՛կ տան, թող գան մերկացնե՛ն, պատռե՛ն, պղծեն, խորտակեն ամէ՛ն բան ու ամէն սրբութիւն, միայն թէ ալ ազատի՛մ· ազատի՛մ. ազատի՛մ…*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Ի զո՛ւր· չըսէ՛, որ յուզուի՛ս, ըսէ, որ հասկնաս։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Ի՛նչ կ'ուզես ինծմէ· Աստուա՛ծ իմ։* (Լալով)՝ *Ինչո՞ւ կը տանջես, ինչո՞ւ կը հալածես, ես ի՞նչ եմ ըրեր անոնց։*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Չգիտե՞ս։ Յաղթե՛ր ես, բարձրացեր ես գագա՛թը, դուն կա՛յսր ես։ Մարդկային ծածուկ ու խորունկ ատելութիւնն է ատիկա ամէ՛ն բանի դէմ, ամէ՛ն մարդու դէմ, որ յաջողեր է, որ հասեր է, որ գագաթն է։ Չյաջողածներու վրէժն է ատիկա, ետ մնացողներու անքուն ատելութիւնը։ Հանգիստ չե՛ն տալու, խայթելու են եւ մութին մէջ արմատները կրծելու։ Նայէ՛, դուն զայրացա՛ր, լացի՛ր, պոռացի՛ր ու թեթեւցա՛ր։ Իսկ ե՞ս, ե՞ս ի՞նչ ընեմ, Թէոֆանօ՛, ո՛չ կին եմ, ո՛չ լալ կրնամ, ոչ ալ մնալ անտարբեր։ Կը կարծես դիւրի՞ն է ինծի։ Երբեմն այնպէս ծանր վայրկեաններ կու գան վրաս, նե՛րսը, այն ընդարձակ ննջարանիս առանձնութեան մէջ։ Ա՛յ, մանաւանդ այսպէս խօլ ու դիւահար գիշերները, պատերուն ցայտերն ու քիւերն անգամ կարծես կեանք կ'առնեն մոմիս դողդոջ լոյսին տակ եւ մոլեգնոտ հովը պատուհանիս ճեղքերէն գիտե՞ս ինչ սեւ դաւեր կը պատմէ ինծի։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, Նիկեֆո՛ր։*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Թէոֆանօ՛, կը զգամ, որ շուրջս բան մը կը դառնայ· կը զգամ, որ դաւ մը կը նիւթուի մեզի դէմ։ Քիչ մը առաջ էր, նստեր էի ներսը՝ մտածումներուս հետ, յանկարծ այդ նախազգացումս այնպէս սարսափելի սուր կերպարանք առաւ, որ կամքիս հակառակ՝ ներսը մնալ չկրցայ։ Ա՛յ, ելեր-եկեր եմ քեզի, հո՛ս, շիտա՛կ հոս, ինքս ալ չգիտեմ իսկապէս ինչո՞ւ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (տխրած).— *Նիկեֆո՛ր… Նիկեֆո՛ր…*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Եկեր եմ ու այս բոլորը կը պատմեմ քեզի։ Ուրիշ որո՞ւ երթամ. ուրիշ որո՞ւ ըսեմ· իսկ լռել չեմ* *կրնար· կը զգամ, որ չեմ կրնար։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Խօսէ՛, խօսէ՛, ի՛նչ որ գիտես։ Ի՞նչ դաւ է ատիկա եւ արդեօք ո՞վ։ Ա՛խ, եթէ գիտնայի՛նք։*

ԿԱՅՍՐԸ (Ճիշդ կնոջը նայելով).—*Ես գիտե՛մ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (ակամայ քայլ մը ետ քաշուելով).— *Գիտե՛ս…*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Այո՛։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Ո՞վ։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Գիտե՛մ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (հազիւ լսելի· ակռաներուն մէջէն).— *Ըսէ՛…*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Ըսէ՛ դուն ինքդ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Ե՞ս։ Ըսեմ ե՞ս…*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Ո՞վ կը կարծես։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Հազար անուն կ'անցնի մտքէս։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Ո՞րն է առաջին անցածը։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Առաջի՞նը· պիտի զարմանա՛ս· Գուրգէ՛նը։*

ԿԱՅՍՐԸ (խնդալով).— *Չե՛մ զարմանար· սուր է եղեր մի՛շտ քու հոտառութիւնդ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Նորէ՞ն այդ մարդը· նորէ՞ն այդ մարդը կ'ելլէ իմ դէմս։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Վարպե՛տ է եւ զգոյշ, բայց կոյր չեմ եւ ես։ Հիմա ինծի համար պարզ է, թէ այն ինչ պատմութիւն էր Բարդասի քրոջը հետ։* (Կտրուկ ու դաժան կնոջը մօտենալով)։ *Ան կ'ուզէր իրեն համար դաւակից մը կանանոցիս մէջ· ան կ'ուզէր մէկը, որ ներսէն բանար դուռը…*

ԹԷՈՖԱՆՕ (սարսափահար).— *Ի՞նչ կ'ըսես, Նիկեֆո՛ր, ի՞նչ կ'ըսես…*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Ես գիտե՛մ, կը հսկե՛մ։ Անոր մասն է այս ամէնուն տակը· անոր մասն է եւ այս նամակին մէջ։ Կ'ուզէ խաբ տալ մէկ-երկու հեղ, որ երբ օր մը ճշմարիտ որ գայ՝ ես անհոգ ըլլամ ու չհաւատամ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (յանկարծ խիստ յանդիմանութեամբ).— *Ինչո՞ւ չէիր ըսեր ինծի այդ բոլորը· ինչո՞ւ էիր լռեր։ Եւ վերջապէս հիմա՞ ինչու ես կեցեր· ելի՛ր, զա՛րկ· սատկեցո՛ւր։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Ինչո՞ւ, հը՛մ· ինչո՞ւ…* (Ինքզինքը ծաղրելով)՝ *Որովհետեւ… որովհետեւ ա՛ն է կապեր առաջին անգամ ոտքիս այս կարմիր կօշիկները։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Ի՛նչ միամիտ տխմար բաներ կը խօսիս։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Չէ՞։ Բայց ա՛լ վերջացաւ։ Թող գայ ինչ որ գալու* է, թող ըլլայ ինչ որ ըլլալու է։ Անիկա… պէտք է մեռնի։

ԹԷՈՖԱՆՕ.— Միայն թէ չո՛ւշ։ Դուն վախ դրիր իմ մէջս։

ԿԱՅՍՐԸ.—Ան կ'ուզէ այդ վախը դնել եւ ի՛մ մէջս. բայց ժամանակ չեմ տար իրեն։ Հիւսած եմ արդէն իր մահը։

ԹԷՈՖԱՆՕ.—Ե՞րբ. ե՞րբ։

ԿԱՅՍՐԸ.—Վաղը պիտի երթայ որսի։ Գիտեմ, որ որսը շատ կը սիրէ. թող մեռնի որսի ատեն։ Շնորհ մըն է, որ կ'ընեմ իրեն։ Դժբախտ պատահմունք մը։ Վերջը կը նուիրեմ իրեն փառաւոր թաղում մը արքունի գանձէն եւ թող ո՛չ մէկը չանցընէ մտքէն, թէ Նիկեֆոր կայսրը վարձատրել չգիտէ իր ծառաները։

ԹԷՈՖԱՆՕ (մեծ ուրախութեամբ).— Հիմա հանգի՛ստ եմ, հիմա կը հաւատամ։ Լա՛ւ է, ի՛նչ լաւ է. հրաշալի ես կարգադրեր։

ԿԱՅՍՐԸ.— Կարգադրողը ես չե՛մ. կարգադրողը ի՛նքը եղաւ։ Ի՛նքն էր, որ կը պատմէր, թէ այս ամբողջ շաբաթը որսի է երթալու։ Դեռ կը խօսէր, որ ես վճիռս տուած էի արդէն. ճակատագրի վճիռն է ասիկա։ Վերջը վերջը ըլլա՛յ պիտի, ուշ կամ կանուխ։ Ճակատագրի դէմ երթալ կարելի չէ։

ԹԷՈՖԱՆՕ (խորհրդաւոր ու սարսափով).— Այո՛, Նիկեֆո՛ր, այդպէս է. ճակատագրին դէմ երթալ կարելի չէ։

ԿԱՅՍՐԸ.— Ա՛, ճակտի գի՛րը։ Եթէ գրուած է, որ պիտի մեռնիս այս գիշեր, հիմա՛, պահի՛կ մը ետքը, կը մեռնի՛ս, ոչի՛նչ չի փրկեր։ Կարծես աչքերդ կը փակուին ու չես նշմարեր ինչ որ շուրջդ կը կատարուի։

ԹԷՈՖԱՆՕ (միշտ նոյն սարսափով).— Այո՛, Նիկեֆո՛ր, այդպէ՛ս է. ու չես նշմարեր ինչ որ շուրջդ կը կատարուի։

ԿԱՅՍՐԸ.— Կարծես բանականութիւնդ կը կողպուի. կու գան կ'ըսեն երեսիդ ու չես հասկնար։

ԹԷՈՖԱՆՕ (նոյն եղանակով).— Այո՛, Նիկեֆո՛ր, այդպէ՛ս է. կու գան կ'ըսեն երեսիդ ու չես հասկնար։

ԿԱՅՍՐԸ.— Խախտեցան ու մեռան մէջս ամէն հաւատք, վստահութիւն. մնաց ճակատագիրը. փաթթուեր եմ անոր։

ԹԷՈՖԱՆՕ.— Լսէ՛, Նիկեֆո՛ր. թող այս գիշեր գամ սենեակդ *պառկելու։ Հոգիս ցունց ելաւ ըսածդ խօսքերէդ․ հովն ալ դուրսը գէշ-գէշ կ'ոռնայ…։ Չե՛մ կրնար մինակ։*

ԿԱՅՍՐԸ․— *Եկո՛ւր։ Անկողինս ազատ է։ Գիտե՛ս, որ ես կը պառկիմ բազմոցին։*

ԹԷՈՖԱՆՕ․— *Այո՛․ փաթթուած Սուրբիդ վերարկուին մէջ։*

ԿԱՅՍՐԸ․— *Իմ ուխտս է։ Կ'ուզեմ իր շուքին տակ, իր սրբութեան։ Երբ կը փաթթուիմ իր վերարկուին, կարծես ճակատագրին է, որ կ'ապաւինիմ։ Քալէ՛ երթանք։ Յոգնած ու քնատ եմ ես ալ։ Ա՛, շա՜տ եմ յոգնած։*

ԹԷՈՖԱՆՕ․— *Փոխեմ հագուստս, կու գամ․ դուն գնա՛։* (Կերթայ աջի մուտքը)։ *Մելանիա՛։*

ԿԱՅՍՐԸ․— *Աղէ՛կ։ Եթէ քնացած ըլլամ, չմոռնաս դնելու դրան մեծ նիգը։* (Ձախէն դուրս)։

ԹԷՈՖԱՆՕ․— *Ա՛, ճակտիդ գի՛րը։ Ա՛լ չի փրկեր քեզի ո՛չ մէկ դուռ, ա՛լ չի փրկեր քեզի ո՛չ մէկ նիգ…*

* * *

ԿՈՄՍՈՒՀԻՆ (կը մտնէ ու կը կենայ դէմը՝ վախով ու հարցական)։

ԹԷՈՖԱՆՕ․— *Գնա՛ ներս, յայտնէ՛, որ բաց է դուռը…*

ԿՈՄՍՈՒՀԻՆ (ակամայ ետ-ետ կ'երթայ ու կը կենայ)։

ԹԷՈՖԱՆՕ․— *Չի լսեցի՞ր։*

ԿՈՄՍՈՒՀԻՆ (դողալով)․— *Այո՛, իսկո՛յն, իսկո՛յն…։ Յայտնեմ, որ բաց է դուռը…*

Կոմսուհին շտապ կ'ելլէ դուրս։ Թէոփանօ կը յարձակի, կը մարէ մոմը։ Սենեակը լուսաւորուած է միայն կրակի կարմրաւուն դողդոջ լոյսովը։ Թէոփանօ նախ ծանր քանի մը քայլ կ'ընէ այդ լոյսին մէջ․ կը կենայ ու կը սկսի հանուիլ։ Նորէն անշարժ կեցած՝ կը լսէ պահ մը, հագուստին մէկ կտորը ձեռքը․ ու կը շարունակէ հանուիլ․ վերջը, կիսամերկ ու բոպիկ, քայլ մը կ'ընէ դէպի ձախի դուռը ու քովնտի վար ծռած, ականջ դնելու դիրքով կը քարանայ ամբողջ մարմնով։

Ներս կը վազէ կոմսուհին շնչահեղձ։ Թէոփանօ իսկոյն կը շտկուի, ամբողջ հասակովը, ձիգ ու պրկուած։ Կոմսուհին կը նետուի անոր ոտքը, ձեռքերովը դէմքը ծածկած։

ԹԷՈՖԱՆՕ (խուլ ձայնով).— *Խօսէ՛։*

ԿՈՄՍՈՒՀԻՆ.— *Վերջացա՛ւ։ Տեսա՛յ… սարսափելի՛ է…*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Ելի՛ր, գոցէ՛ ներս տանող դուռը, կողպէ՛. ձգէ՛ վարագոյրները։ Բա՛ց անկողինս։ Տո՛ւր, չո՛ւր, գնա՛ սենեակդ, հանուէ՛ դուն ալ։ Ներսէն աղմուկ լսուելուն պէս, կը վազէք հոս՝ ինծի արթնցնելու։ Կը լսե՞ս… կը վազէք հո՛ս՝ ինծի արթնցնելու… բոլորդ միասին ինծի արթնցնելու…։* (Ծտապ կը սպրդի անկողինը)։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

ԳԱՀԻՆ ԴԱՀԼԻՃԸ

Դահլիճը խոր, բարձր ու ընդարձակ։ Ճակատը գահն է, շքեղ ամպհովանիին տակ, քանի մը աստիճան բարձր պատուանդանին վրայ։ Աջ ու ձախ սիւնաշար է համակ ոսկեզօծ, կարմիր մետաքս կտորներով տօնազարդած։

Օհան Գուրգէն կեցած է ամպհովանիին տակ, կայսերական լրիւ հանդերձանքով։ Գահին երկու կողմը խռնուած են բազմաթիւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ պալատական, զինուորական, հոգեւորական. բոլորն ալ հարուստ պաշտօնական զգեստաւորումով։

ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՊԻՐԸ (գահի ստորին աստիճանին վրայ կեցած, քիչ մը կողքով, աւարտելու վրայ է ձեռքի երկար մագաղաթին ընթերցումը)։

ւածային անքննելի Նախախնամութիւնը ինծի յանձնեց այս մի՛ակ քաղաքակիրթ ու ճշմարիտ քրիստոնեայ պետութեան դարաւոր սրբազան գահը։ Յաղթանա՛կ ու յաջողութիւն՝ բանակներուս, վայե՛լք ու առատութիւն՝ ժողովրդիս, փա՛ռք ու բարձրացում՝ կայսրութեանս եւ աստուածային օրհնութիւնն ու իմաստութիւնը՝ բոլորիս։ Տուած է անդրանիկ հրովարտակս Տէր մեր Յիսուս Քրիստոսի մարդեղութեան ինն հարիւր վաթսուն եւ ինը թուականին եւ մեր երջանիկ գահակալութեան առաջին տարին։ Կայսր Օհան»։ (Կը գալարէ մագաղաթը ու կ'իջնէ պատուանդանէն)։

ԱՒԱԳ ԱՐԱՐՈՂԱՊԵՏ (առաջ կու գայ ընդհանուր լռութեան մէջ եւ խոր գլուխ տալով կայսեր)։—*Օհա՛ն կայսր, երկար ապրէ քեզի· երկար ապրէ ու երջանիկ թագաւորութիւն, ո՛վ դուն արի՛ եւ իմաստուն ինքնակալ։* (Դառնալով բազմութեան)՝ *Եւ դո՛ւք, որ պայծառ աստղերն էք մեր այս փառահեղ պետութեան շքեղ երկնակամարին, եկէ՛ք խոնարհինք ու երկրպագենք մեզի ծագած այս նո՛ր արեգակին, մեր աստուածընտիր նո՛ր գահակալին։*

ԲՈԼՈՐԸ (լուռ կը խոնարհին մինչեւ մէջքը)։

ԿԱՅՍՐ ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ.— *Վե՛ր բարձրացուցէք ձեր խոնարհած գլուխները, ձեռքերնիդ դրէ՛ք ձեր սուրին ու ձեր ճակատը հպարտ ուղղեցէ՛ք երկինք։ Ինծի պէտք չեն խոնարհ գլուխներ· ես խրոխտ հոգիներու կ'ուզեմ թագաւորել։ Ձեր խելքն է, որ կը վարէ այս տէրութիւնը ու ձեր բազուկն է, որ կը պաշտպանէ· դուք իրաւունք ունիք հպարտ ըլլալու։ Ես ալ եկեր եմ ձեզի հետ միասին հպարտ գործ տեսնելու։ Պարզ ու շիտակ կը խոստանամ ձեզի՝ քշե՛մ Սվեատոսլաւը, իր ռուսներուն հետ, ո՛չ միայն մեր քաղաքի դռներէն, ուր ան հասած է հիմա մեր սխալովը, այլեւ պուլկարական սահմաններէն ալ անդին, Մեծ Դանուբի հոսանքէն ալ անդին, մինչեւ իրենց վայրի ու անհամբոյր տափաստանները։ Կը խոստանամ ձեզի՝ հպատակութեան բերեմ արաբներն ու մահմետականութիւնը եւ բարձրաց-*

ներն ու մահմետականութիւնը եւ բարձրացնեմ այս գահին հմայքն ու իշխանութիւնը ա՛յն բարձունքները, ուր ան դեռ չէ հասած երբեք մինչեւ օրս։ Հսկայ գործ ունինք կատարելու, ես ու դո՛ւք, մենք բոլորս միասին։ Պէտք կայ մեր ամէնուս ուժերուն, մեր ամէնուս տաղանդին։ Ընդունեցէ՛ք իմ կայսերական ողջագուրանքս, գացէ՛ք ու եղէք պատրաստ։ (Կ'իջնէ ու կ'անցնի աջի սիւները)։

ԲԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ.—*Կեցցէ՛։ Կեցցէ՛ մեր կայսրը։ Կեցցէ՛ Օհան կայսրը։ Կեցցէ՛ մեր նոր կայսրը։*

Մինչ բոլորը կը ցրուին աջի ու ձախի սիւներուն մէջէն, Սենատոր Պոնտիս կամաց մը կը մօտենայ Կարեւոր Պալատականին, որ մտախոհ կեցած է մէկդի։

ՍԵՆԱՏՈՐ ՊՈՆՏԻՍ (գոհ).—*Հը՛, բարեկա՛մ, ի՞նչ կ'ըսես։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆԸ.—*Ի՞նչ ըսեմ։*

ՍԵՆԱՏՈՐ ՊՈՆՏԻՍ.— *Դեռ երկու շաբաթ չկայ. տես ինչպէ՛ս շուռ տուաւ ամէնուն գլուխը. գինովցեր են։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆԸ.— *Շատ է թունդ գինին։ Ամէնուն կը ցրուէ իր դրամը, հողը, ամէնուն կը բաժնէ իր իշխանութիւնը, ամէնուն պատիւ ու պաշտօն։*

ՍԵՆԱՏՈՐ ՊՈՆՏԻՍ.— *Ցրուելն ալ արուեստ է, ի՞նչ գիտցար։ Նախորդը գնաց, որովհետեւ տալ չգիտէր։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆԸ.— *Տեսնե՛նք. տեսնե՛նք. դեռ մեղրալուսինն է։*

ՍԵՆԱՏՈՐ ՊՈՆՏԻՍ (դառնալով դէպի Վասիլ Լեկապէնը, որ շիտակ անոնց կը մօտենայ).—*Ա՛յ, յաւիտենական մարդը։ Կայսրեր կու գան, կայսրներ կ'երթան, իսկ սա՛ միեւնոյն է, հո՛ս է միշտ, պալա՛տը, եւ միշտ ալ ժիր ոտքերուն վրայ։ Կատուի ցեղէն է. ինչպէս ալ նետես՝ ոտքերուն կ'իյնայ։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆԸ (աչքերը կծկելով).—*Ա՛յն գիշերը միայն պալատը չէր, ո՛չ ալ ոտքերուն վրայ. թէեւ արդէն առտուն կանուխ...*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ (խնդալով).—*Հա՛, այն գիշե՛րը... տկար էի քիչ մը. գացեր էի ճար խմելու։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆԸ.— *Տկա՞ր…*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ.—*Մոսկալի խիթեր որովայնիս մէջ։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆԸ.— *Այնպէս որ… դարձուցին քեզի պալատին տէրը, որովայնիդ իմաստուն խիթերը։*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ.— *Ա՛, ինչպէ՛ս մարդիկ չար են։ Ինչքան որ մանր ու մունր սեւ աշխատանք կայ, բոլորը նետեր են վիզս, ետքն ալ, թէ…*

ՍԵՆԱՏՈՐ ՊՈՆՏԻՍ.—*Խե՛ղճ Վասիլ. բոլոր մա՛նր ու մո՛ւնր, սեւ աշխատանքը…*

Յանկարծ թափով կը բացուի խորքի մասնաւոր դուռ մը ու ներս կը վազէ Թէոֆանօն, կատաղի կրակ մը աչքերուն մէջ։ Կը նայի շուրջը պարապ դահլիճին ու կը նետուի դէպի երեքը, որոնք յարգանքով կը խոնարհին։

ԹԷՈՖԱՆՕ (պոռալով անոնց երեսին).— *Ո՞ւր է կայսրը։*

ԵՐԵՔԸ (շփոթ ու շուար կը նային իրար)։

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Ո՞ւր է. ո՞ւր է կայսրը՝ կը հարցնեմ ձեզի։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆԸ.— *Չգիտե՛մ, կայսրուհի։ Կարդացին հրովարտակը ու գնաց ներս։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.— *Հա՛, գնաց ներս… նե՛րս։ Պահել կ'ուզէք ինձմէ, փախցնել կ'ուզէք ինձմէ, հա՞, ձեր կայսրը։ Կը կարծէք, որ չե՞մ հասկնար։* (Ոտքը զարնելով գետին)՝ *Ես կա՛յսրը կ'ուզեմ, կը հասկնա՞ք. հո՛ս, ա՛յս վայրկեանիս. կայսրը, կա՛յսրը…*

Աջէն արագ ներս կը մտնէ Օհան Գուրգէն։ Հանած է զգեստին պաշտօնական մասերը ու գլխաբաց։ Ետեւէն մէկ-երկու պալատական։

ԹԷՈՖԱՆՕ (կը վազէ վրան խենթ ուրախութեամբ).— *Ա՛խ, դո՛ւն. ահա՛ դուն։ Ա՛, վերջապէս, քու աչքերուդ դէմը, քու թեւերուդ տակը։ Ա՛լ չեմ վախնար, ա՛լ ոչինչէ չեմ վախնար։ Սո՛ւտ են, սո՛ւտ, կ'ուզէին խաբել ինծի։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Հանդա՛րտ, հանդա՛րտ։* (Կը դառնայ միւսներուն ու ձեռքով կ'ընէ, որ հեռանան)։

ԿԱՅՍՐԸ.—*Ինծի տեսնել էիր ուզեր եւ ես համաձայն էի։ Բոլորովին աւելորդ էր այս անտեղի տեսարանը։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Վախցայ, որ խափանեն։*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Խափանե՞ն. ո՞վ։ Ինչեւէ. քանի որ արդէն եկած ենք դէմ դէմի, խօսէ։ Գիտեմ, որ անիմաստ ու անախորժ բան մը պիտի ըլլայ մեր այս տեսակցութիւնը, բայց քու վերջին ցանկութիւնդ էր, մերժել չեմ կրնար։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Ի՛նչ բարի ես։ Ուրեմն այդպէս, ուրեմն իրա՛ւ է ինչ որ կ'ըսեն, ինչ որ ինծի յայտնեցին քու անունէդ...։ Կայսե՛ր անունէն։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Այո՛, Թէոֆանօ, պալատին մէջ մնալդ այլեւս կարելի չէ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (կը խնդայ կարճ).— *Հա՛, ըսէ՛ն, ըսէ՛ն։ Ի հարկէ. չէ՞ որ ժողովուրդը հակառակ է, չէ՛ հանդուրժեր, որ ինծի նման մէկը համարձակիս գահիդ վրան պահելու։ Լսեցի, որ տիեզերական պատրիարքը ա՛տ է դրեր քեզի առաջին պայման, եթէ կատարուածը սրբագրել կ'ուզես, եթէ օծուիլ կ'ուզես։*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Ճի՛շդ է։ Բայց ատիկա ամբոխին դարձած երեսն է գործին։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Գուցէ կը վախնա՛ս։ Չէ՞ որ հիմա ամէնքը կ'ոռնան փողոցներուն մէջ, թէ ե՛ս եմ սպաններ առաջին ամուսինս. ինչպէս եւ երկրորդը ե՛ս սպաննել տուի, ատոր կարծեմ գոնէ՛ դուն կասկած պիտի չունենաս։ Ըսէ՛, մի՛ քաշուիր, կը վախնա՛ս միեւնոյն բախտէն։ Կռիւներու մէջ քաջերը վախկոտ կ'ըլլան այս պատերուն մէջ. դո՛ւն ալ քաջի համբաւ ունիս։*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Ես քու թոյնէդ չէ, որ կը վախնամ, ոչ ալ քու դաւէդ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Հապա՞։ Զըլլայ թէ այն միւսին ուրուականը յանկարծ եկաւ ու կեցաւ մեր մէջտեղը։ Քանի ողջ էր ան՝ դուն էիր անոր ուրուականը, հիմա որ մեռաւ՝ ինքը դարձաւ քու ուրուականդ։ Այն տխմար քաւթառը, քու ուրուականդ։*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Այդպէս չեն խօսիր դժբախտ ու ինկած մարդու մը մասին, որ քու ամուսինդ է եղած։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Առիկա նո՞ր ինկաւ միտքդ*: (Հետզհետէ անզուսպ բարկութեամբ): *Ա՜խ, դուն, զզուելի՜ փարիսեցի. պաշտպանէ՛, պաշտպանէ՛ իմ ամուսինս. արդարացո՛ւր քեզի աշխարհի աչքին, բոլոր յանցանքը նետէ՛ իմ վրաս. քշե՛լ տուր ինծի մենաւոր անկիւն մը եւ դուն անմե՛ղ ու սո՛ւրբ նստէ՛ գահդ ու վայլէ՛: Ցորե՛ն թափել տուր ռամիկ ամբոխի գլխուն. մտի՛ր պատրիարքի փէշերուն տակը. նետէ՛ ոսկոր մը ամէն շան բերանը, որ անոնց օգնութեամբ գուցէ պահես քեզի յափշտակած գահիդ վրայ*:

ԿԱՅՍՐԸ (հանգիստ ու տխուր).— *Միայն ի զուր կը պոռաս: Կը տեսնես, որ լսեմ պիտի քեզի մինչեւ վերջը*:

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Ի զո՛ւր. ի զո՛ւր կը պոռամ, հա՞: Ի հարկէ, կ՚ուզէիր սուսիկ-փուսիկ տրորես ինծի, ոչընչացնես ու ազատիս: Ո՛չ. պոռամ պիտի. պոռամ պիտի, որ աշխարհք իմանայ*: (Պոռալով)՝ *Ո՞վ ես դուն, ո՞վ ես դուն, գետինը սողացող ճիճու մըն էիր դուն, քաշեցի թեւէդ, առի ծոցս, տաքցուցի, դրի այս գահին. օ՛ձ, օ՛ձ. օձի վարձատրութի՞ւնն է, որ կու տաս: Բայց դուն դեռ չե՛ս տեսած իմ կատաղութիւնս. շատ գլուխներ եմ ես ճզմեր այս պարշապարներուս տակը. կը ճզմեմ եւ քո՛ւ գլուխդ*:

ԿԱՅՍՐԸ.—*Կը հասկնամ քու բարկութիւնդ. կը հասկնամ եւ քու ատելութիւնդ. բայց ինչի՞ են պէտք այդ անզօր սպառնալիքները. թո՛ղ ատոնք*:

ԹԷՈՖԱՆՕ (լուռ ու շեշտ կը նայի պահ մը ու հետզհետէ կը կորչի իր խրոխտ կեցուածքը).—*Իրաւունք ունիս: Ես ի՞նչ եմ որ հիմա քու առջեւդ: Անզօր ու անատամ հալածուած շուն մը: Ես ինչպէ՞ս կը համարձակիմ քու վրադ հաչելու: Դուն հիմա գահերու բարձունքին, ես... ես հո՛ս...* (Կամաց-կամաց կ՚իջնէ, կը չոքի. կը նստի ու կուչ կու գայ) *գետի՛նը... փոշիներու մէջ... քու ոտքերուդ տակը...*: (Լացկոտ): *Աքացէ՛... աքացէ՛... հալածէ՛...*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Ելի՛ր ոտքի, տղայութիւն պէտք չէ*: (Աթոռ մը քշելով առջեւը): *Ելի՛ր, նստէ՛, թագուհի՛*:

ԹԷՈՖԱՆՕ (դառն).— *Թագուհի՜... ո՞վ ըսաւ քեզի: Անցա՛ւ: Ես թագուհի էի, ինչքան ատեն, որ իմ գեղեցկութիւնս զէնք մըն էր ձեռքս՝ էրիկ-մարդիկը* *ինծի ծառայեցնելու։ Ա՛յն օրը, որ այս տխմար կիրքը բռնկեցաւ մէջս դէպի քեզի, այն օրը զէնքերս յանձնեցի քեզի։ Իմ զէնքովս զարկիր ինծի. կիրքս չինեցիր քեզի սուր ու մարմինս պատուանդան։ Հիմա, ի հարկէ՛, ա՛լ պէտք չեմ քեզի։* (Փաղաքուշ)։ *Օհա՛ն, մտածէ՛։ Չէ՞ որ մենք կապուած ենք իրարու, կապուած ընդմիշտ, մեր մարմնովը, մեր բախտովը, մեր խղճովը. մինչէ մեր անցած ճամբան եւ այն… գիշերը։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Մեր հոգիներուն մէջ երբե՛ք, ո՛չ մէկ կապ չէ եղեր ու չի պիտի ըլլայ։ Իսկ այն կապը, որ եղեր է մեր մէջը, ո՛չ, ա՛լ չեմ ուզեր, պէտք է փրցուի. պէտք է պատռուի անցեալի այդ էջը մեր մէջէն։*

ԹԷՈՖԱՆՕ.—*Բայց, անաստուա՛ծ, ապերա՛խտ. ի՞նչ վատ բան է ըրեր մեր անցեալը քեզի։ Եւ ինչ որ ըրեր եմ, քեզի համար եմ ըրեր, քեզի՛, քեզի՛…*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Կարծեմ ըսինք ինչ որ պէտք էր, գուցէ նոյնիսկ աւելին։ Ասկէ անդին դժուար պիտի հասկնանք իրար։ Բաժնուի՛նք։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (վախով առաջ կը նետուի).—*Կեցիր, կեցի՛ր դեռ։ Աղէ՛կ. թող ըլլայ քու ըսածդ. միայն ժամանակ տուր, որ գտնեմ ինքզինքս. մէկ-երկու շաբաթ. թող որ հասկնամ եղածը, որ համոզուիմ…*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Ո՛չ։ Հիմա՛, իսկո՛յն. հոսկէ շիտակ երթաս պիտի Պրինկիպօ կղզին։ Կեանքիդ ու հանգիստիդ պակաս չ՚ըլլար ոչինչ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (վայրի ծիծաղով).— *Հա՛, հա՛, հա՛…։ Հացս կը շնորհես ինծի, հա՛ցս… դո՛ւն…։* (Ներքին գալարումով)՝ *Գողի մը պէս եկար մտար անկողինս, մտար պալատս. գողցար ու յափշտակեցիր ամէ՛ն ունեցածս, գողցար փարթամութիւնս, փառքս, գահս։ Գող, գո՛ղ, գո՛ղ…։ Ա՛խ, կ՚ուզէի փակչիմ կոկորդի՛դ, կ՚ուզէի խածնեմ, փրցնեմ, կ՚ուզէի ծծեմ արիւնդ. կ՚ուզէի ճանկեմ, հանե՛մ աչքերդ, որոնք այդպէս սառն ու ձանձրացած կը նային ինծի. ճանկռտե՛մ, հանե՛մ այս եղունգներովս..*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Կը տեսնեմ՝ դուն այլեւս քու տէրդ չես։ Վասի՛լ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (կը լռէ. կը սառի ու կը քարանայ)։

ԿԱՅՍՐԸ (Վասիլին)— *Առաջնորդէ՛ թագուհին նաւը։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (կը նետուի կայսեր ոտքերը ու փարելով)— *Ներէ՛, Օհա՛ն, ներէ՛. չգիտեմ ինչ կը խօսիմ, չգիտեմ ինչ կ'ըսեմ։ Ա՛խ, գէշ երազ մըն է ասիկա։ Օհա՛ն, մեղք եմ։ Օհա՛ն, սիրուհիդ եմ եղած։ Կը խնդրեմ, կ'աղաչեմ քեզի, մի՛ քշեր ինծի պալատէն. չե՛մ կրնար, չե՛մ կրնար։ Պահէ՛ ինծի հոս, իբրեւ քու աղախինդ, իբրեւ քու հարճդ…*

ԿԱՅՍՐԸ (Վասիլին՝ չոր)— *Հեռացո՛ւր այս կինը հոսկէ։*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ (կամաց մը ձեռքը կը դպցնէ անոր ուսին)— *Ելի՛ր, թագուհի՛։ Լսեցի՛ր հրամանը։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (մէկ ոստումով կը ցատկէ ոտքի)— *Քաշէ՛ ձեռքդ, լի՛րբ, սկի՛ւթ, ստրուկի՛ ծնունդ։ Ինչպէ՛ս կը փայլին աչքերդ, ինչպէ՛ս ուրախ ես. հասար, հա՞, նպատակիդ. յաղթեցի՛ր. հիմա քու ձեռքդ է ամբողջ պալատը, հա՞…։ Այս բոլորը քու սարքած բաներդ են, քո՛ւ, քո՛ւ։* (Կը յարձակի վրան, ու բռունցքներ տեղալով անոր դէմքին ու կուրծքին) *Շո՛ւն, շո՛ւն, շո՛ւն, կռտա՛ծ շո՛ւն…*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ (ետ-ետ, ազատիլ ջանալով)։

ԿԱՅՍՐԸ— *Քաշէ՛ ձեռքդ ետ։*

ԹԷՈՖԱՆՕ (կը դիտէ ականթարթ մը եւ յանկարծ կը վազէ գահը)— *Ո՛չ, երբե՛ք, երբե՛ք. չըլլա՛յ պիտի ատիկա, չըլլա՛յ պիտի ձեր նիւթածը։ Ե՛ս եմ այս պալատին տէրը, ե՛ս եմ այս գահին տէրը. ե՛ս, ե՛ս։ Իմս է այս գահը, կը հասկնա՞ք, ի՛մս, ի՛մս…*

140-200/

Նոյն միջոցին Վասիլ կ'երթայ դէպի սիւները, նշան կ'ընէ։ Վեց-եօթը ներքինի կ'արձանանան մուտքին մօտ։

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ— *Օգնեցէ՛ք թագուհիին ու փոխադրեցէք վա՛ր, նա՛ւը։*

ՆԵՐՔԻՆԻՆԵՐԸ (վարանած կը նային ու չեն շարժիր)։

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ— *Լսեցի՞ք։*

ՆԵՐՔԻՆԻՆԵՐԸ (կը մօտենան գահին, ոտք դնել կ'ուզեն)։

ԹԷՈՖԱՆՕ— *Հեռո՛ւ, ստրուկնե՛ր. չէ՞ք տեսներ ով է կեցած ձեր դէմը։ Ե՛ս. Ռումէական կայսրութեան թագուհին է, որ կը հրամայէ…։* (Կայսեր)՝ *Ո՞ւր* *պիտի գտնես ինձմէ աւելի գեղեցիկը, ո՛ւր ինձմէ աւելի վայելուչը այս գահին։ Զե՞ս ըմբռներ, որ ես ստեղծուած եմ այս գահը զարդարելո՛ւ եւ որ այս գահը ստեղծուած է ինծի՛ զարդարելու։*

Ներքինիները, որ պահ մը ետ էին քաշուած ակամայ, կը բարձրանան վճռապէս պատուանդանը ու բռնել կը փորձեն թագուհիին թեւերը։ Թէոփանօ բոլոր ուժովը կը փաթթուի գահին։ Ներքինիները կը քաշեն. գահը կը տապալի։ Վերջապէս կէս մը հրելով, կէս մը թեւերուն տակէն բարձրացուցած կ'իջեցնեն ու կը հանեն դուրս։

ԹԷՈՖԱՆՕ (այդ միջոցին, ընդհատուող ու կոպիտ պոռոցով, դիմադրելու ջանքերուն զուգընթաց).— *Ա՛... ա՛... ո՛չ։ Ամբողջ գունդեր ալ որ բերես. ո՛չ, ես հոսկէ հեռացողը չեմ...։ Ո՞վ ես որ դուն... ի՛մս է այս բոլորը...։ Թողէ՛ք թեւերս, թողէ՛ք... կը խածնեմ, թէ չէ կը խածնեմ... կորիճնե՛ր, կատղա՛ծ կորիճներ...։ Ա՛յ. օգնեցէ՛ք, օգնեցէ՛ք, տարի՛ն, տարի՛ն ձեր թագուհին...։ Չի՛ մնար, Օհա՛ն, քեզի՛ ալ չի մնար, չի՛ մնար...*

Կայսրը, որ ամբողջ այդ վայրագ տեսարանին միջոցին կեցած է մէկ ձեռքովը աչքերը փակած, այդպէս ալ անշարժ կը մնայ միւսներուն հեռանալէն ետքը։

Քիչ-քիչ շուրջը կը սկսի մթնիլ. միայն գահին եղած տեղը մշուշոտ լոյս մը, որ հետզհետէ կը սկսի պարզիլ ու կ'երեւայ կուսանոցի խուցին մէկ անկիւնը։ Մէջտեղը քառակուսի լուսամուտ մը. քովը՝ սեղանի մը մէկ մասը. վրան՝ պղինձէ մեծադիր խաչելութիւն։ Լուսամուտի տախտակէ միակտուր փեղկը բաց է։ Այդ բաց փեղկին թիկն տուած կեցած է Հաննա՝ կոյսի ճերմակ հագուստներով. ինքը դալուկ. վիզէն շղթայով կախուած է սեւ խաչելութիւնը։ Ձեռքը դրած լուսամուտի եզերքին, երազկոտ աչքերով կը նայի հեռուն՝ ձիւնապատ լեռներուն, որոնք կը ցոլան դուրսի պայծառ լոյսին տակ։

ԿԱՅՍՐԸ (դանդաղ շարժումով ձեռքը վար կ'առնէ դէմքէն ու կը խօսի հատիկ-հատիկ)․— *Ահա՛ կեցած եմ նորէն, Հաննա՛, Պետքար լերան գլուխը․ ահա նորէ՛ն ես յաղթական․ նորէ՛ն ետիս մահ ու խորտակում․ Նորէ՛ն սիրտս թուխպ ու հոգիս խռով…*

ՀԱՆՆԱ (հանդարտ խօսուածքով)․— *Մի՛ կենար ու մի՛ նայիր ետ․ ետիդ անդունդ է։*

ԿԱՅՍՐԸ․— *Անդո՛ւնդ․ դաժա՛ն ու մթի՛ն։*

ՀԱՆՆԱ․—*Վե՛ր․ մագլցէ վե՛ր։*

ԿԱՅՍՐԸ․—*Արժէ՞։ Եւ ո՞ւր։ Ահա գագա՛թ մը։*

ՀԱՆՆԱ․— *Անո՛նց համար, որոնց շունչը կարճ է։*

ԿԱՅՍՐԸ․—*Բոլոր գագաթներուն ալ աս է եղածը։*

ՀԱՆՆԱ․— *Բայց եւ այնպէս՝ քալէ՛, քալէ վե՛ր։*

ԿԱՅՍՐԸ․— *Ո՛վ դուն իմ հոգիիս անվերջ ձգտումը, իմ անհանգիստ, իմ անյագ հոգիիս անզուսպ ու թեւաւոր ձգտումը․ բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ դուն, ինչո՞ւ այս ձգտում․ եւ մինչեւ ե՞րբ եւ մինչեւ ո՞ւր…*

ՀԱՆՆԱ (մատնանիշ լեռները)․—*Մինչեւ ճերմակ բարձունքները, մինչեւ միգոտ կատարները, մինչեւ անհաս տենչանքները, մինչեւ մահուդ սահմանները…*

ԿԱՅՍՐԸ (տխուր երերցնելով գլուխը)․—*Մինչեւ անհուն տենչանքները… մինչեւ մահուան սահմանները…*

ՀԱՆՆԱ․—*Վե՛ր, մագլցէ վե՛ր…*

ԿԱՅՍՐԸ․—*Այո՛… մնացածը բոլորովին ոչինչ է։*

ՀԱՆՆԱ․—*Վե՛ր, մագլցէ վե՛ր…*

Կայսրը դանդաղ շարժումով նորէն կը ծածկէ դէմքը։ Լոյս է։ Նախորդ դահլիճը նախորդ դիրքով։

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ (կը վերադառնայ, քիչ մը շուար ու ձախողիկ կը մօտենայ կայսեր)․—*Ես քեզի ըսի, որ պէտք չկար այս աւելորդ աղմուկին․ ի զուր ընդունեցիր։ Կանայք այդպէս են․ մի՛ վշտանար, տէ՛ր։ Այս պատերը չա՛տ են տեսեր նման կռինչներ․ տեսեր եմ ես ալ։ Քանի՛-քանի՛ կին գլկեր է հէնց ինքը՝ թագուհին, ա՛ն, որ հիմա գնաց իր հերթին։ Մի՛ վշտանար, տէ՛ր։*

ԿԱՅՍՐԸ (բացած է դէմքը ու մոլար նայուածքով)․—*Ի՞նչ կ'ու-*

դեռ․ ինչի՞ մասին է որ կը խօսիս։ Ա՛ն... ա՛ն ալ մնաց վա՛րը, հեռո՛ւն, Պետքար լերան ետեւը։

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ.—*Պետքա՞ր։ Հա՛, քու յաղթանակիդ լեռը։*

ԿԱՅՍՐԸ (մտասոյզ).—*Յաղթանա՞կ, թէ՞ պարտութիւն․ ո՞վ կրնայ ըսել։ Ելքի՛ լեռը, կռուի՛։*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ.—*Այն օրէն ժողովուրդը կ'ըսէ՝ «Արեան լեռը»։*

ԿԱՅՍՐԸ (յանկարծ).— *Լսէ՛, Վասի՛լ. ես գիտե՛մ քու վարչական չնո՛րհքդ․ գիտեմ շատ կանուխէն։*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ (համեստ).— *Տէ՛ր։*

ԿԱՅՍՐԸ.—*Կը յանձնե՛մ քեզի, քու փորձառութեանդ, այս անհանգիստ քաղաքը։*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ (համեստ).— *Տէ՛ր։*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Աւելի ուշ՝ գուցէ եւ ամբողջ երկրին վարչութիւնը։ Գարունը բացուելուն պէս պէտք ունիմ իմ բոլոր ուժերուս։*

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ.— *Դէպի... Պուլկարիա՞...*

ԿԱՅՍՐԸ.— *Դէպի... «Արեա՛ն լեռը»։* (Դուրս)։

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ (քիչ մը լուռ կը նայի անոր ետեւէն․ վերջը հեզնոտ կը շարժէ գլուխը).— *Կա՞յսր... սա՞... մեր այս հնաւանդ պետութեա՞ն...։ Դուն կը մնա՛ս իմ զօրավարս, իմ գործի՛քս։ Կռիւն ու յաղթանակը՝ քեզի՛, բայց տիրելը քու բանդ չէ։ Դուն գահեր կը տապալե՛ս, բայց գահերը պահպանել չե՛ս կրնար։ Ատիկա ե՛ս... ե՛ս։ Կա՛յսրը... ե՛ս։* (Զգոյշ կը մօտենայ գահի պատուանդանին, կը նայի շուրջը, աստիճան-աստիճան կը բարձրանայ, կը շոյէ տապալած գահը, կը յարդարէ։ Իր ծռած դիրքովը կը նայի ետ, կը դիտէ մուտքերը, որ տեսնող չըլլայ․ կամացուկ մը կը նստի գահին եզերքը ու հաճոյքէն ձեռքերը իրար շփելով, կը ծիծաղի) *Հի՛... հի՛... հի՛... հի՛...*

(Հատուած) ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

Բ. ԹԱՇԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ «ԿԱՅՍՐ»Ի ԳԼԽԱՒՈՐ ԱՆՁԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Իր մասնագիտական գործունէութեամբ նոր ընթերցողին հազիւ թէ բան մը ըսող Բենիամին Թաշեան, երեսնական թուականներուն, մեր գրական մամուլին մէջ ստորագրեց բաւական թիւով ու բաւական հետաքրքրական գրախօսականներ, գրական շարժումներուն անդրադարձող տեսութիւններ ու ուսումնասիրութիւններ, որոնցմէ մէկն է մասին Լեւոն Շանթի «Կայսր»ին, որ լոյս տեսաւ Պոսթընի «Հայրենիք» ամսագիրին մէջ, 1939 Դեկտեմբերին, 22 էջերու վրայ։

Այդ ուսումնասիրութենէն անջատուած հատուած մըն է ստորեւ տրուածը, որ Օշականէն արտագրուած հատուածներուն հետ, կը կարծենք, որ «Կայսր»ին նոր բեմադրութեան առիթով, կրնայ յաւելուլ եւ աշխուժացնել թատերասէր հասարակութեան հետաքրքրութիւնն ու թափանցելու աշխատանքը։

ՆԻԿԵՓՈՐ

Ճակատագրի խաղերուն երջանիկ հաւատաւոր մը: Հակումով՝ ազնաւոր, նկարագրով՝ աւելորդապաշտ, կասկածամիտ ու անվճռական: Նախանձոտ՝ իբր ամուսին ու իբր կայսր, բայց ո՛չ նախանձոտը՝ գերադրուած ու սիմպոլացած, ինչպէս Օթէլլոն:

Նիկեփորի նախանձը երբեմն կը շփոթուի իր փառասիրութեան հետ: Ու բաւական ցածէն կու գայ ան, մեր ջիղերը շարժելու եւ մեր համակրանքը կեդրոնացնելու համար:

Նմանութեան ու հակադրութեան որոշ գիծեր կան Շէքսփիրի «*Համլէթ*»ին ու Շանթի «*Կայսր*»ին միջեւ:

Նմանութիւն.— Համլէթ կը յամենար վայրկեան առաջ սպաննելու իր ոճրագործ հօրեղբայրը: Ո՛չ մէկ բնական պատճառ՝ այս յամեցումը արդարացնող: Նոյն զգուշաւոր յամեցումը՝ նաեւ Նիկեֆորի մէջ: Որովհետեւ անմիջական սպանութիւն մը խաղը պիտի տանէր իր արագ լուծումին, սպառելով ողբերգութեան նիւթը:

Հակադրութիւն.— Համլէթի հօր ուրուականը վրէժխնդրութեան կը մղէր իր որդին: Նիկեֆորի «սուրբ»ը, ընդհակառակն, հողին տակէն, կը զգուշացնէր զայն ձեռք բարձրացնելէ իր ոսոխին վրայ: Այսինքն՝ մէկը կը յորդորուէր ոճիր գործելու, միւսը՝ կ'արգիլուէր: Մէկը կը հալածուէր չսպաննելուն համար, միւսը՝ սպաննելու ցանկութեան համար:

Նիկեֆոր եւ Համլէթ: Երկուքն ալ եղան զգայարանքի մարդը, եւ ոչ թէ մտածութեան եւ գործի: Աւելի գործիք, քան գործող: Նիկեֆորի նախանձը գործով չէ, որ կը յայտնուի ու զուրկ է յաջորդական զարգացումի երանգէն: Զուսպ է, սանձուած ու բառական, աւելի շարժում է, քան հոգեբանութիւն: Աւելի արհամարհանք, քան տառապանք:

Ու մենք կրկին կը փնտռենք Օթէլլօ նախանձոտը: Անիկա եղաւ պատուաւոր մարդասպանը: Սպաննեց ո՛չ թէ ատելութեան, այլ պատւի զգացումէն մղուած: Անոր քով, Նիկեֆոր կը մնայ տժգոյն: Մէկը նկարագիր մըն է, միւսը՝ պարզ դիմագիծ մը միայն:

Արդար ըլլալու համար կը մնայ յիշեցնել, թէ Նիկեֆորի նախանձն ալ, թերեւս, կրնար նոյն ողբերգական ելքին յանգիլ, եթէ չըլլար պատմութեան... վէթօն:

ՕՀԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ

Սկեպտիկ մը, որ վարժուած է վերէն նայելու կեանքին վրայ, որ ամէն գործ ու ամէն փառք կը նկատէ ստեղծուած՝ միայն օրուան մը համար, որ գրաւիչ կը գտնէ այն խաղերը միայն, որոնց վրայ մարդ իր կեանքն ու մահը կը դնէ, որ իմաստ չի գտներ կեանքին մէջ առանց այդ խաղերուն, առանց բախտին ու աշխարհին հետ խաղալու հաճոյքին:

Նկարագիրով՝ անկախ: Համարձակ՝ խօսքին ու գործին մէջ, նաեւ մտածումին: Կ'արհամարհէ ամէնքը ու ամէն բան: Կը սիրէ կռուի երթալ, կռիւ տալ, բայց ոչ՝ կռուէն դառնալ: Իրական զօրապետ մը, ստեղծուած՝ տիրելու համար:

Արկածախնդիր՝ բնաւորութեամբ: Փաստը դուք կը գտնէք նախընթաց արարին մէջ, աւելի ճիշդը՝ երկրորդ արարին:

Քաղաքագէտ: Իր քաղաքական հայեացքները պարզուած են նախընաց եւ երկրորդ արարներուն մէջ:

Փիլիսոփայ: Կը վերլուծէ ու կը դատէ կեանքը, իր յաղթանակները, պարտութիւնները ու պատրանքները:

Օհան Գուրգէնի նկարագրին այս այլազան երանգաւորումները պաղ դասեր չեն պատմութենէն քաղուած: Անոնք նկարուած են Շանթի *«Կայսր»*ին մէջ: Եւ նկարուած են ջերմութեամբ ու պայծառութեամբ:

Ու մենք չենք կրնար չհամակրիլ անոր խենթ ու խիզախ կեցուածքին, ռազմական կորովին, տիրելու եւ վարելու կոչումին, կամքին ու այն ոգիին, որ զինք կը տանի ինչեւ Պետքար լերան գագաթը, մինչեւ միգամած կատարները եւ նորէն ու նորէն երազել կու տայ իրեն...

Դէպքերն են, որ կը վարեն Նիկեֆորը: Օհան Գուրգէն ի՛նք կը վարէ դէպքերը: Նիկեֆոր ենթարկուող է, Օհան Գուրգէն՝ ենթարկող: Նիկեֆոր գործիք է, Օհան Գուրգէն՝ գործող: Կեդրոն մըն է մէկը, միւսը բեկեալ գիծ մըն է միայն:

Լեւոն Շանթ ամուր գետնի մը վրայ դրած է Օհան Գուրգէնը: Անոր անձն ու գործը կը խանդավառեն մեզ: Կեանքին նպատակը չի փնտռեր ան գահի մը սանդղամատներուն վրայ: Խոյանք ունի ան: Ուրիշներ իր խոյանքին առջեւ կը խոնարհին պատկառանքով: Անոնք կը մնան վարը, Պետքար լերան ստորոտը:

Օհան Գուրգէն իբրեւ նկարագիր ու հոգեբանական ամբողջութիւն ուժեղ է եւ վաւերական: Ներկայացուած է դրամաթիքական շունչով ու արուեստով: Իր գործը հոգեբանօրէն հակասութեան մէջ չէ իր նկարագրին հետ:

Ու մենք, կամովին, իրեն հետ ու իրեն հաւասար, կ'ապրինք իր կեանքը, հերոսի կեանքը, որ շքեղ է:

ԹԷՈՖԱՆՕ

Կի՛ն...: Այսինքն՝ «անօթ խարդաւանքի եւ ապականութեան»: Մա՛նաւանդ այս մէկը: Զգայամոլ, քինախնդիր, կեղծաւոր, նենգ ու դաւադիր: Եւ ցանկասէր: Ցանկասիրութիւնը իր նկարագրին ամէնէն արմատական գիծն է: Շանթ լրիւ պատկերացուցած է այդ գիծը, եւ այնպիսի իրապաշտ շունչով մը, որ քիչ անգամ կը զգացուի իր մօտ:

Թէոֆանօ երբեք չխօսեցաւ զգացումի լեզուով, ու չսիրեց հոգիով, այլ՝ կեղծեց: Սէրը՝ ջերմի կը նմանի, կ'ըսէ Սթէնտալ: Ան կը ծնի ու կը մեռնի, առանց կամքի եւ բանականութեան միջնորդութեան: Թէոֆանոյի սէրը այս հունով չի հոսիր: Անոր մէջ ստորին բնազդն էր միայն տիրական: Հաշիւով սիրեց Նիկեֆորն ու Զմշկիկը: Շոյեց անոնց արուի բնազդն ու կիրքերը: Դարձուց զանոնք վահան՝ իր թշնամիներուն դէմ եւ բռունցք, որուն կռթնեցաւ պէտքին համեմատ: Այլապէս՝ իր կանացի հպարտութիւնն իսկ կեղծ էր ու գռեհիկ:

Խաղ մըն էր իր սէրը, հաճոյք մը, քմահաճոյք մը եւ ցանկութիւն, զգայական ցանկութիւն: Կնոջական այս տիպարը մենք կը տեսնենք Լուքրէցիա Պորճիայի մէջ, աւելի շեշտուած գիծերով:

Իր բառերուն մէջէն կը վազեն կիրք, ատելութիւն, արհամարհանք ու կեղծիք: Հոգեկան տագնապ չկայ իր ապրումներուն մէջ մինչեւ այն պահը, ուր աքսորի վճիռը լսեց կայսր Ջմշկիկէն: Ահաւո՛ր անկում, արդարեւ, կնոջ մը համար, որ քսանչորս ժամ առաջ «Նորին Վեհափառութիւն» էր ամբողջ ժողովուրդի մը:

Թէոփանոյի նկարագիրը բառական չէ, ո՛չ ալ զուրկ՝ ուժգնութենէ: Այն մթնոլորտը, ուր զարգացաւ ան, ներկայացուած է իրական ու հարազատ գոյներով:

Թէոփանօ մշակուած դէմք մըն է:

ՎԱՍԻԼ ԼԵԿԱՊԷՆ

Ներքինի՝ կոչումով, մտածումով, նկարագրով ու հոգեբանութեամբ: Շանթ կրցած է լոյսի մէջ դնել ներքինիներու նկարագիրն ու հոգեբանութիւնը: Մտնել անոնց հոգեկան միջավայրէն ներս, զգալ անոնց պէս եւ մտածել ու եզրակացնել:

Մարդիկ արու են միայն: Անոնք դեռ չեն ըմբռնած, որ մարդ ըլլալու համար՝ նախ պէտք է դադրին արու ըլլալէ: Էգին ստրուկն են անոնք ու իրենց զաւակներուն ճորտը: Անոնք իրենց ուժերուն լաւագոյն մասը կը սպառեն սերնդելու համար: Անոնք անպէտք են տիրելու համար: Տիրելը ներքինիներու կոչումն է եւ անոնց իրաւունքը:

Լեկապէն՝ դաւադիր, շողոքորթ, կեղծաւոր ու նենգամիտ: Բոլոր պալատականներուն պէս: Սկիզբէն մինչեւ վերջը, նկարագրի այս ընդհանուր գիծերը նկարուած են շատ որոշ կերպով: Բարձրանալու, տիրելու, կայսր ըլլալու ձգտումն է տիրական «այս անհարազատ ծնունդ»ին մէջ: Եւ իր այս ձգտումը կը զուգաւորուի հետզհետէ, կը խտանայ ու կը դառնայ տեսանելի եւ ըմբռնելի:

Զգացումներու աստիճանական զարգացումը, տիրելու տենչանքին մակընացիկ ուժը, դաւելու եւ շողոքորթելու բնածին հակումը ներկայացուած են ճիշդ ու հարազատ արտայայտութեամբ:

Վ. Լեկապէն, իր ներքին աշխարհով, կը մնայ ամէնէն վաւերական տիպը Շանթի տրամային մէջ: Ու մեզի համար պարզ է այն տքնաջան ճիգը, որով «*Կայսր*»ի հեղինակը կրցած է դուրս գալ իր եսէն, մտնել ուրիշի մը հոգիէն ներս, նոյնանալ իր ներկայացուցած տիպարին հետ, մա՛նաւանդ ուսումնասիրել ամբողջ շրջանի մը հոգեբանութիւնը:

Լեւոն Շանթ խղճամիտ ուսումնասիրող մըն է: Ու վերլուծող մը: Ան խորապէս ուսումնասիրած է պատմական այն շրջանը, ուրկէ քաղած է իր դրամային նիւթը:

Դժուար է կեդրոնանալ շրջանի մը մէջ, որ մեր դարէն կը բաժնըւի հազար տարիներու լայն անջրպետով մը: Շանթ կրցած է ունենալ այդ տաժանակիր կեդրոնացումը:

ՀԱՆՆԱ

Մեր թատերական գրականութեան մէջ՝ Շանթ կը մնայ անզուգական վարպետը սէմպոլիզմին, այն «բարդ ու զօրաւոր շարժում»ին, զոր Գոտյէր, Վեռլէն ու Մալարմէ պարտադրեցին 85ի սերունդին, հակազդելու համար պառնասեաններու անող ծաւալումին:

Պառնասեանները կը սիրէին մնալ արտաքին երեւոյթներուն վրայ: Սէմպոլիստները իջան կեանքի մակերեսէն վար, հասան ներքին խաւին: Պառնասեանները հետեւեցան ուղղակի արտայայտութեան կերպերուն, սէմպոլիստները նախընտրեցին անուղղակի արտայայտութիւնը —սէմպո՛լը: Պառնասեանները կը բացատրեն ու կ'ապացուցանեն, սէմպոլիստները կը թելադրեն միայն: Ու ասիկա է երազը: Սէմպոլիզմը գրականութեան մէջ մտցուց երազը եւ խորհուրդը, վերակենդանացուց բանաստեղծութիւնը ու երաժշտութիւն դրաւ բառերուն մէջ, եւ շարժում ու թրթռում:

Բայց սէմպոլիզմն էր նաեւ, որ գրական ստեղծագործութեանց մէջ ներմուծեց անորոշ մտածումներու եւ շփոթ զգացումներու աշխարհը: Ինկաւ մթութեան մէջ եւ հանդիսացաւ սանձարձակ ու խրթին վարդապետութիւնը գրողներու դասակարգի մը, որ ջանաց թարգմանել անթարգմանելին, բացատրել անբացատրելին: Ան մերժեց արտաքին աշխարհը, դուրս ելաւ իրերէն ու տարրերէն, եւ գոհացաւ թեւերը զարնելով ծփուն ու ըղձաւոր երազի մը:

Սէմպոլիզմը արուեստի ձեւ մըն է, որ կ'արհամարհէ արտաքին աշխարհի յստակ ու պայծառ պատկերացումը: Ատոր փոխարէն, սակայն, ան ունի տեսակ մը երաժշտութիւն, որ կը ձգտի արտայայտել մարդկային հոգիին խուսափուկ մտերմութիւնները: Կը գործածէ իրական կամ կեղծ անորոշութիւն մը, ամէն բան, մարդերն ու իրերը, կը ծփան երազի մը մէջ, առանց ժամանակի ու միջոցի կնիքին: Բան մը տեղի կ'ունենայ, չենք գիտեր՝ ե՞րբ, չենք գիտեր՝ ո՞ւր (Թ. Ռիպօ):

Այս երազը, այս իրական կամ կեղծ անորոշութիւնը ամէնէն տիրական ու ամէնէն բնորոշ գիծն է սէմպոլիստ դպրոցին: Բանաստեղծութեան մէջ կամ վէպին, ու թատրոնին: Սամէն շարժումը խորացուց բանաստեղծութեան մէջ, Մէթէրլինկ զայն տարածեց բեմին վրայ:

Մեր գրականութեան համար Լեւոն Շանթ կը մնայ դպրոցին ամէնէն կարկառուն դէմքը:

Թատրոնը կ'ապրի իրականութեամբ եւ յստակութեամբ: Սէմպոլիզմը կը հեռանայ իրականութենէն եւ կը թուի, թէ կը վախնայ յստակութենէ: Ան իր ներշնչումը կը փնտռէ բնազանցական մշուշի մէջ, քան հոգեբանական ճշմարտութեան, որ դիտելու կարողութիւն կը պահանջէ:

Շանթի թատրոնը այս տարրերով կը ներկայանայ մեզի: Ան կը սլանայ իրականութիւններէն վեր, թեւածելու համար մշուշի մը մէջ, ուր յստակութիւնը կը նուազի յայտնապէս: Հոն, մշուշոտ բարձունքներու վրայէն, Լեւոն Շանթ կը սփռէ իր հոգիին բոլոր գոյները եւ մեզ կը քաշէ վե՛ր, վե՛ր, մինչեւ անհաս տենչանքները, մինչեւ միգամած կատարները, մինչեւ մահուան սահմանները...

Շանթի դրամաներուն մէջ միայն դէպքեր չկան, այլ՝ մտածում, երազ ու բանաստեղծութիւն: «*Հին աստուածներ*»ուն մէջ ասիկա աւելի շեշտուած է: «*Կայսր*»ը ուրիշ երանգներ ունի, լուսաշող ու լուսահեղեղ: Մէկուն մէջ բանաստեղծութիւնն է տիրական, միւսին մէջ՝ մտածումը: Եւ գաղափար, տենչանք ու ձգտում:

ՀԱՆՆԱՆ:

Ան վեր է կեանքէն ու իրականութենէն: Գերադրուած եւ իտէացած նկարագի՛ր, սէմպո՛լ մը: Ան խորապէս կը յուզէ մեզ եւ կը գոհացնէ մեր գեղարուեստական զգացումը: Ընդօրինակուած չի կրնար ըլլալ ան, որովհետեւ իրականը չկայ: Յղացուած է ու երեւակայուած:

Շանթի «*Կայսր*»ը, եթէ նոյնիսկ պարպուի բոլոր միւս դէմքերէն, պիտի ապրի իր Հաննայով: Մենք անկէ աւելի ճշմարիտ կատարելութեան տիպ չենք ճանչնար: Անոր մէջ մենք կը տեսնենք Շանթի ներքին աշխարհը, անոր պատկերացումը:

Հաննայով՝ ան մեր գրականութեան մէջ մտցուց իրական սէմպոլիզմը:

Շէքսփիրի Համլէթը իր հոգիէն կու գայ մեզի, Ռոմէոն՝ իր կիրքէն: Հաննան Շանթի բնութեան տարրն իսկ է, որուն տեսանելի ձեւ մը տուաւ, եւ զետեղեց մեր համակրանքին ու հիացումին կեդրոնը: Օհան Գուրգէնը կը սիրենք, Հաննան կը պաշտենք:

Շանթի «կին»երը բախտաւոր եղած են առհասարակ: Ան մասնաւոր ձիրք ունի եւ շնորհք՝ կանացի տիպարներ ստեղծելու, եւ իտէացնելու զանոնք: Հաննան՝ օրինակ: Երազով պարուրուած դէմք մը, իտէալ մը, դէպի ուր պէտք է դիմէ մարդկութիւնը: Շանթի «հերոսուհի»ները, ինչպէս «հերոս»ները, ազդեցութիւն ձգելու քիչ տուած ունին, որովհետեւ աւելի շատ հոգիին կը խօսին անոնք, քան թէ աչքին: Ու մենք գիտենք, թէ մարդիկ աւելի շատ կը հետաքրքրուին իրենց տեսածով, քան թէ լսածովը: Շանթի բուն, իրական հերոսները նաեւ յաճախ ողբերգութեան առիթն են միայն, ու կը ծառայեն ուրիշ կացութեան մը՝ իբրեւ մեկնակէտ:

Երազ եւ իտէալ, եւ ձգտում, անվերջ ձգտում:

Այս երեք բառերուն մէջ կը խտանայ Հաննայի խրոխտ ու ազնիւ կերպարանքը, անոր բիւրեղ ու անբիծ հոգին: Ան չի սիրեր աշխարհիկ փառքը, վայելքը, թագն ու պսակը, եւ կայսերու գահը: Այդ բոլորը քիչ կը գտնէ ան: Անոր հոգիին տենչանքը սահման չի ճանչնար, իսկ կայսերական գահը սահման մըն է ինքնին...

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԹԱՇԵԱՆ

Պատմութենէն վերցուած իր խաղերը (*Օշին Պայլ, Ինկած Բերդի Իշխանուհին*) չեն թափանցուած բաւարար կեանքով: Միակ խաղը, ուր կեանքը, պատմութիւնը, դրամաթիքը իրարու համար ներկայանան՝ *Կայսրն* է: Ժամանակակից կեանքէ իր սեւեռումներուն մէջ, Լ. Սեղբոսեանի բեմական լեզուն տիրական արժանիք է: Հոգեբանութիւն, թատերական մշակում, յուզում, բանաստեղծութիւն չեն գտած իրենց լիութիւնը անոր խաղերուն մէջ: Ժամանակակից իրապաշտ թատրոնին դէմ (Շիրվանզադէի թատրոն) հակազդեցութիւն մ'ըլլալով, սկսուած թատերական սա գործը արժանի է մեր համակրանքին, իր ձգտումին ազնուութեամբը, լեզուին կենդանութեամբը, տիպարներուն որոշ շահեկանութեամբը:

(«Հայ գրականութիւն», 1942, էջ 542) **ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ**

ԱՐՄԱՆՏ

ԱՅԳԵԿՈՒԹՔ

Թաւշագեղ ծաղկի պէս նշենու,
Ծըլարձակ ոստի վրայ կեանքի,
Ծաղկել է աչքիս դէմ երազուն,
Ու խենթ հեւքի դէմ իմ կրծքի:

Եւ գարնան զեփիւռով օրօրուն՝
Թխաբոյր թեւերը հոլանի,
Ինձ վրայ տարածուած՝ սրսփուն,
Բուրում են թոնրահաց ու գինի:

Ու ահա, պարտէզի մէջ դալար
Ընծայման պահն է բուրում.
Բոյր ու շաղ եւ շող ու նեկտար
Թփից թուփ, ծառից ծառ երկարում:

Ու դողի մի ալիք հեշտագին՝
Գրկում է իրանը փափկասուն,
Մինչ ափերս լեցւում են տարփագին
Իր լանջի մրգերովն հասուն:

Ու հրա՜շք... ծաղկափթիթ այս գարնան՝
Քաղում եմ ողկոյզներ բոցկլտուն,
Ողկոյզներ՝ որ հալւում են բուրեան,
Բերնիս մէջ՝ խենթօրէն խլրտուն:

Ու լեցնում սափորն իմ հոգու՝
Խնկաբոյր մեղրով քաղցրահամ:

ՍՏԻՆՔՆԵՐ

Կտկտում են՝
Կտուցները քաղցած մանկան բերանի մէջ՝
Իր ձագերին կերակրող աղաւնու պէս:
Թաթիկները սոված հոգուս
Թափառում են նրանց վրայ-
Կաթնաղբիւրնե՜ր աստուածընծայ:
Ու խորհում եմ՝ ա՜հ, միթէ կա՞յ
Ուրիշ աղբիւր այսքան մաքուր,
Որից ժայթքում է կաթ ու հուր,
Կեանքի աւիշ:
Ու նայում եմ ես ակնապիշ՝
Հրաշքին այդ,
Ասես Երկիրն է Աւետեաց՝
Որտեղ բխում են կաթ ու մեղր:
Ու գլուխս եմ ես խոնարհում
Գեղեցկութեան այդ խորանում,
Ուր փայլում են նրանք երկու
Ջահերի պէս,
Եւ ուր կեանքն է պապակը մարում՝
Նրանց եպած շրթունքներն իր տոչորում:

ԵՍ ՄԹՆԵԼ ԵՄ

Ես մթնել եմ, մթնել եմ՝
ինչպէս գիշեր այս գիշեր.
Լոյսը մթնովն է այս՝ լոյս,-
Դարձի՛ր արեւըս այս գիշեր:

Վարդը փշովն է իր՝ վարդ-
Թող փուշ լինեմ այս գիշեր,
Չպոկի քեզ ո՛չ մի մարդ՝
Հոգուս թփիցն այս գիշեր:

Սէրը մեղքովն է իր՝ Սէր,-
Թող մեղք գործեմ այս գիշեր,
Որ շիկնես դու վարդի պէս,
Ես գունատուեմ այս գիշեր:

Գունատուեմ ես ու հատնեմ
Քո վարդաբոյր շնչի տակ,
Ու հատնելով՝ ես յառնեմ՝
Ինչպէս արեւ այս գիշեր:

Ու մայր մտնեմ ես նորից,
Իրիկնանամ քո գրկում,
Որ մետաքսէ լոյսի պէս՝
Բացուե՜ս, բացուե՜ս այս գիշեր...

ՓԱԿՈՒՄ ԵՄ ԱՉՔԵՐՍ

Փակում եմ աչքերս,
Ու իմ մտքի մէջ
Մերկացնում եմ քեզ՝
Իմ հոգու նման:

Ու հրճուանքով խոր
Վերծանում եմ ես
Քո կոր ու կլոր
Գծերը մարմնի:

Փակում եմ աչքերս,
Ու փորձում ի զո՜ւր՝
Մերկացնել հոգիդ.
Ու կորչում եմ ես
Ստուերներում խիտ...

Ո՞ւր էր թէ մի օր
Մերկանար հոգիդ՝
Քո մարմնի նման,
Ու մերձենար ինձ,
Նոյնանար ինձ հետ:

ԱՐՄԱՆՏ

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՑԻՐՈՒՑԱՆ ԷՋԵՐ

Կեանքը տրամաբանութիւնը չի գիտեր։ Կեանքը այսպէս է։

—Առայժմ բոլորովին ազատ չեմ,— կ՚ըսէր աղջիկը,— բարեկամ մը ունիմ…

—Հաւանաբար զոհեմ զինքը, եթէ օր մը հանդիպիմ ընտրեալին, կրնայ ըլլալ սակայն, որ դուն ըլլաս այդ ընտրեալը…

—Տղայ մըն է, որ բնականօրէն կը գոհացնէ զգայարանքներս։ Երբեմն յոյժ գորովալի է, այլ չեմ սիրեր զինքը սիրով…

—Եթէ ուրիշ տղայ մը զիս հրապուրէ, եթէ աւելի առինքնող ըլլայ,— դէմքին վրայ կը զգամ այդ հեռաւոր լոյսը…

—Կրնայ ըլլալ, որ հաճելի ըլլաս ինծի, աւելի հաճելի քան միւսը։ Այդ պարագային աւելի մտերիմ կապեր կրնան մեզ միացնել իրարու։ Այլ՝ ապագան ո՞վ կրնայ գրաւի տակ դնել…

Կեանքը տրամաբանութիւն չի գիտեր, կեանքը այսպէս է։

—Գիտեմ միթէ, թէ ե՞րբ պիտի գայ սիրոյ առաւօտը։ Ու տուր ինծի վերստին կորուսեալ բարեկամս։ Քովս կեցիր ու ոչի՛նչ ուզէ։ Ու թող ծաղիկները բուրեն, ու թող առաւօտը ծագի։

—Եթէ նոյնիսկ առյաւէտ պիտի կորսնցնեմ քեզ, դէթ կ՚ուզեմ, որ շրթներս համբուրեն երիտասարդութիւնդ,— կ՚ըսէր աղջիկը։

Այլ միւս տղան պահեց իր աղջիկը։ Այսպէս է կեանքը։

●

Կեանքէդ օր մը տուր ինծի ու շրթներս պիտի գովեն երիտասարդութիւնդ։ Սիրոյ մուրիկ մը չեմ, այլ հոգիս բաբախուն է երախտագիտութեամբ։ Կեանքէդ օր մը տուր ինծի։ Ցայնժամ պիտի գամ քեզի, ինչպէս խելակորոյս կ՚անցնիմ անտառներէն, ողջունելու համար գարունը։ Պարզութեամբ պիտի երկարեմ ձեռքս քեզի ու պիտի ըսեմ,— Ահա՛ ձեռք մը, որ իրաւունք ունի մանուկի անաղարտ դէմքի մը դպչելու, վասնզի ոչի՛նչ աղարտած է իր պատիւը։ Կեանքէդ օր մը տուր ինծի։ Ատիկա պիտի ըլլայ անգնահատելի ընծայ մը մէկուն, որ կը դողայ ներքին տենդերէ։ Հրկիզեալ, իմ սիրով ու կը բռնկիմ։ Կատաղօրէն երիտասարդ եմ դեռ, շրթներ կը վառին սիրով։ Կեանքէդ օր մը տուր ինծի,— վասնզի վաղը կրնայ ուշ ըլլալ։ Խաղաղ ու գորշ օրեր կրնան յաջորդել այս վարդերուն, որ կը ցայտեն։ Օր մը գուցէ ես ալ խաղաղ մէկը պիտի ըլլամ ու պիտի յամենամ բազմոցի մը անկիւնը, հանդարտ գիրք մը ծունկերուս։ Օր մը գուցէ ես ալ պիտի որոնեմ գորշ ժամերը, հրճուանքները։ Ցայնժամ պիտի նստիմ ծառի մը տակ ու պիտի աւաղեմ կորուսեալ կարելիութիւնները։ Կեանքէդ օր մը տուր ինծի։

●

Կը յիշեմ այդ արձակուրդի ամիսները։ Կ՚աշխատէի քաղաքին հեռաւոր արուարձաններէն մէկուն մէջ։ Այլ գիշերը կը պատկանէր ինծի։ Երբեք ամառը այդքան խորին ու քաղցր չէ եղած ինծի համար։ Ընկերոջ մը հետ կը բնակէինք ամարանոցի մը մէջ, պարտէզին խորը նետուած սենեակ մը ու պտղատանի մը կից։ Թաւշային գիշերներ կային, աստեղաթաթախ։ Բուն չէնքը ծածկուած էր ծառերու խորը, պատշգամը երբեմն կը լուսաւորուէր ու աղջիկ մը կ՚երգէր սրտամորմոք ձայնով մը։ Ողջ գիշերներ կը լուսցնէի նստարանի մը վրայ, սպասելով չեմ գիտեր ո՛ր յայտնութեան։ Երբեք աւելի՛ երջանիկ կարելի չէ ըլլալ կեանքի մէջ,— այժմ կը զգամ ատիկա։

Կիրակի օրերը մինակս կ՚այցելէի շրջակայ գիւղերը։ Վերադարձիս կ՚ելլէի առկախ պարտէզները։ Կը քալէի մտամոլոր, ծամելով եղանակ մը, երբ գեղեցիկ աղջիկ մը կ՚անցնէր՝ հապճեպով աչքերս կը կախէի գետին։ Բանուոր ընկերներ կ՚ուզէին զիս պոռնկատուն առաջնորդել, այլ ես կը նախընտրէի վէպի հերոսուհիները։ Կը պատահէր, որ երեկոյեան կիսալոյսին մէջ աղջիկ մը ժպտէր ինծի։ Դէմքս լուսաւոր՝ կը վերադառնայի տուն, խորին հաճոյքով վերագտնելով պարտէզը, լուսնին տակ։ Տանձենիները։ Այգուն գինով թռչուններ ծառերուն մէջ։ Մէկէն գիշերը կը պատռէր ու լռութիւնը եւս։ Երազը կը գոցէր իր թեւերը վրաս։ Ու պատշգամին վրայ ճերմակ հագած աղջիկ մը գուցէ կը սպասէր առաւօտեան ծագելուն։ Գէթ այդպէս կը թուէր ինծի։

●

Քանի կը յառաջանամ կեանքի ապալէր ճամբաներուն վրայ՝ այնքան խորապէս կը համոզուիմ, թէ երկրի վրայ երկու տարբեր ընտանիքներու պատկանող մարդիկ կան։ Առաջիններուն մօտ՝ կեանքի տիրապետող տարրը բաղկացած է արտաքին պատահարներէ, դրսի զգայնութիւններէ, տպաւորութիւններէ։ Միւսներուն մօտ ներքին կեանքն է, որ կը գերակշռէ։ Այս պատճառաւ գուցէ այս վերջինները բարոյապէս շատ աւելի զօրութեամբ կը տառապին, քան միւսները։

Ի՛նչ որ կ՚որոնեմ այժմ գուցէ խաղաղութիւնն է, տարբերքին տեղատուութիւնը։ Այլ երկիրը չի ներեր անոնց, որ կը նկրտին իրենց ուսերը ազատել հողին բռնակալ անութէն, որ առանց զայրոյթի չեն ընդունիր անոր դաժան օրէնքները։ Աւա՛ղ, մարդ մըն եմ, որուն ողջ գործունէութիւնը կը հանգչի ներքին ուժերու վրայ եւ որ կը մերժէ արտաքին դէպքերու բռնութիւնը։

Այս չի նշանակեր անշուշտ, թէ միշտ աւելի ազնիւ եմ, քան զիս շրջապատողները։ Այլ չունիմ յաճախ անոնց հասարակ փառասիրութիւնները, կարգ մը կրքերը, որ աղտեղի են։ Ցայժմ մերժած եմ դարպասել հարստութեան ու երբեմն նոյնիսկ վանած եմ մէկդի առողջ հաճոյքները, որ երկիրը ժլատութեամբ կը պարգեւէ մեզի։ Անտարակոյս եղկելի մանր-քաղքենի մը կայ նաեւ իմ մէջս, այլ երբեք այդ հոպիտը չէ կրցած իր հրամանները պարտադրել ինծի, ինծի կը թուի, թէ սրտօրէն չեմ կապուած նոյնիսկ աշխատանքիս։ Իրողութեան մէջ՝ ամէն ինչ պատրուակ ծառայած է լոկ ներքին կեանքս հարստացնելու, զայն զունաւորելու։

Զօրութեամբ կը զգամ սակայն կեանքի խորին պաշտամունքը, որ կը շողայ երիտասարդներու աչքերուն։ Այլ այս չ՚արգիլեր, որ լոկ դիտող մը չըլլամ։ Ողջ կեանքիս ընթացքին ցանկացած եմ աւելի հաստուածական ըլլալ՝ կարենալ չբաշխըւելու համար ամէնուրեք։ Այլ միշտ մէկը եղած է քովս ի վեր, իր մեղմ ու անուշ ժպիտով, որ ներել գիտցած է ու ամէն ինչ հասկցած։ Եթէ գարշ արարքներ աղտոտած են կեանքս՝ վասնզի երկրին հին գորովը թրջած է ողջ էութիւնս։ Գիտեմ, թէ անկատար էակ մըն եմ, որ կ՚ընդունի բոլոր յուզումները առաւելագոյն զգայնութեամբ մը ու կը մերժէ ամէն կարգապահութիւն։ Ա՛յս է օրէնքը կեանքիս։

Նստած եմ դարպասի առջեւ քարափին վրայ։ Կը զգամ,— հազիւ թէ քիչ մը հեռուն,— վեհափառ, խաղաղ, կեանքը որքա՛ն ժլատ է իր զաւակներուն հետ ու երկիրը որքա՛ն ծանր կը թուի այսօր։

●

Երկիրը որքան ծանր է այսօր ու որքան տաժանելի է անցեալը։ Օրեր կան այսպէս, երբ բոլոր մեռելները կը վերադառնան ինծի, բնակութիւն կը հաստատեն վրաս, կը լեցնեն գիշերս, կը վերածուիմ գաղութի մը, ընդունելով մահուան օրէնքը։ Գիտեմ, թէ յոյժ վտանգաւոր է կենակցիլը մահաշշուկ ստուերներու հետ, այլ յիշատակները կորուսեալ էակներու այնքա՛ն բարախուն են, ողջ, ողբերգականօրէն յուզիչ, որ կը դողդոջեմ մահուան ծարաւով։

Ո՜, այն մանուկը, որ կ'ելլէ գիշերէն՝ ապստամբ, բարձրագլուխ, տրտում։ Պատանին, որ կը վառէր հեռուէն եկող բոցերէ, որ կեանքը սկսած էր անգէտ բոլոր վտանգներուն, որ կը դողար ինչպէս մերկ նժոյգ մը գիշերուան մէջ,— որ կը վազէր բոլոր անկարելի հաճոյքներուն լուռ անգթութեամբ մը։ Ո՜, գիշերներ, որ կը ծագէիք արեւելեան քաղաքին քարէ տարածութեանց վրայ, կը կենայի այդ աստղաթաթախ գիշերներուն մէջ ու հոգիս կը բողբոջէր, խոշոր ծաղիկի մը պէս։ Յետոյ հեռագնաց ճամբաներուն վրայ՝ պատանութիւնս որոնեց իր երգն ու իր էութիւնը։ Խորունկ քրտական գիւղի մը մէջ էր։ Լուսածագին կ'ելլէինք ոտքի ու առաւօտը կը բացուէր վրաս սարսռուն ճառագայթներով, մանիշակագոյն վերարկուն կը նետէր վրաս։ Ողջ օրը արտերուն մէջ ցորենը իր տաք բոյրովը կ'օծէր մեր սրունքներն ու ազդրերը։ Կը ննջէի լուսընկան ափիս մէջ, թեղի մը շուքին տակ, յարդէ անկողնի մը վրայ։ Այլ քունը ժամերով կը դեգերէր շուրջս ու կը խաղար անձկալի հոգւոյս հետ, նաեւ բոլոր աղմուկներն ու շշուկները գիւղին։ Երիտասարդ կիներ, ապաժամու, կ'երթային աղբիւր, մեղմօրէն երգելով շատ տխուր ու շատ սրտառուչ մեղեդիներ։ Հօտ մը կը վերադառնար։ Գեղջուկ մը կը խօսէր բարձրաձայն մէկ պատէն միւսը եւ իր մետաղային ձայնը կը լեցնէր խորին լռութիւնը։

Տէրս, երիտասարդ քիւրտ մը, երկարադէմ, մռայլ աչքերով կորիճ մը, ամէն Հինգշաբթի գիշեր կ'երթար քաղաք, մօրը հետ՝ գլխաւոր հրապարակին վրայ իր երկրագործական բերքերը ծախելու։ Կը մնայի առանձին երիտասարդ տիրուհիիս հետ։ Արծաթածափ աղջիկ մըն էր, առնական, այլ՝ ճերմակ գեղեցկութեամբ։ Անոր հասակը կը սլանար լուսնահմայ գիշերուան մէջ, կաղամախիի մը պէս աղուոր, դիւթեալ աչքեր ունէր, կարի սեւ ու կայծակնացայտ։ Մինակ՝ խորին ու արծաթեայ գիշերուան մէջ, կը ձգէր վայրի երգեր, երգեր, որ ամպակարկառ լեռներէն կ'իջնէին, ինչպէս մեր այեկոծ գետերը կ'իջնեն հիւսիսէն։ Ո՜, այդ սրտակեղեք, սրտամորմոք *երգերը գիշերուան ակօսներուն մէջ։ Կծկուած, զգայուն թեւերու կծիկի մը պէս, բիբերս լեցուն աստղերու բեկորներով, գողահար մտիկ կ՚ընէի զայն ու անգորով պատանութիւնս կը հեծկլտար ձայնիս մէջ։ Գիշեր մը անակնկալօրէն յարդանոցին դուռը բացի, մաղախս առնելու համար ու անոր չռայլ մերկութիւնը տաքցուց արիւնս։ Բոլորովին մերկ՝ կը լուացուէր։ Չպոռաց, այլ անհերքելի հեղինակութեամբ մը գիս հեռացուց,— դո՛ւրս ելիր, աղտո՛տ լակոտ,— յարեց։ Աչքերը սակայն շողացին։ Քանի մը օր յետոյ խորին գիշերուան մէջ, ընդհատեց շատ անուշ երգ մը, կանչեց գիս։*

—Եկո՛ւր, աման մը կաթ խմէ…

—Ծարաւ չեմ,— ըսի մեղմ,— պիտի քնանամ…

—Աղտո՛տ լակոտ, պիտի գա՞ս, թէ ոչ…

Ուլիի մը պէս կը դողայի, կ՚երկնչէի իրմէն, վասնզի յոյժ գորովալի էի ու անարատ դեռ։ Ինք էր, որ եկաւ դէպի գիս։ Լոյսը կը լուար զայն։ Սեւ վարսերը կը ցոլային ու իր ճերմակ պարանոցը յուզիչ էր գիշերուան մէջ։ Երկարօրէն դիտեց մեղմ քաղցրութեամբ մը աչքերս, ուր տեսաւ գուցէ մօրս մելանուշ հայեացքը։ Երիտասարդութիւնս յուզուա՞ծ էր արդեօք, կամաց՝ հպեցաւ մազերուս, մեծ քրոջ մը պէս ու կաթի ամանը մօտեցուց շրթներուս։ Յետոյ գնաց իր խորշին, իր շատ տխուր երգերուն հետ՝ չկրնալով յաղթել կամակոր հոգւոյս։ Այս գիշեր ծայրագոյն գորովով մըն է, որ կը մտածեմ վրան։ Գուցէ գթաց վերջին պահուն մաքուր պատանութիւնս,— այդ արքայական աղջիկը։

●

Ստուգիւ չեմ կրնար այլեւս զսպել այս բարբարիկ խոյանքը, որ գիս կը մղէ դէպի լուսափայլ գեղեցկութիւնդ։ Մարմինս պարտեալ է ու հոգիս խռովեալ։ Օրը թէեւ երկար էր, արկածալի։

—Արթնցայ առաւօտեան վեցին ու հեռու ողջ դպրոցը։ Ի զուր որոնեցի, սենեակիս սեմէն հազիւ ոտքս դուրս դրած, հանապազօրեայ դիմակս։ Տղայ մը գիս տեսաւ մերկ դէմքով, դէմքով, որ կը պատկանի քեզի։ Իր նուրբ ու մեղսակից ժպիտը անուշ էր։

—Այս ծեր դասախօսը ամէն օր քառորդ ժամ կանուխ կու գայ միւսներէն։ Երկչոտ բարեկամութիւն մը գուցէ ինձ համար։ Կ՚ըսեմ իրեն հեռանալը,— Ազատութիւնը լոկ ժողովուրդին մեծամասնութեան ի սպաս կրնայ ըլլալ։ Ան հարկ է որ դիւրացնէ միայն մարդկութեան մնայուն շարժումը դէպի աւելի՛ բարեկեցութիւն, աւելի՛ բարօրութիւն, դէպի բարոյա-

կան ու տնտեսական ազատագրութիւն։ Հարկ չէ որ ան թոյլ տայ յետընթաց փոքրամասնութեան՝ ուժ առնել, խորտակելու համար հազուագիւտ դժուարաւ շահուած մարդկային յաղթանակները։ —Ուրեմն,— կ՚ըսէ խոհուն, հարկ չէ խօսքի ազատութիւն իսկ տալ արքայական պետերուն,— խօսքի ազատութիւն չէ ատիկա՝ այլ ազատութիւն զրպարտելու՝ հանրապետութիւնը։ Մայրապիղծ մը իրաւունք ունի՞ միթէ մայրապղծութեան ջատագովականը ընելու։

Տնօրէնը, որ կը լսէ վերջին նախադասութիւնս՝ տրտմութեամբ կը ցնցէ գլուխը,— Ի՛նչ որ կը բանաձեւէք,—կ՚ըսէ, ֆաշականութիւն է։— Ո՛չ,— կ՚ըսեմ խստութեամբ,— լոկ սկիզբն է գերիշխան ժողովրդին իրաւունքներու պաշտպանութեան։

—Դասախօս մը ակնարկութիւն կ՚ընէ Մէյլինի նոր գրքին,— Ապառիկ մահ, կը վերադառնանք մեծ նորման գրողներուն, կ՚ըսեմ,— տարօրինակ է երեք նորմանները՝ Ֆլոպէր, Կի տը Մօփասան, Միրպօ Ֆրիտտեաններ էին Ֆրէօյտէն առաջ, Մանաւանդ Ժան Լօրէնը՝ ապառողջ, ախտաւոր, հեշտամոլիկ։

—Երեկոյեան՝ ամբոխը վերստին, բազմութեան անուշ ջերմութիւնը։ Ու այս բարեկամ նուագը՝ Պեյէք, սրտառուչ, պարզ։

Ու վերջին ժամուն այս ծանրաբեռն օրուան ահա՛ վերըստին դուն։ Կը հանես գիս անկողինէս,— դողահար, յուզեալ՝ իմս ես վերստին՝ շատ քաղցր ու ճկուն։ Քեզ պիտի սիրեմ՝ ինչպէս փախստական թիապարտ մը կը տոչորի իր կնոջ սիրով, տարիներու բերդարգելութենէ յետոյ՝ մարդոց կու գայ ատելավառ, քինախնդիր ու զայրոյթը սեւէ աչքերուն խորը։ Այնտեղ երկինքը դաժան էր ու մտրակը՝ ոճրագործ։ Գիշերը լոկ երազը կար որպէս ապաւէն։ Ու երազը միշտ նոյնն էր,— Սրճարան մը գուցէ քաղաքին մթին եզերքներուն վրայ կամ յարդէ տնակ մը պարտէզի մը խորը։ Ամբողջ տարիներ իր ձեռքերը հպեցան լոկ անշունչ, լոկ կարծր իր դառնութենէն։ Դիտէ՛ իր ձեռքերը այդ կնոջ ճոխ թիկունքներուն վրայ, թիապարտի բերանը՝ գրեթէ արիւնակալ այդ ուսին վրայ։ Թիապարտը կը հասկնայ, գիշերուան մէջ. կնոջ յաղթական, ճառագայթարձակ մերկութիւնը, վասնզի կեանքի անդունդէն կու գայ։

Քեզ պիտի սիրեմ թիապարտի մը պէս՝ խուլ սաստկութեամբ մը, լուռ բռնութեամբ։ Մերկ պիտի ըլլաս անհաւասարելիօրէն գեղեցիկ։ Պիտի ըլլամ անողոք ու կատաղօրէն հեշտասէր։ Բազուկներուս մէջ պիտի ջախջախեմ իգութիւնդ ու բերնիդ վրայ՝ պիտի խեղդեմ ցաւի ճիչերդ։ Պիտի պատռեմ շրթունքներդ, վասնզի մեծ է սիրոյ ծարաւս։ Ցայնժամ պիտի բարձրացնես մեղմօրէն սիրունգլուխդ ափերուս, պիտի ըսես,—

Վանի՛, սիրելիս, ազնիւ եղիր այժմ ու զիս մեղմօրէն սիրէ. ինչպէս եթէ կինդ ըլլայի ու երակներուս մէջ կրէի առնականութեանդ քաղցր պտուղը։ Քեզ պիտի ձգեմ բազմոցին վրայ խոնջ, մեղմ չչունջ մը շրթներուդ վրայ,— տրտունջը սիրոյ ու պարանոցդ լոկ պիտի հայցէ համբոյրը բերնիս։

Ողջո՛յն այս գիշերուան ափէն, այս խորունկ մենութենէն։

●

Գիշերը յոյժ քաղցր է վերստին։ Փողոցը վարը՝ ի քուն։ Կը լսեմ ժամացոյցիս միօրինակ մեղմ աղմուկը։ Սիրտս եւս կ'աղմըկէ, խոնջ այլ տենդահար դեռ։ Կ'ելլեմ անկողնէս՝ ողջունելու համար քեզ, այս գիշերուան ափէն։ Գիշերուան, որ միակ ապաստանս է այժմ, միակ խաղաղութիւնս, քաղցր տունս հայրենական։ Գիշերէս, որ այժմ բնակեալ է, որ քուկդ է։

Սկիզբը կը կարծէի, թէ հասարակ սեռային արկած մըն է, այս եւս։ Ամէն ինչ հանդչած է այլեւս, կ'ըսէի։ Պատանեկան տենդը, յանդգնութիւնը, որ ներելի կ'ընծայէ բոլոր ձախաւերութիւնները, գորովը, որ կը մաքրէ մեզ մեր աղտերէն, յամառ բարեկամութիւնը, որ կը յաղթէ բոլոր խոչընդոտներուն, յորդազեղ երեւակայութիւնը։ Կ'ըսէի,— կեանքին դէմքը գէշ է այլեւս։ Ու որքա՛ն երկար է օրը՝ կարենալ հաւատարիմ մնալու համար էակի մը։ Ողջ երկիրը կը կանչէ մեզ։ Մեր իմացականութիւնը, գորովը, յուզականութիւնը՝ ամէ՛ն կողմէ կը հրաւիրուին ուշադրութեան։ Այլ գիշերուան վերջին ժամուն դեռ կը մտածեմ վրադ։ Անկողինէս՝ ա՛ռ այս գորովի վերջին ապացոյցը։

Ողջո՛յն վերստին, այս գիշերուան ափէն, առաւօտեան այս սահմաններէն,— երախտապարտութեանդ ու գորովիդ, ողջո՛յն։

Յանկարծ արթնցար գիշերուան կիսուն ու ուզեցիր խաւարը թօթուել վրայէդ։ Որքա՛ն մեծ էր երախտագիտութիւնդ, երբ առաջին ակնարկդ բոցի լեզուակի մը պէս պլլուեցաւ հայեացքիս կրակին։ Յայնժամ գլուխդ դրիր ափիս վրայ, բերանդ՝ ափիս վրայ։

—Գիշերուան խորքն է, որ կ'ելլեմ՝ բոլոր մնացեալը ըսելու համար։ Քունը որքա՛ն անուշ է, երբ մարդ բեռը կը ձգէ գետին, երբ կը յաջողի մաքրել իր կեանքը բոլոր միւս յիշատակներէն։ Առաջինը, Վանի՛, անարժան տղայ մըն էր։ Կը յիշե՞ս քաղաքին բարձրահայեաց պատշգամները, զորս Շամիրամեան առկախ պարտէզներ կ'անուանէինք։ Զատկի արձակուրդի մըն էր։ Երեկոները, առաջին հովին հետ, ընկերուհիի մը հետ կ'ելլէինք վեր։ Երկուքս ալ կը դողդոջէինք սիրով։ Տարիներու ծարաւէ յետոյ՝ մեր մարմինները կը նմանէին պարապ ամաններու։ Հովն իսկ, որ կը պագնէր մեր վարսերը՝ հեշտութեան բոցը կը հեղուր մեր արեան մէջ։ Առաջին հանդիպած սրիկան, քիչ մը յանդգնութեամբ, կրնար տիրանալ մեզի։ Ներքին պատերը քանդուած էին ու բոլոր ճամբաները կը սպասէին յաղթական արշաւանքին։ Այդ օրերուն էր, որ զօրութեամբ զգացի, թէ տղամարդիկը աւելի՛ ազնուական են կիներէն։

Լռեցիր ու դիտեցիր ձեռքերս։ Արդարեւ, կ'ուզէիր գիշերը մաքրել բոլոր միւս յիշատակներէն։

—Այն գիւղը, ուր կը պաշտօնավարէի, բնակութեան վայրերէն քիչ մը հեռու, ցանկապատ մը կար։ Պտուղներու եղանակին ան կը կքէր իր բեռան տակ։ Աղքատ կնոջ մըն էր, որ չէր ուզեր այդ գմայլելի պտուղները հաւաքել ժամանակէն առաջ։ Ամէն անգամ, որ կ'անցնէինք այդ կածանէն, ուրիշ կիներու հետ՝ չէինք կրնար զսպել մեր փափաքը ու դեռ խակ պտուղներ կը փրցնէինք։ Ու բոլոր միւս կիները նոյնը կ'ընէին՝ գիտնալով հանդերձ, թէ անտէր կնոջ մը շահու աղբիւրն էր այդ պարտէզը։ Այլ երիտասարդներ, որ մեզի կ'ընկերանային, չէին ուզեր դպիլ այդ պտուղներուն։ Անոնցմէ մէկը, որ հարուստ իսկ չէր, օր մը դրամ տուաւ ծեր կնոջ՝ մեր փոխարէն։ Այդ տղուն արարքը չեմ մոռցած տակաւին…

—Աղէ՛կ,—ըսի,—ննջէ՛։ Վաղը կը պատմես այդ բոլորը։

—Ո՛չ, Վանի, մտիկ ըրէ։ Քաղաքին պարտէզներուն մէջ՝ այդ աղքատ կնոջ պտուղներուն պէս էինք։ Պզտիկ շարժում մը կը բաւէր՝ մեր կոթուններէն մեզի գետին ձգելու։ Ողջ գիշերը կը հասուննայինք սիրով՝ այլ առաւօտը մեզի կը վերադարձնէր մեր բոլոր նախապաշարումներն ու մեր հպարտութիւնը։ Այսուհանդերձ, բառերու տարափ մը պիտի բաւէր մեզ սիրով բաբախուն ու խեղճ բաներու վերածելու համար։ Տղաք կային, որ կը զգային ատիկա, այլ կարծես իրենց պատուի զգացումը թոյլ չէր տար օգտուիլ մեր անկանոն տկարութենէն։ Ընկերուհիս կ'ըսէր, թէ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ՝ մեզի պէս աղջիկներ անվտանգ կրնային հարսանեկան առագաստին երթալ, քանի որ տղաքը իրե՛նք կը պաշտպանեն երկրին աղջիկներուն պատիւը…

—Աղջիկներ կան,—ըսի քիչ մը նեղուած,—որ պէտք չունին տղամարդոց վեհանձնութեան՝ պաշտպանելու համար իրենց մաքրութիւնը…

—Իրա՛ւ է, անոնք, որ երբե՛ք սիրոյ ծարաւով չեն տոչորիր, որոնց արիւնը պաղ է, որ երբեք լռութեան մէջ չեն պլլուիր իրենց երազ-սիրականներուն։ Որքա՛ն մանրամասնօրէն դեռ կը յիշեմ այդ պտոյտները։ Երկուքս ալ կը վառէինք խոլ ցանկութիւններէ ու մեզի կը թուէր, թէ մեր մարմինները լիովին հրաւէրներ են, յուսահատական կանչեր։ Այլ մեր քաղաքին տղաքը քաղցրութեամբ կը բարեւէին մեզ, վայրկեան մը կը յամենային ու կը կատակէին։ Երբ կը մեկնէին՝ մեզի կը թուէր, թէ անարդար կերպով կը վարուին մեր երիտասարդութեան, մեր գեղեցկութեան հետ։ Այժմ կը զգամ սակայն արուի այդ հպարտ վեհանձնութիւնը։ Օր մը եղբայրս էր, որ պատռեց վարագոյրը, ակնարկելով հեռաւոր երիտասարդ ազգականի մը. «Ազնիւ տղայ է, որ առիթէն չ'օգտուիր։ Եթէ ինձ նման մէկուն հանդիպէիր՝ քսանչորս ժամ չէր տեւեր», ինք եւս անոր պէս էր, սակայն՝ վեհանձն արու մը…

—Նո՛յն արուները ուրիշ աղջիկներու հետ ընդունակ են է՛ն գարշելի չնութեանց։ Մարդ իրեն արժանի վերաբերումը կը ստանայ ուրիշներէն, անշուշտ ընդհանրապէս։

—Ինչո՞ւ անընդհատ կ'աշխատիս պատրանքներս օճառէ պղպջակներու պէս փշրել։ Ոչ, Վանի՛, տղամարդը ընդհանրապէս աւելի՛ վեհանձն էակ է ու աւելի՛ ազնիւ։ Ու եթէ այդ օտար գազանը չըլլար, գուցէ այժմ զաւակներու տէր մայր մը ըլլայի։ Վաղաժամու անկարգ, անսանձ հեշտութեան թոյնը հեղուց արեանս մէջ։ Կապոյտ իրիկուն մըն էր։ Ընկերուհիիս հետ նստած էինք ածուի մը եզերքը ու մեր ճերմակ պարեգօտներուն մէջ հովն ու օրուան վերջին լոյսը կը խաղային, երբ այդ տղան անցաւ։ Կոպիտ դէմք մը ունէր՝ սլացիկ մարմնի մը վրայ։ Զգացի, թէ առաջին սրիկան ատիկա է, առաջին հանդիպած սրիկան։ Հայեացքը խենէշ իսկ չէր, այլ՝ զարմանալիօրէն քաղցր, այդ խոպան երեսին վրայ։ Շրթներով ու լեզուով հազիւ թէ զգալի շարժում մը ըրաւ, շարժում մը, որ կ'ոգեկոչէր հեշտութիւնը։ Ու մեղմօրէն սահեցաւ-գնաց։ Ընկերուհիս ու ես սարսափահար էինք ու կը դողդոջէինք։ Անշուշտ կ'ատէինք զայն՝ այդ անօրինակ յանդգնութեանը համար, այլ՝ պժգանքի բարակ խաւի մը տակ կը զգայինք մեր արիւնը, որ կ'եռեւեփէր։ Այլեւ հաճելի վախ մը կար վրանիս։ Գրեթէ վազելէն քաղաք իջանք, որոշելով այլեւս պարտէզ չգալ…

—Ե՞րբ…

—Քանի մը օր յետոյ միայն։ Այս անգամ՝ հետը ընկեր մը եւս բերած էր։ Խաղաղ շարժումներով մօտեցան մեզի ու խօսեցան իրենց երկրէն, պարտէզներէն, ձանձրոյթէն, որ մարդ կը զգայ առանձին, օտար երկրի մէջ։ Ու յետոյ վայելչութեամբ բաժնուեցան։ Ապշահար էինք։ Կրնա՞ր ըլլալ միթէ, որ այդ տղան ըլլար այդ լպիրշ ոգեկոչումին հեղինակը։

Ափերուս վրայ կը զգայի բերնին ջերմութիւնը, երբ կը խօսէր։ Մարմինս ամէն ինչ կը ներէր իրեն, երբ կը խօսէր գիշերուան այդ ժամուն, այլ իր պատմութիւնը կը վիրաւորէր զիս։

—Առաջինը այդ տղան էր ահա, Վանի՛, այդ գազանը։ Օրերով այդպէս մեր քովն ի վեր քալեցին ու այժմ կը զարմանամ, թէ ինչպէ՞ս կրցան ծածկել իրենց ծայրայեղ ցանկութիւնը։ Անշուշտ հաշուի սխալ մըն էր։ Հարկ եղածին չափ նուրբ չէին՝ հասկնալու համար, թէ առաջին հանդիպած սրիկաներն էին ու մենք առաջին օրն իսկ պատրաստ էինք իրենց հետեւելու…։ Երիտասարդներու մեծ մասին իրական հրապոյրը նորութիւնն է։ Քիչ մը մօտիկ ծանօթութիւն մը՝ յաջողութեան ամէն յոյս կը խլէ իրենցմէ։ Ինչո՞ւ առաջին օրն իսկ չեն ուզեր ի՛նչ որ կը փափաքին…

—Արուի վեհանձնութիւն,—ըսի հեգնութեամբ,— տեսակ մը յարգանք կնոջ ենթադրեալ պարկեշտութեան…

—Բերնի տարօրինակ ծամածռութիւն մը ունէր, կը յարէր,— պրկում մը, որ գազանային կը թուէր։ Ու թուխ, զօրեղ ձեռքեր ունէր։ Զիս տարաւ ուսանողի իր սենեակը, առանց աւելորդ բառ մը արտասանելու։ Բաճկոնը նետեց, գլանիկ մը վառեց ու գնաց պատուհանին առջեւ։—Հիմա կրնաք հանուիլ,— ըսաւ առանց գլուխը դարձնելու։ Դուռը փակ իսկ չէր, կը զգայի, թէ դեռ ուշ չէ, թէ՝ կրնամ դուրս ելլել։ Անշուշտ կը զգար վարանումս։— Եթէ համաձայն չէք բոլորովին՝ կրնաք մեկնիլ,—ըսաւ մեղմօրէն,—կը տեսնէք, որ դուռը բաց է։ Արցունքի գողունի կաթիլներ աչքերուս խորը՝ դուռը փակեցի։ Ցայնժամ վայրագութեամբ խուժեց վրաս, ինչպէս գազան մը կը վազէ իր որսին վրայ։ Ինչ որ կը յիշեմ այժմ՝ սաւանին վրայ արեան երիզն էր, ահաւասի՛կ…

Կը զգայի կուրծքերուն ցունցը։ Կը կարծէր վերագտնել իր գարունը՝ կոչ ընելով գորովիս, մինչդեռ իր բառերը լոկ գթութիւնս կ'արթնցնէին։

—Երկրորդը,— շարունակեց չնչատ,—բժիշկ մըն էր, երկու տարիքի միջեւ ուրիշ սրիկայ մը։ Ուշ գիշերին պատերուն քսուելով կու գար զիս կը գտնէր պանդոկի մը մէջ։ Լիովին կը մերկացնէր զիս ու վերջացնելէ յետոյ կ'ըսէր.—Ես կամ ուրիշ մը՝ չէ՞ք կարծեր, որ նոյն բանն է։— Ո՛չ, չէի կարծեր՝ քանի որ տղաք կային քաղաքին մէջ, որոնց ակնարկը խորին քաղցրութիւն մը կը ձգէր վրաս։ Այլ սովորութիւնը ամէն ինչ ընդունելի կ'ընծայէ։ Մինչեւ իսկ պահեր կային, երբ կը սիրէի այդ խօսքը.—Ես կամ ուրիշ մը՝ նոյն բանը չէ՞ միթէ։

—Կը յիշեմ նաեւ երրորդը, Վանի՛, հանրային պարտէզի մութին մէջ կորսուած տղայ մը, պատանի մը։ Անտարակոյս իր մարմինը աւելի գեղեցիկ էր իմինէս։ Օր մը, այդ արարքը ընելէ վերջ, մեղմօրէն սկսաւ լալ։ Հապճեպով հագուեցայ ու փախայ դուրս։ Լոկ փողոցին մէջ յիշեցի, թէ գուցէ դրամ չունէր՝ սենեակին վարձքը վճարելու համար։ Արագութեամբ վերադարձայ, այլ մեկնած էր։ Յետոյ ուրիշներ եկան, բազմաթիւ ուրիշներ…

—Մաղթե՛նք, որ ես վերջինը ըլլամ,—ըսի՝ դառնութեամբ կատակելով։

Առանց բառ մը արտասանելու դարձաւ պատին։ Ու մինչեւ լոյսին ծագումը կը զգայի, թէ հոգին արթուն է։ Չէր ուզեր նոյնիսկ հպիլ մարմնիս, իսկ ես որոշած էի առաջին շարժումը չընել։ Այդ մտադրութեամբ ալ ննջեցի։ Աչքերուս վրայ համբոյրով մը արթնցուց զիս։ Ճերմակ պարեգօտ մը հագած էր ու դէմքին վրայ ո՛չ մէկ հետք կար անառակ կեանքի մը։ Կը մտածէի, թէ ինչպէ՞ս կրնայ աշակերտուհիները գգուել՝ ողջ գիշերը արուի մը հետ է՛ն խառնակ կեանքը վարելէ յետոյ։
—Անմտութի՛ւն,—ըսի մտովի,— ուրիշներուն նման աղջիկ մըն է, որ անկեղծութիւնը ունի ըսելու, թէ կը սիրէ հեշտութիւնը։

—Մտիկ ըրէ,—ըսի հանդիսաւոր լրջութեամբ մը,—որքան ատեն, որ ինծ հետ ես, պէտք չէ որ ուրիշին հետ երթաս։ Խոստացի՛ր, որ միայն իմս պիտի ըլլաս, որքան ատեն որ քիչ մը սիրես զիս, այլապէս…

—Այլապէս ի՞նչ,—հարցուց շատ մեղմօրէն։

—Կրնաս այսօր իսկ մեկնիլ…

Արտասանած բառերուս բանտարկեալն էի այլեւս։ Հարկ չէր որ այդ չորս բառերը արտասանէի, պէտք չէր որ այդ չորս բառերը արտասանէի։

—Եթէ նոյն քաղաքը ապրէինք՝ կրնայի այդ խոստումը տալ,—ըսաւ մեղմիւ,—այլ սուտը չեմ սիրեր, երեք ամիսը երկար է կնոջ մը համար, Վանի՛…

—Աղէ՛կ,—յարեցի, կոճկելով շապիկս,—ուրեմն այդպէս։

Երեկոյեան, ընթրիքէն յետոյ՝ եկաւ քովս։ Ձեռքերուն վրայ կը զգայի հոգւոյն անձնատուութիւնը, գորովը։

—Ինչ որ կը պահանջես,—ըսաւ,—խիստ դժուար է ինծ համար։

Ստուգիւ անուշ երեկոյ մըն էր, սիրային երեկոյ մը։

—Ուրեմն այդպէս,—յարեց։

Լռութիւնս մատնիչ էր, այլ դժկամ։ Մեղմօրէն հաւաքեց իրերը։ Մեղմօրէն պատրաստուեցաւ, մինչ ես կռթնած բազրիքին, կը դիտէի անցորդները, քաղաքին գիշերը։ Կը զգայի, որ կը հաւաքէր արդուզարդի առարկաները, հագուստները։

—Այսքանը կը բաւէ՞, Վանի՛,—հարցուց, ծախքերու իր բաժինը դնելով սեղանին վրայ,—նայէ՛ վայրկեան մը…

—Այո՛,—ըսի,—կը բաւէ, կը բաւէ…

—Եթէ գրեմ, յետոյ, կը պատասխանե՞ս…

—Ի՞նչ հարկ կայ ժամանակ կորսնցնելու,—ըսի խստիւ։

Ապշեցուցիչ էր. ո՛չ պատահածը, ո՛չ արտասանած բառերս, ո՛չ խստութիւնս կը համապատասխանէին հոգեկան կացութեանս։ Այլ անկարելի էր այլապէս վարուիլ։ Կը յուսայի, թէ վերջին պահուն պիտի փոխէ մտադրութիւնը, պիտի արտասուէ ու սիրոյ զեղումի մը մէջ պիտի վերջանայ այդ մռայլ միջադէպը։ Այլ իր ժպտուն ու քաղցր դէմքը կ'արտայայտէր հանդարտ զօրութիւն մը։ Ազատ աղջիկ մըն էր, որ պարզ զօրութեամբ մը կը պաշտպանէ իր ազատութիւնը։

—Կրնա՞մ վերջին անգամ համբուրել աչքերդ։

—Անցիր գնա՛,—մռլտացի զայրացած։

Տարօրինակ էր։ Գեղեցիկ դերն անգամ մնաց իրեն։ Ցեղակարծօրէն՝ վաղահաս գիշերուան մէջէն գնաց։ Ա՛յդ էր երթալը։ Չվերադարձաւ, չգրեց։ Ու ոչի՛նչ լսեցի այլեւս իրմէն։

Կ'ուզէի ռուսական շարժանկարի ժապաւէն մը տեսնելու երթալ, երիտասարդ ընկերոջ մը հետ, որ բանուոր է։ Կ'ուզէի նաեւ քիչ մը հանգչիլ Լիւքսէմպուրկի պարտէզին կասկեններուն տակ։ Երէկ հազիւ թէ նշմարեցի զանոնք, այդ ծառերը՝ որ գարնան սկիզբը զարմանալիօրէն զգայուն են, գրեթէ յուզիչ։ Հովին է՛ն աննշան շունչը կը դողացնէ զանոնք։ Քանի մը ժամ յապաղիլ անոնց ստուերին մէջ, երբ հովը կը պագնէ անոնց կատարները, խելացի ընկերոջ մը հետ, նուրբ հաճոյք մըն է, արդար ուրախութիւն մը։

Աւելի ուշ կը գրաւէ ողջ պարտէզը։ Տերեւները, մատղաշ ու թարմ շաքիլները կը փոխուին։ Նոյնիսկ երիտասարդ աղջիկները, որ հոդ կը շրջագային, անակնկալի եկած երջանիկ փոփոխութիւններէն, կը վարժուին գարնան ու լոյսին։ Մեր աչքերը եւս կը վարժուին անոնց հագուստներուն թեթեւ ու լուսաւոր գեղեցկութեան, անոնց դէմքերուն նուրբ լոյսին։ Ստուգիւ այս օրերուն է, որ աղջիկները կը թողուն ձմրան ծանր, գորշ հագուստները։ Անոնց մարմինները կ'ազատագրուին անգամ մը եւս, կը վերածուին լուսաւոր անօթներու։ Ցայնժամ կարելի է զանոնք սիրել բանաստեղծական յուզումով, հեռուէն։ Ու հեռուէն զանազանել զանոնք։ Ուրեմն հարկ էր անակնկալի բերել պարտէզը, այս ժամուն։

Այլ նստած հոս կը գրեմ քեզի։ Փաստօրէն կը զրկես զիս պարտէզէս ու շարժանկարէն։ Ժապաւէնէն, որ նոյն յուզումով պիտի չտեսնեմ այլեւս ու պարտէզէն, որ մասնաւոր, նոր հաճոյք մը պիտի պարգեւէր ինձ,—քանի որ չեմ սիրեր քաղաքին միւս պարտէզները,—ասիկա՝ չեմ սիրեր նոյն սիրով ամէն եղանակի ու ամէն ժամու։ Չեմ գիտեր, թէ յառաջիկայ տարի, *գարնան սկիզբը, երկրին վրայ պիտի ըլլա՞մ դեռ ու Փարիզ պիտի ըլլա՞մ վերստին։ Կը գրեմ քեզի ու քովս՝ կը զգամ ընկերոջս անհանգստութիւնը։ Ծուլութեամբ գիրք մը կը թղթատէ ու մերթ ընդ մերթ վրաս կը ձգէ դժգոհ ակնարկ մը։ Վստահ եմ, որ կը մտածէ, թէ նոյն ծեր զգայլիկն եմ միշտ։*

—Ես,— կ՚ըսէ հաճելի չկամութեամբ մը,—բանուոր եմ։

—Աւելորդ տեղեկութիւն մը,—կ՚ըսեմ,— ամէն ոք գիտէ…

—Ու անվերջանալի նամակներ չեմ գրեր կիներու՝ կապոյտ, նուրբ թղթի վրայ…

—Թուղթին դրամ չեմ վճարած…

—Ահաւասիկ։ Ու մինակ չեմ ձգեր ընկեր մը, որ մասնաւորապէս եկած է զիս տեսնելու՝ ապուշ բաներ գրելու համար աղջկան մը, որ ո՛վ գիտէ ո՛ւր եւ որո՛ւն հետ է այս ժամուս…

—Շատ հաւանաբար իր ծեր մօրը հետ…

Այսուհանդերձ, պիտի սպասէ ինծի։ Այլ պէտք է որ շատ սիրած ըլլամ քեզ՝ հանդուրժելու համար իր անհամբերութեան։ Կ՚ուզէի խօսիլ, լսել իր յուզումներն ու ապրումները, պատմել երիտասարդ, վիրաւորուած բանուորի իր կեանքը։ Եթէ երբեմն մտիկ չընեմ զինքը՝ կրնայ հեռանալ ու ողջ օրը քէն ընել հետս, ինք՝ որ ինծի համար եկած է հոս։ Երէկ գիշեր միասին գացինք Մարիան-Օսվալտը լսելու։ Խոլ երջանկութեամբ մը ծափահարեց զայն ու երբ այդ շիկահեր կինը սկսաւ երգել համբաւաւոր տրտունջը՝ «Թնդանօթները կ՚որոտան, քայլերը կ՚արձագանգեն», *մանուկի մը պէս սկսաւ լալ։ Այդ կնոջ խուլ խանդավառութիւնը ցնցեց զինքը։ Անոր տարօրինակ յուզականութիւնը՝ զայն վերադարձուց իր զրկեալ մանկութեան։ Կը զգայի իր մարմնին խռովքը։*

—Լսէ՛ զիս,—կ՚ըսէ հիմա,— այժմ կը զգամ խանդավառութիւնդ։

—Ամէն անգամ, որ Փարիզ գամ՝ կ՚երթամ զինքը լսելու…

—Հրեա՞յ է,—կը հարցնէ մեղմիւ։

—Այո՛ ու աքսորական։

—Բացի իրմէն՝ բոլոր միւսները ձանձրացուցին զիս։ Մաքս Ժաքոբն իսկ զիս հմայաթափ ըրաւ, չեմ գիտեր ինչու…

—Իսկ ես գիտեմ։ Նախ իր դերասանութեամբը։ Փրանսացիներուն մօտ՝ չենք կրնար սիրել դրսեւորելու այդ սեթեւեթեալ ու ծայրայեղ ճաշակը։ Միշտ դեր մը կատարելու վրայ են կարծես։ Բացի այդ՝ Մաքս Ժաքոբ տարօրինակ Փրանսացի մըն է,—ծագումով Պրըթոն, այլ՝ հրեայ, նաեւ դաւանափոխ…

—Ինչո՞ւ կապելայի մը մէջ կը ցուցադրէ ինքզինքը…

—Գուցէ ապրելու համար, քանի որ ժամանակը գէշ է։ Գուցէ քիչ մը աւելի դիւրակեցութեան համար, գուցէ հոմանուհի մը կարենալ պահելու համար։ Իրողութեան մէջ ինք եւս

մեզ կ'արհամարհէր, ինչպէս մենք կ'արհամարհէինք զինքը՝ իր միակնոցին, կապոյտ փողկապին, սուտ տաճտիի երեւոյթին պատճառաւ…

—Լա՛ւ, չարունակեմ գրել։ Բացարձակապէս մտադիր չէի երկար էջեր մրոտել, բայց վերջին երկու նամակներուդ մէջ էջեր կային, որ հրապուրեցին զիս։ Ես եւս կը սիրեմ քեզ այժմ, ինչպէս մարդ գարունը կը սիրէ, մաքուր ծարաւով մը։

—Գէթ գեղեցի՞կ է,—կը հարցնէ ընկերս՝ չարաճճի ժպտով մը։

—Այդ պարագան մեծ կարեւորութիւն մը ունի՞ միթէ…

—Կը ներես, մոռցայ տեսութիւններդ այդ խնդրին շուրջ։ Եթէ կ'ուզես՝ տուր միւս թուղթը ինծի, մէկ մասն ալ ես կը գրեմ։ Գէթ վստահ կ'ըլլամ, թէ պիտի կրնանք չարժանկարի երկրորդ նիւթին երթալ…

Րոպէ մը կը լռէ, կը զննէ դէմքս։

—Մտիկ ըրէ,—կ'ըսէ,—քանի որ քու եղած քաղաքդ չ'ապրիր, կը նշանակէ չես պառկիր հետը։ Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ այդքան երկարօրէն գրելու քաջութիւնը ունիս։ Այնքա՜ն ժլատ ես գրելու մէջ…

—Ամէն ոք, որ կը ծերանայ,—կ'ըսեմ,—կը մարդկայնանայ…

—Կը կարծէի, թէ ծերանալով՝ մարդ աւելի կը խստանայ, գէթ այդպէս կ'ըսեն։ Այլ գիտեմ, թէ իրաւունք ունիս,—կ'ըսէ կրքով,— միայն թէ վերջացուր…

—Կը յիշե՞ս վերջին նամակիս մէկ նախադասութիւնը։ Գիտէի, թէ ինչ կրնայիր գրել, այլ հաւատա՛, որ չեմ սիրեր գռեհկութիւնը։ Իրաւունք ունի՞մ միթէ վշտանալու՝ տակաւին միւսը քիչ մը սիրելնուդ համար։ Այս քիչ մը բացատրութիւնը ամբողջ վէպ մըն է, ըսէ՛ միայն ինծի, խորին պարզութեամբ մը, անկեղծութեամբ՝ թէ իմ պատճառով չէ, որ կը խզես հին, հաւատարիմ բարեկամութիւն մը, ինծի կը թուի, թէ ստոր, անարժան բան մըն է՝ ուրիշի մը գործը խլելը։ Անշուշտ գիտեմ, թէ երբեմն մարդ այլապէս չի կրնար վարուիլ, այլ ես միշտ քաջութիւնը ունեցած եմ պատեհ ժամուն մեկնելու։ Մասնակից չըլլալու դաւաճանութեան մը, որ յետոյ կը վերածուի խղճի խայթի։

—Լսէ զիս,—կ'ըսէ մեղմիւ, պահելով ակնարկը,—ամիս մը առաջ, փողոցը հանդիպեցայ աղջկան մը։ Հետս չարժանկարի եկաւ, շրթունքները տուաւ ինծի։ Ու յետոյ թոյլ տուաւ, որ զինքը սենեակս առաջնորդեմ։ Գեղեցիկ, շատ երիտասարդ ու առողջ էր, կ'ըսէ տրտմութեամբ ու ես երջանիկ էի, իր մատղաշ դէմքին պատճառաւ։ Ցանկարծ, առանց բացայայտ պատճառի, սկսաւ պատմել իր ընկերուհիներէն մէկուն գլխուն եկած արկածը։ Ջինքը հանուեցնելու վրայ էի, երբ դանդաղօրէն կը քակէր իր պատմութեան կծիկը։ Ու մերկ մարմնին վրայ ձեռքերս սառեցան։ Պզտիկ աղջիկ մը, որ յղի կը մնայ, առանց դրամի կտորի, առանց վիժեցնել տալու հնարաւորութեան։ Մերկ մարմնին վրայ՝ իրապէս ձեռքերս սառեցան։ Մտածեցի ըսած խօսքերուդ, մեր վերջին հանդիպումին,—իրական տղամարդ մը, միշտ պատասխանատու պէտք է ըլլայ իր բոլոր արարքներուն։ Ինքս ինձ կ'ըսէի,—Պատասխանատու պէտք է ըլլայ իր բոլոր արարքներուն։ Զայն ձգեցի հոդ, բազմոցին վրայ, ապշահար, մերկ,—հէք, պզտիկ աղջիկը եւ որ չէր ըմբռներ վերաբերումս…

—Չես գիտեր, գուցէ կ'ըմբռնէր…

—Ա՛հ, գուցէ կ'ըմբռնէր,—կը կրկնէ մեքենաբար,— յետոյ սրճարան գացինք։ Յաջորդ օրը, կեանքիս մէջ առաջին անգամը ըլլալով, պահպանակներ գնեցի, բայց պզտիկ աղջիկը չեկաւ։ Հետեւաբար ըսած անմտութիւններուդ պատճառաւ՝ բարեկամուհի մը կորսնցուցի…

—Ըսած անմտութիւններուս պատճառաւ,—կը կրկնեմ։

—Օ՛,—կ'ըսէ դառնացած,—գիտեմ, որ կը խանգարեմ քեզ։ Եթէ կ'ուզես կ'երթամ ու քեզ առանձին կը թողում հեռաւոր բարեկամուհիիդ հետ։ Պարզ է, որ դեռ չես պառկած հետը…

—Ինչո՞ւ պարզ է…

—Կը գրես իրական սիրահարի մը պէս…

—Միայն հիմա չէ,—կ'ըսեմ յետին մտքով,—միշտ սիրահար եմ, բարեկա՛մ։ Մարդ ինչպէ՞ս կրնայ առանց սիրոյ ապրիլ…

—Ես կ'ապրիմ,—կը պատասխանէ աշխոյժ։— Միայն կիներուն մարմինը կը սիրեմ այժմ, միայն հեշտութիւնը կը սիրեմ այժմ…

—Կրնայ ըլլալ, աւելի՛ երիտասարդ ես ինձմէ։ Սէրը մեր դուռը կը բախէ աւելի ուշ, անպայման կը բախէ…

—Կը կարծե՞ս, որ ես եւս կրնամ սիրել գորովով, սիրե՛լ բարեկամութեամբ, ազնուութեամբ։ Ո՛չ,— կը յարէ խէթիւ,— իրողութեան մէջ միշտ խաղի եկողը մենք ենք։ Վասնզի երբեք պիտի չհանդիպինք կնոջ մը, որ լիովին արժանի ըլլայ մեզի, լիովին համապատասխանէ մեր էութեան։ Օրինակ դուն, եթէ ուզես հայ աղջկան մը հետ ամուսնանալ, կը կարծե՞ս, թէ պիտի գտնես զայն։ Աղջիկ մը, որ տգեղ չըլլայ, որ անմիտ չըլլայ, որ քիչ մը զարգացած ըլլայ ու գորովալի՝ բաժնելու համար այդ զարտուղի կեանքդ։ Ո՛չ, ո՛չ, հետեւաբար արդար չէ կեանքը։ Այդ օտարուհին գէթ կը հասկնա՞յ քեզ…

—Ինձ կը թուի, թէ այո, այլ՝ մասնակի կերպով։ Արդէն չկայ մէկը երկրի վրայ, որ իր կճեպին մէջ որջացած չմեռնի։ Մարդ էակը բանտ մըն է ինքզինքին համար։ Օտար աղջիկ մը կրնայ սիրել ու հասկնալ քեզ՝ իր էութեան մէկ մասով միայն, իր էութեան է՛ն մարդկային մասով։ Բացի այդ, մեր կեանքերը տարբեր մակարդակներու վրայ կը զարգանան։ Քանի որ ան կը պատկանի մեծ ու փառաւոր ազգի մը, որ տէրն է իր ճակատագրին։ Հետեւաբար այս երիտասարդուհին, միւսներուն պէս, կ՚որոնէ լոկ իր կեանքին լիացումը, լրիւ զարգացումը։ Կ՚ուզէ կերտել իր երջանկութիւնը, ծայրագոյն կատարելութեան մը տանելով իր անհատականութիւնն ու ներքին հարստութիւնը։ Իր հիմնական մտահոգութեան առարկան՝ իր անձն է։ Մինչդեռ ես նոյն պայմաններուն մէջ չեմ կրնար ապրիլ…

—Ուրեմն դատապարտուած ենք ցմահ ճօճիլ մեր ներքին գարնան ու մեր կեանքին դաժան հրամաններուն միջեւ։ Դատապարտուած ենք՝ մեր երջանկութիւնը որոնել անձնուրացութեան, ինքնազրկումի մէջ։ Երբեմն դժուար է այս կեանքը։ Անմարդկային ճակատագիր մըն է ասիկա…

—Մեր լխութիւնն ալ այդ է։ Օրինակ, Մարիամ Օսվալտը, որ ստիպուած է իր երջանկութիւնը որոնել՝ իր ողբերգական կեանքին արտայայտութեան մէջ։ Իր տգեղութիւնը թոյլ չի տար իրեն ուրիշ երջանկութեան մը մասին մտածել։ Իր ճակատագիրը արտայայտութիւնն է…

—Ըսածներդ ինձ կը թելադրեն բանաստեղծութեան մը նիւթը։ Ըսածներդ ազատ կ՚արձակեն հոգւոյս խորը՝ զգացումներու բազմութիւն մը…

—Ինչպէ՞ս կը կոչուի բանաստեղծութիւնդ…

—«Գեղօն ի պատիւ ներքին գեղեցկութեան, միակ իրականը» կամ՝ «Եղանակ ի պատիւ ներքին կրակներու»։

Խոշոր գլուխը կը ծռէ թղթերուն վրայ, որոնք կը լուսաւորեն տարօրինակ շողիւնով մը՝ իր մատղաշ դէմքը։ Այժմ այլեւս հանդարտ պիտի ձգէ զիս, այլ ե՛ս է, որ չեմ կրնար նամակս շարունակել։ Հոգիս կ՚ելլէ՝ ինչպէս ծովը մակընթացութեան ժամերուն։ Ալեկոծ է իրիկունը ողջ անձիս վրայ։

Ի՞նչ կ՚ուզէի ըսել դեռ։ Հանրային պարտէզին մէջ հանդիպած այդ ուսանողը բոլորովին պայմանադրական է ու պատմութիւնդ, այսուահանդերձ, հաճելի չէ ինձ։ Ընդհանրապէս առանձին աղջիկները, որ կը վառին սիրոյ կրակներէ, կ՚ընեն ատիկա, այլ կ՚երթան աւելի հեռուն։ Հաւատարմութիւնը սիրոյ մէջ՝ մեծարանք մըն է, որ մարդ նախ կ՚ընծայէ ինքզինքին։ Հաւատարմութիւնը յաճախ յաղթանակ մըն է։ Բայց ի՞նչ կ՚արժէ հաւատարիմ ընծայումը մարմնին, եթէ հոգին վաչկատուն եղանակի մը պէս կը թափառի այլուր։

Տարիներ առաջ աղջիկ մը կար, որ կ՚ըսէր ինձ,—Վանի՛, առաւօտեան առաջին ժամուն, երբ աչքերդ կը բանաս, երբ գիշերուան խորունկէն, երբ քունի ակօսներէն հոգիդ կ'ելլէ՝ աչքերդ որո՞ւն կ'ընծայեն իրենց առաջին բարեւը։ Չէի ուզեր խարդախել, վասնզի ազնիւ աղջիկ մըն էր ու մեղմօրէն կը պատասխանէի,—մօրս։ —Անմիջապէս յետոյ, կ'ուզեմ, որ գիս յիշես վայրկեան մը, կ'ուզեմ, որ առաջին ճառագայթին հետ, որ դէմքիդ վրայ կը խաղայ՝ շունչս համբուրէ աչքերուդ լոյսը։ Երբեք այդպէս չէր պատահեր սակայն։ Հոգիս կ'ելլէր գիշերուան ակօսներէն ու կը պլլուէր հովէն ուռած առագաստներու պէս բարձրասլաց կայմերու, կը ճախրէր դէպի մանկութիւնս՝ մեծ թեւաբախումներով։ Այլ առօրեայ կեանքի որեւէ չնչին միջադէպ գիս կը ձգէր գետին։ Ու անոր քաղցր ներկայութիւնը կը գտնէի աւելի ուշ, այս կեանքին արձակունակ ճամբաներուն վրայ, որեւէ տեղ մը։ Մինչ հոգիս կը թափառէր վաչկատուն եղանակի մը պէս այլուր...

—Պիտի ելլես,— կ'ըսէի,—այս ճախճախուտէն, գեղեցիկ սլացքով մը, ինչպէս ծառերը կ'ելլեն համբուրելու համար առաւօտը։ Եթէ չըլլային այս ցեխերը, որ կը ծանրացնեն քայլերդ, եթէ չըլլային այս խղճի խայթերն ու այս անկատար ցաւերը, որ մեզ անընդհատ կը հանգուցեն վարի իրերուն՝ ինչո՞վ ասպետական ու խրոխտ պիտի ըլլար վերելքդ։ Չկայ իր մը, որ արժանի ըլլայ ուշադրութեան ու չկայ արարք մը, որ ծածուկ առընչութեամբ մը չգեղչէ մեր ազատութիւնը, զայն յարաբերութեան մէջ դնելով անցեալին հետ։ Ի՛նչ որ, սկիզբէն փառասիրութիւնս եղած է քեզի համար, ներքին խոյանքն է, որ որեւէ ժամու հնարաւոր կը դարձնէ խզումը։ Ինչ որ պիտի ձգես՝ միշտ աւելի յուզիչ պիտի ըլլայ՝ քան ինչ որ չկայ դեռ։ Ցամեցումը օրէնքն է վերին։ Եթէ մանուկ՝ կը դողդոջէիր յուզումէ, երբ նժոյգ մը կը սլանար դէպի կապոյտ առաւօտը, եթէ շրթներդ կը դողային, երբ մութին մէջ, անդերու խորին խաղաղութեան գիրկը, թռչուն մը կը սահէր քսուելով ուսիդ, վասնզի հոգիդ կը սիրէր սլացքը։ Այլ կը սլանայ ա՛ն՝ որուն ներքին կարօտը աւելի մեծ է, քան գորովը։ Ու չկայ էակ մը, որ արժանի ըլլայ գորովի ու չկայ էակ մը, որ չորոնէ այդ գորովին մէջ ապահովութիւնը, որ դադար է միշտ։ Ո՞ւր կը սկսի ծերութիւնը, կը հարցնէի ինքս ինձ տարիներ առաջ։ Կ'ըսէի՝ գուցէ հոն, ուր այլեւս սիրոյ կրակը չի վառիր։ Կ'ըսէի գուցէ տան մը եզերքը, ուր մանուկ մը կը բանայ երկու զուարթ ակունքներու պէս՝ իր անուշ աչքերը առաջին անգամ։ Այլ այժմ գիտեմ, թէ ծերութիւնը ներքին է ու կը սկսի առաջին կասումին հետ։ Առաջին դադարին հետ։

—Ի՛նչ որ թողուս,—կ'ըսէի,—միշտ աւելի՛ բաբախուն պիտի *ըլլայ կեանքով։ Սպառման վրայ եղող կրակը աւելի ջերմութիւն կ'արձակէ, քան այն, որ պիտի վառէր յետոյ գիշերը, անտառին մէջ։ Այլ լոկ ծերերը կը սպասեն վախճանին համակերպութեամբ։ Չկայ երգուած երգ մը, որ ամէն երգուելուն քիչ մը մոխիր չձգէ իր գեղեցկութենէն։ Չկայ երգ մը, որ չպլլուի սրունքներուդ։ Ի՛նչ որ ծայրագոյն յամառութեամբ մը կը կառչի քղանցքներուդ՝ դատապարտուած է կորստեան։ Աղօտացման ու սպառման վրայ եղող գեղեցկութիւններն են, որ կոչում կ'ընեն մեր տկարութեան։ Ինքս ինձ կ'ըսէի, թէ նոր պտուղները խակ են միշտ, այլ հարկ է որ ակռաներդ չվարժըւին հանդարտ ու ծոյլ ախորժակներուն։ Եթէ չըլլային, կ'ըսէի, յիշատակները, որ աղբիւրի անուշ ձայներու պէս կը քալեն ետեւէդ, երբ կը ձգես մանկութեան կայքերը՝ ինչո՞վ յանդուգն պիտի ըլլար արկածներու մթին անտառներուն մէջ խոլ երթդ։ Եթէ չըլլային, կ'ըսէի, գուրգուրանքները, որ գլուխդ կ'ընծայեն զոյգ մը ափերու ասպնջականութեան՝ ինչո՞վ պիտի կարենայիր սիրել փրկարար ազատութիւնը։ Է՛ն թանկագին ու է՛ն սիրելի էակներէն մեկնելով է, որ մարդ կը սկսի տիրանալ իր էութեան։ Վասնզի ի՛նչ որ կը մնայ ու կը յապաղի՝ կը կորսուի ուշ կամ կանուխ։*

Պիտի ելլես ուրեմն այս ճախճախուտէն, ինչպէս մարդ կ'ելլէ իր խորունկ քունէն, բարեւելու համար լոյսը, որ արքայօրէն կը ծագի։ Այս գնով միայն կրնաս բարձունքներու կրակը կապտել։ Ջահը բարձր բռնէ՝ բոլո՛ր գիշերներուն դիմաց, լուսաւորելու համար երկիրը, որ ծարաւի է մեր սպասումին։ Բա՛րձր բռնէ ջահը։

(Տար. 4 եւ վերջ) ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

OCTOPUS

Օր մը ամռան,
Երբ կ'անցնէի առագաստի թեւերով
Երազանքիս ծովերն ի վար ալեխռով,
Հանդիպեցայ ձիւաղի մը ծովային,
Որ յայտնապէս ունէր տեսիլ բօթաբեր
Եւ ոճրապարտ ութձեռանի շարժումներ...

Ճանչցայ իսկոյն այդ գարշելի կենդանին,
Որ մարմնաւոր յայտնութիւնն էր կեղծիքի
Եւ խոհերու ժանտային.
Ճամբուս վրայ կը տեսնէի զայն յաճախ,
Երբ կ'երթայի ամէն առտու
Վարդ ապրումներ քաղելու՝
Բաղձանքներուս խայտածիծաղ ծովերէն...

Ճանչցայ իսկոյն ծովաբնակ այդ ոգին,
Իբրեւ կերպարն այլակերպ
Այն ձգտումին ախտաժէտ,
Որ կը կոչուի նկարագիր մարդկային...

Եւ նայուածքով տենդայոյզ
Երբ յառեցայ աչքերուս,
Ես զգացի, որ այդ ոգին ծովային
Ունէր կռուի տենչեր թաքուն
Եւ հնարքներ դիւային...

Քինախնդիր զեղումներով սպառազէն՝
Իր յայտնութեամբ վերահաս՝
Մատնեց հոգիս մրրկայոյզ անձկութեան,
Զերթ մահաշուք պատուհաս.

Մինակ էի ու անզէն.
Ես ունէի ոչ սուր, ոչ զէնք
Եւ փրկարար ոչ մէկ ամուր ապաւէն...

Բարկ արեւուն տակ ամրան
Շրջեց ուժգին առագաստն իմ հողմաթեւ
Եւ հարուածեց երեք անգամ քամակէս՝
Առանց դոյզն գթութեան.
Խելացնոր իր զայրոյթէն դողահար՝
Կը սպասէի մահուան ահեղ գալուստին,
Որ քայլ առ քայլ կը մօտենար
Դիպուածի պէս կանխահաս...

Հաւատարիմ իր բնազդին մոլեկան՝
Երբ խօլաբար դարձեալ վրաս խոյացաւ,
Սարսափն անհուն սրտէս տակաւ չքացաւ,
Վայրի արծիւ մը երբոր
Սաւառնաթեւ իջաւ վար
Եւ զիս փրկեց արիւնարբու մոլուցքէն
Այդ ճիւաղին ահարկու.
Եւ սլացքով արծուաթեւ
Ան զիս տարաւ դէպի դարպասն ամայի՝
Մատուռի մը լեռնային,
Ուր հոգետանջ անդոհանքն իմ
Յանկարծ խանդի փոխուեցաւ,
Երբ զարմանքով անդրադարձայ, թէ գիրկն էի
Երազանքիս ալետատան ծովերուն,
Թէ պատուհասն այդ վերահաս՝
Լոկ պատրանք էր ու ցնորք...

Անդրադարձայ ցաւո՛վ նաեւ,
Թէ մեր կեանքի մեղկածաւալ ծովուն մէջ,
Կը թափառին անձեր յայրատ,
Յար եւ նման այդ ոսոխին քինախանձ,
Որ բռնութեամբ մերթ անսանձ,
Մերթ նենգութեամբ դարանակալ
Կը լրտեսեն, կը հալածեն մեզ շարունակ,
Կը խափանեն մեր ուղին
Եւ կը փորձեն սանձել մեր մէջ տարերքն համակ՝
Մեր երկունքին ստեղծագործ...

Դեկտեմբեր 1996

ՀԱՄԲԵՐԱՆՔԻՆ ԱՆԻԾԱՊԱՐՏ

Վերջին անգամ երբ անհամբեր դարձար ետիդ,
Ուր լոյս աչքով կը հրկիզուէր
Սոդոմ քաղաքը մեղապարտ՝
Ըստ երկնային հրամանին,
Նախզգացի՞ր պահ մը արդեօք,
Թէ խստաշունչ կամքն Աստուծոյ
Պիտի պատժէր քեզ, ով կին,
Եւ վերածէր ողջ էութիւնդ կենսախայտ,
Իր կանացի շնորհներէն զրկուած՝
Աղէ-արձան կերպարի մը ողորմելի...

Ի՞նչ ցանկութիւն մղեց քեզ,
Որ ինքնակոչ ականատեսն ըլլաս դուն՝
Աստուածային խիստ արարքին պատժական.
Եւ ի՞նչ խենէշ փորձութիւն
Խթանեց քեզ անդրդուելի յամառութեամբ,
Որ չյարգես պատուիրա՛նն իսկ հայրական՝
Երկնատրին ամենողորմ...

Արդեօք ինչո՞ւ դարձար ետիդ,
Հրաժեշտի հուսկ համբո՞յր մը յանձնելու՝
Քու մանկութեան լուսակարկաչ աղբիւրին.
Վերջին ողջո՞յն մը տալու
Հայրենական յուսալքուած օճախիդ.
Զգաստութեան վերջին կո՞չ մը ուղղելու
Ապաբարոյ ձգտումներու հետամուտ՝
Քու ազգակից հոգիներուն մեղաւոր...

Չէի՞ր կրնար սանձել քու մէջ, պահ մը գէթ,
Ամէն հակում շահագրգիռ,
Ամէն գրգիռ օրինազանց՝
Հանդէպ կեանքի անմեկնելի յղացքին
Եւ անիմաց խորհուրդներուն արարչական:

Ո՞ւր կը նայիս այդպէս լուռ,
Արձանացած ու խոհուն.

Գարնանային սէր ու ծաղիկ արտաբուրող՝
Ծմակներո՞ւն երգեցիկ.
Մրգահասի մեղր ու գինի արտածորող՝
Մրգածիծա՞ղ դաշտերուն.
Մանուկներու վարար երգով բաբախուն՝
Երդիքներո՞ւն հայրենի,
Որոնց, աւա՜ղ, չքեղանքէն երբեմնի
Կը վերապրի ոչ մէկ հմայք երկնաշող,
Ոչ մէկ շնորհ կենսաւէտ...

Կ՚եղերերգէ հովը քու շուրջ՝
Տուայտանքով անմեկին,
Պատանքելով աղէ-արձան կերպարդ ամբողջ՝
Աւերակուած բնաշխարհիդ
Մոխիրներովն հրաշէկ...

Բայց քու հոգիդ՝
Թողած պատեանն իր քարեղէն
Եւ յանցապարտ գիտակցութեամբ ծնկաչոք՝
Դրան առջեւ երկնքի,
Աղէ-արցունք աղերսանքով խնդրարկու՝
Անիծապարտ իր համբերանքը կ՚ողբայ...

Մայիս 1997

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԿԱՂԿԱՆՁՆԵՐ

Un chien vivant vaut mieux
qu'un roi mort.

DIDEROT

Ցուրտ գիշեր է եւ ամպամած երկինքէն
Կը պսպղայ ոչ իսկ նշոյլ մը լուսնի.
Սակայն ինչո՞ւ կը կաղկանձեն կատաղօրէն՝

Անսանձ շուները փողոցի։
Լռութեան մէջ գիշերուան
Կը յայանուի ոչ մէկ անցորդ ապաժաման,
Կ'անցնի ոչ մէկ կարաւան,
Սակայն ինչո՞ւ դեռ կը հաչեն վայրագօրէն
Շուներն այսքան մոլեգնած...

Ես կ'իմանամ արձագանգներն հեռամոյն
Անոնց ահեղ կաղկանձներուն.
Ամէն կաղկանձ՝
Կարծես անքուն վրէժ մըն է դեռ չլուծուած.
Ամէն կաղկանձ՝
Կարծես անլուր ողբերգ մըն է դեռ չերգուած.
Ամէն կաղկանձ՝
Կարծես շատ հին քաղձանք մըն է դեռ չապրուած...

Արդեօք անոնք ոգինե՞րն են շնակերպ
Բախտախնդիր այն մարդոց,
Որ ներմղուած գեղումներէ փառատենչ,
Կ'արհամարհեն հազար փորձանք,
Հազար ոսոխ անիրական՝
Տոնքիշոթեան ցնորամիտ խիզախութեամբ
Եւ կ'արձակեն հազար նզովք եւ չքմեղանք
Հեռակորոյս իրենց բախտին ետեւէն՝
Պատրանաթափ եւ տխուր...

Ոգինե՞րն են արդեօք անոնք
Աստուածներուն Յարալէզ,
Որ չկրցան բուժել Արան Գեղեցիկ՝
Իր վէրքերէն տանջակէզ...

Կամ սիրախար Շամիրամի
Արդեօք սէ՞րն է որբացած,
Որ ցաւատանջ մոլեգնութեամբ
Կ'աղաղակէ եղանակներ վայրահունչ,
Փեռեկտելով լռութիւնը համատարած՝
Սիրոյն համար Արային...

Կ'անցնին պահեր
Եւ շուներու խուլ կաղկանձներն հեռալուր
Մէկիկ-մէկիկ կը դադրին
Եւ կը տիրէ համայնասփիւռ
Լռութիւն մը շիրմային,

Ուր ես տակաւ կը տագնապիմ
Եղեռնայուշ ճակատագրովն հայ արքային...

Մենութեան մէջ կարծես մեղմիւ կ'իմանամ
Թափառահեծ ոգիներէ շեփորուած՝
Մեղեդիներ ողբալուր,
Որ տարօրէն կը պարուրեն էութիւնն իմ՝
Շիրմածաղիկ յիշատակովն հայ արքային...

Դեռ մինչեւ ե՞րբ
Պիտի ըլլամ ականատեսն ակամայ՝
Տեսիլքներու շիրմայայտ.
Խորասուզուիմ ընդերքն ի վար
Ոգեյղաց սիրավէպի մը տխուր
Եւ յանձնուիմ անփառունակ աստուածներու
Կարեկցանքին անմխիթար...

Զիս կը յուզէ լռութիւնն այս մեռելական,
Որ հոգւոյս մէջ կը ծաւալի պահ առ պահ՝
Խռովքներով անմեկին.
Կ'ուզեմ դուրս գալ շիրմահանգոյց ոստայնէն
Զիս կաշկանդող գիշերական թախծութեան...

Ո՞ւր են արդեօք անսանձ շուները փողոցի,
Թող գան կրկին եւ կաղկանձեն մինչեւ լոյս.
Ինչ փոյթ թէ զիս զրկեն մինչեւ այգաբաց՝
Երազանքիս շափղներէն երկնալոյս...

Թող գան միայն
Եւ վարակիչ իրենց շունչով,
Յայտնագործեն մթնոլորտը վերստին
Կենդանական բնաշխարհին ցանկալի.
Եւ ձայնակցին ողջ իրերուն բնութեան՝
Բնազդային հոգեհաղորդ բարբառով:

Թող գան միայն եւ տենդերով ներգոյակ՝
Ոգեղինեն իմ հոգիս,
Կեանքի հեւքին զիս առընչող՝
Իբրեւ ապրում կենդանի,
Իբրեւ երկունք լինելութեան...

Մայիս 1998 ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ԹԵԼԸ

ՀԵՂԻՆԱԿ
ՀԱՆՐԻ ՏԱՆՔԵՐ

ՊԱՏՇԱՃԵՑՈՒՄ
ՓՕԼ ԳԷՆԹԷՆ

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

Ամիս մը ետք։

Առտուն դեռ ակարօրէն կը լուսաւորէ սենեակը՝ ցանցուած փեղկերուն ընդմէջէն։ Լոյսը տեսանելի կը դարձնէ Ֆրէօյտի կիսաստուերը, որ փլած էր գրասեղանին վրայ, ընդմէջէն ցիրուցան գիրքերու ու թերթերու, որոնք կը մատնեն գիշերային աշխատանք մը։

Ներս կը մտնէ Մարթա։ Իր քալուածքը կը մատնէ յարաբերաբար մօտալուտ ծնունդ մը։

Ան կու գայ ներքնասենեակէն եւ քանի մը սանթիմ կը բարձրացնէ պատուհաններէն մէկուն արեւարգելը։ Ապա, ըստ առաւօտեան իր սովորութեան, կը բանայ մուտքի դուռը։

Քաթի կը հասնի ափսէով մը, ուր կ'երեւի տաք սրճաման մը։

Մարթա կ'ելլէ դիմացը՝ ստուգելու համար, որ պակաս բան մը չըլլայ ափսէին մէջ։

ՄԱՐԹԱ.— Քաթի՛...

ՔԱԹԻ.— Այո...

ՄԱՐԹԱ.— Այս թոստերուն հետ պէտք էր աւելի կարագ բերէիր (*կը բարձրացնէ սրճամանին կափարիչը եւ կը հոտւըտայ։ Աչք մը կը նետէ քրէմի ամանին*)։ Լաւ։ Կրնաս բերել իրեն, Քաթի։

ՔԱԹԻ (*երկչոտութեամբ*)—Գժտութիւն մը… ամէն պարագային… պէտք չէ շաբաթներ տեւէ…
ՄԱՐԹԱ—Քաթի՛…
ՔԱԹԻ—Պէ՞տք է քու կողմէդ բան մը ըսեմ իրեն։

(*Քաթի շաբաթներէ ի վեր փորձած է Ֆրէօյտի ու Մարթայի միջեւ խաղաղութիւն մը հաստատել, բայց Մարթա չէ քաջալերած զինք*)։

ՄԱՐԹԱ—Պարզապէս կ՚ըսես. «Բարի լոյս, պարոն տոքթոր»…
ՔԱԹԻ (*կ՚երթայ դէպի գրասենեակին կողմը, կը կռթնեցնէ ափսէն որմնադարակին, կը բախէ դուռը, ապա կը բանայ զայն ու կը մտնէ ներս։ Կը տեղաւորէ ափսէն սեղանին վրայ եւ կ՚երթայ վերցնել արեւարգելները։ Սենեակը կ՚ողողուի լոյսով։ Ֆրէօյտ կ՚արթննայ*)—Բարի լոյս, պարոն տոքթոր։
ՖՐԷՕՅՏ—Օ՜հ…։ Բարի լոյս, Քաթի։ Բարի լոյս… (*Կը շփէ աչքերը, կը յօրանջէ եւ կ՚ելլէ ոտքի։ Կ՚առնէ սուրճին բոյրը*)։ Արդէ՞ն։
ՔԱԹԻ—Օ՜հ։

(*Քաթի կը հաւաքէ ափսէն եւ կ՚անցնի գրասենեակ։ Ֆրէօյտ կը փնտռէ սիկարի կճատ մը եւ ճմռթկուած հատ մը կը տանի բերնին։ Յանկարծ կը կռահէ Քաթիի թթուած դէմքը*)։

ՖՐԷՕՅՏ—Իրաւունք ունիս։ (*Կը ճզմէ կճատը, որ սարսափելիօրէն կը հոտի։ Ապա կ՚ուղղուի դէպի ափսէն եւ այդ շարժումը կը ծածկէ իր իրական մտածումը*)։ Եւ ինչպէ՞ս է տիկինը այս առտու։
ՔԱԹԻ—Սովորականին պէս։
ՖՐԷՕՅՏ—Նոյն կացութեան մէ՞ջ է միշտ։
ՔԱԹԻ—Պատուիրած է ոչինչ ըսել ձեզի, պարոն։
ՖՐԷՕՅՏ—Դեռ խռո՞վ ենք։
ՔԱԹԻ (*լալու մօտ*)—Այո, պարոն։
ՖՐԷՕՅՏ (*մատին ծայրով կը համտեսէ քրէմը*)—Սքանչելի է քրէմը։
ՔԱԹԻ (*պատրանաթափ. կը սկսի լալ*)—Դեռ որքա՞ն պիտի տեւէ ասիկա՝ այս ընթացքով, պարո՛ն։
ՖՐԷՕՅՏ—Տեսնենք, Քաթի…
ՔԱԹԻ (*լալով*)—Ներեցէք ինծի, պարոն։
ՖՐԷՕՅՏ—Հիմա ազնիւ եղիր եւ մաքրէ ասիկա (*կը մատնանշէ լեցուն մոխրամանը*), մինչեւ որ ես վրաս փոխեմ։

(Ֆրէօյտ դուրս կ՚ելլէ։ Քաթի կը մաքրէ գրասենեակը։ Նախասենեակին մէջ Մարթա կը պարապի դասաւորումներով, որոնք պարզապէս պատրուակներ են, որպէսզի անգիտանայ ամուսինը։

Ֆրէօյտ կու գայ, կանգ կ՚առնէ Մարթայի մօտ)։

ՖՐԷՕՅՏ—Բարի լոյս, իշխանուհի։

ՄԱՐԹԱ (*ցուրտ*)—Բարի լոյս, Սիկմընտ։

ՖՐԷՕՅՏ—Դարձեալ պէտք եղաւ, որ ամբողջ գիշերը անցընեմ նօթերուս վրայ։ Պէտք է ըսեմ, որ առանց որեւէ արդիւնքի։ Էլիզապէթ չխոստովանեցաւ։ Ես դեռ չեմ գիտեր իր ցաւին ծագումը, արմատը… Իշխանուհի՛, օգնէ ինծի։ Անհրաժեշտ է, որ ես խնամեմ ու բուժեմ Էլիզապէթի հոգին, նոյնիսկ եթէ պէտք ըլլայ անցնիլ իր սրտէն։ Բայց դուն, դուն պէ՛տք է վստահութիւն ունենաս ինծի հանդէպ։ Ես կը սիրեմ քեզ։ (*Մարթա չի պատասխաներ։ Ֆրէօյտ յանկարծ*) Մարթա՛, ես…

(Յանկարծ կանգ կ՚առնէ Մարթայի գոց ակնարկին դիմաց, զոր ան կը հակադրէ իրեն։ Ապա պզտիկ ժեստ մը կ՚ընէ. «Լաւ, ներէ ինծի…»։ Եւ դուրս կ՚ելլէ։

Մարթա կը մտնէ գրասենեակ, յայտնապէս դժգոհելով տիրող անկարգութենէն ու նեխածութենէն)։

ՄԱՐԹԱ—Քաթի, անմիջապէ՛ս վերցուր այդ մոխրամանը։

(Քաթի կ՚երթայ բանալ պատուհանը)։

ՔԱԹԻ—Այո, տիկին։

(Քաթի մոխրամանը առած՝ դուրս կ՚ելլէ։

Մարթա կարգի կը դնէ գիրքերն ու ասդին-անդին ցրուած թերթերը, աչքը պտտցնելով, որպէսզի տեսնէ, թէ ի՞նչ կրնայ կարդացած ըլլալ ամուսինը։

Յանկարծ դրան վրայ շատ յստակ զարկ մը կը լսուի։ Քաթի ակնարկ մը կը փոխանակէ Մարթային հետ. «Ո՞վ կրնայ ըլլալ այսքան կանուխ»։

Մարթա նշան կ՚ընէ եւ Քաթի կը բանայ դուռը)։

Ֆրետերիքն է, բազուկներուն՝ Էլիզապէթը։

ՄԱՐԹԱ—Տէ՛ր Աստուած։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ—Ահաւասիկ ամուսնոյդ աշխատանքը, տիկին։

ՄԱՐԹԱ—Ի՞նչ է պատահեր։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ—Ո՞ւր է տոքթորը։

ՄԱՐԹԱ—Բա՞ն մը պատահած է, ըսէ՛ք։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ (*կը տանի Էլիզապէթը մինչեւ գրասենեակ եւ կը տեղաւորէ քանափէին վրայ*)—Ահաւասիկ։ Էլիզապէթ, հիմա կրնաս անձամբ բացատրել կացութիւնդ իրեն։ Դէ լաւ, ըրէ այդ մէկը։ Պէտք չունիս վախնալու։ Քա՛ջ եղիր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*բոլորովին տժգոյն եւ յոգնասպառ՝ կը համակերպի*)—Ո՞ւր է տոքթորը։

ՄԱՐԹԱ—Վայրկեանէ մը հոս կ'ըլլայ։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ—Շատ լաւ։ Հոս՝ անկիւնը կը սպասեմ։

(Ֆրետերիք կը մտնէ նախասենեակ եւ կը գոցէ դուռը, առանձին ձգելով Մարթան ու Էլիզապէթը)։

ՄԱՐԹԱ—Ի՞նչ ըսաւ ձեզի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Դուք քանի՞ տարեկան էք։

ՄԱՐԹԱ—Քառասունօթը… ինչո՞ւ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Զաւակ մը ունենալու համար ինչո՞ւ այսքան երկար սպասած էք։

ՄԱՐԹԱ (*համբերատար*)—Երիտասարդ բժիշկ մը… ժամանակի պէտք ունի՝ իր յաջողութիւնը ստեղծելու համար… ժամանակի՝ ամուսնանալու համար։ …ժամանակի՝ զաւակներ ունենալու համար…։ Ամէն ինչի համար ժամանակի պէտք ունի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Եւ երիտասարդ բժիշկի մը կինը կը սպասէ իրեն հետ…

ՄԱՐԹԱ—…Անգամ մը, որ որոշեց ամուսնանալ բժիշկի մը հետ՝ այլեւս կինը ուրիշ ընտրութիւն չունի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*կարծր*)—Ասիկա այնքան դիւրին զոհողութիւն մը չէ, հակառակ ամէն բանի։ Այդպէս չէ՞։

ՄԱՐԹԱ (*հակադարձելով այդ ոչ-բարեկիրթ արտայայտութեան*)—Չեմ գիտեր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Որովհետեւ ան գիտէ…։ Ան՝ կինը, գիտէ, որ օր մը պիտի կատարուի իր ամբողջ սպասածը։ Կին մը կրնայ երկար սպասել, եթէ վստահ է ատոր։

ՄԱՐԹԱ.—Ճիշդ է։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*բացայայտ անձկութեամբ մը*)—Ի՞նչ կը զգայ անձ մը, երբ վստահ է։ Նոյնիսկ ձեռք բերուած վստահութիւնը բաւարա՞ր է, թէ միշտ պէտք է կրկնել այդ մէկը։

ՄԱՐԹԱ (*մեղմ*)—Կը զգաս… բայց ժամանակ առ ժամանակ պէտք է վերահաստատել վստահութիւնը։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ.—Կը մտածէ՞ք այն ցաւերուն, զորս պիտի ունենաք, ձեր զաւակը աշխարհ բերելու ատեն։

ՄԱՐԹԱ.—Սկիզբը՝ կը մտահոգուէի։ Բայց պիտի ըսեմ ձեզի, որ… (*էլիզապէթ միւս կողմը կը դառնայ*) Ֆրէօյտ կը փորձէ օգնել ինծի, գիտէք։ Պիտի ընէ ինչ որ կրնայ։

(*Էլիզապէթ կը մերժէ ամէն մխիթարութիւն։*

Մարթա դուրս կ'ելլէ՝ փնտռելու Ֆրէօյտը, որ ճիշդ այդ պահուն ներս կը մտնէ։

Ֆրեստերիք կ'երեւի)։

ՖՐԵՍՏԵՐԻՔ—Տոքթո՛ր Ֆրէօյտ։ Դուք էլիզապէթին արտօնա՞ծ էք երթալ գերեզմանատուն՝ այցելելու իր ծնողքին գերեզմանը։ Այո՞ կամ ոչ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ուրեմն Էլիզապէթը հոն գացած է…

ՖՐԵՍՏԵՐԻՔ—Ի՞նչ կը սպասէիք այդ պատմութենէն։

ՖՐԷՕՅՏ—Կը մերժեմ այդ մասին վիճիլ ձեզի հետ։

ՖՐԵՍՏԵՐԻՔ—Հաստատապէս դուք երբեք ժամանակ չունիք ինծի հետ էլիզապէթին մասին խօսելու։ Դուք անոր կ'արտօնէք երթալ գերեզմանատուն այնպէս՝ ինչպէս Միջին դարուն մարդիկ ապաշխարութիւնը կը պարտադրէին։ Եւ ան կ'երթայ…։ Դէ լաւ, սիրելի տոքթոր, ասիկա թերեւս ձեզ կը հետաքրքրէ՝ գիտնալու համար, որ ան մարած է հոն, եւ թէ հիմա, բացարձակապէս չի կրնար այլեւս շարժել սրունքները։

ՖՐԷՕՅՏ—Գերեզմանատան մէջ ցա՞ւ զգացած է։

ՖՐԵՍՏԵՐԻՔ—Այդ էր, որ կ'ուզէիք, այնպէս չէ՞։

ՖՐԷՕՅՏ (*կը հակադարձէ*)—Այո։ Որովհետեւ ցաւը միակ լեզուն է, զոր կը ճանչնայ էլիզապէթ։ Առանց այդ ցաւին, ես չեմ կրնար կապ հաստատել հետը։ Գերեզմանատունը յուսահատական փորձաքար մըն է։ Կը ցաւիմ, որ ձախողած է։ Հիմա դուրս ելէք եւ ձգեցէք, որ աշխատիմ։

ՖՐԵՍՏԵՐԻՔ—Տոքթոր, կը զգուշացնեմ ձեզ…

ՖՐԷՕՅՏ—Պարոն Վոլմուր, երբեք չէք անդրադառնար այն վտանգին, որուն դիմաց կը գտնուիք այս վայրկեանիս։

(Ֆրէօյտ կ'ուղղուի դէպի գրասենեակ)։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ—Նոյնիսկ Թոսիկը, որ քեզ յանձնարարած էր մեզի, կը հաստատէ, որ մենք պէտք է քեզ յանձնենք բժշկական ակադեմիայի դատին *(Ֆրէօյտ կը վերադառնայ անոր)*։ Այո, մայրս եւ ես խօսած ենք Թոսիկին։ Ան կը կարծէ, որ դուք խենթ մըն էք։

ՖՐԷՕՅՏ *(մեղմութեամբ)*—Լաւ կ'ըլլայ, որ մեկնիք։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ—Ես խոստացայ Էլիզապէթին, որ կրնայ այսօր եւս ձեզ տեսնել։ Բայց վերջին անգամ ըլլալով։ Կը սպասեմ դրան ետին։ Կ'ազդարարեմ ձեզի։

(Ֆրետերիք վճռական ու ամբարտաւան ակնարկ մը կը նետէ Ֆրէօյտի վրայ եւ կը մեկնի)։

(Ֆրէօյտ կը մտնէ իր գրասենեակը եւ կ'ուղղուի դէպի Էլիզապէթը)։

ՖՐԷՕՅՏ—Բարի լոյս, Լիէզլ։ Ինչպէ՞ս ես այսօր։ *(Ոչ մէկ պատասխան)*։ Առանց անթացուպերո՞ւ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ֆրետերիք զիս շալկած հոս բերաւ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ի՞նքն էր նաեւ, որ գերեզմանատուն տարաւ քեզ։ *(Էլիզապէթ չեշտակի կը նայի Ֆրէօյտին)*։ Ի՞նքն էր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ոչ։

ՖՐԷՕՅՏ—Բայց ինքն էր, որ գերեզմանատունէն բերաւ քեզ։ Նոր ցաւեր չզգացի՞ր հոն եղած ատենդ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ոչ մէկ ցաւ կը զգամ։ Ոչի՛նչ։ Բայց անկարող եմ շարժել սրունքներս։ Ասիկա յուսախաբ կ'ընէ ձեզ, այնպէս չէ՞։ Դուք կ'ուզէիք, որ ես ցաւ ունենայի։

ՖՐԷՕՅՏ—Հակազդելու համար, բնականաբար։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Դէ լաւ, ես հակազդեցի։

ՖՐԷՕՅՏ—Օ՞հ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո՛։ Մենք ունինք... որոշեցի... որ այլեւս պիտի չգամ ձեզ տեսնելու։

ՖՐԷՕՅՏ—Սքանչելի։ Դուք բանտարկեալ չէք։ Դուք բացարձակապէս ազատ էք մեկնելու երբո՛ր ուզէք։ Միայն թէ՝ մեկնելէ առաջ կ'ուզէի ըսել, որ շատ հետաքրքրական է ինծի համար գիտնալ, որ գերեզմանատան մէջ դուք չլացիք, ոչ ալ որեւէ ցաւ զգացիք։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Զիս կ'ամբաստանէ՞ք բանով մը։

ՖՐԷՕՅՏ—Ոչ։ Ստիպուած եմ ըսելու, որ շատ «հետաքրքրական» է։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Բայց ինչ չափով։ Մնաց որ, դուք զիս միշտ կ'ամբաստանէք։

ՖՐԷՕՅՏ—Եթէ խօսած ըլլայիք, պիտի չընէի ատիկա։ ...Մտածե՞ցիք այն մասին, զոր երէկ պահանջեցի ձեզմէ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այնքան շատ բան պահանջեցիք ինձմէ երէկ։

ՖՐԷՕՅՏ (*կը շեշտէ*)—Ցաւի՛ն մասին։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ես ձեզի արդէն ըսի ցաւի մասին ամբողջ գիտցածս։

ՖՐԷՕՅՏ—Դուք երբեք չըսիք, թէ ինչո՞ւ երկարած ըլլալը աւելի ցաւատանջ է ձեզի համար, քան նստած կամ կանգնած ատեն։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ես երբեք չեմ ըսած, որ ցաւատանջ է։

ՖՐԷՕՅՏ (*Էլիզապէթի ետեւը կեցած*)—Էլիզապէթ, մտաբերենք։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ինչո՞ւ միշտ եւ ամէն գնով կը վերադառնանք այդ տհաճելի պատմութիւններուն։

ՖՐԷՕՅՏ (*նոր մօտեցումով*)—Էլիզապէթ, յիշէ այն օրը, երբ հայրդ տուն բերին. դուն դրան սեմին կանգնած էիր, այդպէս չէ՞։ Վերէն վար նայեցար անոր եւ նոյն ատեն զգացիր զօրաւոր ցաւ մը սրունքիդ մէջ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*ուժգին*)—Այո՛։ Ըսի՛ արդէն, ըսի՛ արդէն։

ՖՐԷՕՅՏ—Այո։ Բայց յիշէ, որ ուրիշ անգամ մը, երբ դուն դարձեալ ոտքի էիր, վերէն վար նայելով՝ դուն դարձեալ զգացիր ուժգին ցաւ մը։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ես... օ՜հ...

ՖՐԷՕՅՏ—Այո՞։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Երբ մտեցայ Շարլոթի անկողինին, տեսայ, որ մեռած էր, այո՛, ես զգացի ցաւ մը։

ՖՐԷՕՅՏ—Ա՜հ, ենն էր։ Եւ արդ, Էլիզապէթ...

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ ուզեր այլեւս խօսիլ իմ ցաւիս մասին։

ՖՐԷՕՅՏ—Ի՞նչ բանի մասին պիտի ուզէիր խօսիլ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Քանի որ վերջին օրն է ասիկա, պիտի ուզէի խօսիլ քու մասիդ։

ՖՐԷՕՅՏ (*միամտաբար, որպէսզի չքաջալերէ զինք*)—Ա՜հ, ի՞մ մասին։ Ինչո՞ւ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Պայմանաւ, որ ատիկա քեզ պիտի չջղայնացնէ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ոչ։ Ըսէ ինչ որ կ'ուզես։ Պիտի չջղայնանամ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Իրապէ՞ս։

ՖՐԷՕՅՏ—Կ'երդնում։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Պիտի ուզէի տեսնել ձեր դէմքը՝ վստահ ըլլալու համար։

ՖՐԷՕՅՏ—Եթէ կ'ուզէք... (*կ'անցնի Էլիզապէթի դիմացը*)։ Հիմա ի՞նչ պիտի ըսես ինծի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*կարճատեւ վարանումէ մը ետք*)—Բան մը պատահած է ձեզի։ Փոխուած էք։

ՖՐԷՕՅՏ—Ի՞նչ բանէ կը հետեւցնէք ատիկա։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Սկիզբը կը կարծէի, որ կ'ուզէիք օգնել ինծի, որ իմ բարեկամս էիք։ Այդ պատճառով ամէն ինչ պատմեցի ձեզի: Նոյնիսկ այնպիսի՛ բաներ, զորս պիտի չուզէի պատմել ոեւէ մէկուն: Բայց հիմա գոհացուցիչ չէք գտներ ատիկա: Կ'ուզէք աւելին գիտնալ: Ու բացառաբար տեսնելի բաներ, ցաւագին, տգեղ: Ատկէ կը հետեւցնեմ, որ ձեր միակ նպատակը զիս նեղացնել է: Ահա թէ ինչու պիտի չվերադառնամ այլեւս:

ՖՐԷՕՅՏ—Ու ինչո՞ւ պիտի ուզէի նեղութիւն պատճառել քեզի:

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ գիտեր: Բայց դուք կ'ուզէք, որ ես յիշեմ, թէ կը տառապիմ: Մի՞թէ բժիշկի մը դերը տառապեցնել է:

ՖՐԷՕՅՏ—Բժիշկ մը պարտաւոր է սփոփել: Ու եթէ կարելի է՝ բուժել: Կը պատահի երբեմն, որ տառապանքը մաս կազմէ դարմանումին...: Էլիզապէթ, ճի՛գ ըրէ խօսելու ինծի այդ ցաւին մասին:

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ:

(Էլիզապէթ խիզախօրէն կուղղ, նոյնիսկ յարձակունակ, կը զգուշանայ նայիլ Ֆրէօյտին):

ՖՐԷՕՅՏ—Էլիզապէ՞թ: Էլիզապէ՛թ: Էլիզապէ՛թ:

(Իւրաքանչիւր բառի հետ՝ Ֆրէօյտ քայլ մը կ'առնէ դէպի քանափէն եւ ինքզինք կը գտնէ Էլիզապէթի թիկունքին):

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Դուք հրեա՞յ էք:

ՖՐԷՕՅՏ (*կը զարմանայ, կը վիրաւորուի, ապա՝ չէզոք*)—Այո:

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Կը ներէք:

ՖՐԷՕՅՏ—Ատիկա վիրաւորանք մը չէ:

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*կը զղջայ, կը փափաքի վերահաստատել կապը*)—Եթէ կը փափաքիք դնել ձեր ձեռքերը քունքերուս, կը կարծեմ, որ պիտի կարենամ խօսիլ... (*Ֆրէօյտ կը կատարէ Էլիզապէթի կամքը*): Կը նախընտրեմ դիտել ձեզ:

ՖՐԷՕՅՏ—Լաւ: (*Կը դառնայ, կը նստի քանափէին ծայրը եւ կը դնէ ձեռքերը Էլիզապէթի քունքերուն*): Հիմա, Էլիզապէթ, քեզ մտիկ կ'ընեմ:

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Զիս Լիէզլ կոչէ:

ՖՐԷՕՅՏ—Լիէզլ... Մտաբերէ: Կեդրոնացիր: Ճի՛գ ըրէ:

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*յանկարծ կը մօտենայ ու կը փաթթուի անոր*): Եթէ միայն զիս սիրէիք: Կը բուժուէի անմիջապէ՛ս:

(Ֆրէօյտ մեղմօրէն, բայց յայտնապէս խոյս կու տայ):

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ահա՛ թէ ինչ: Ես ձեզ դրի ծիծաղելի կացութեան մը մէջ։ Հիմա դուք կ'ատէք զիս։ (*Ֆրէօյտ բառ չ'արտասաներ, բայց ուշադիր կը հսկէ էլիզապէթի վրայ*)։ Ըսէք բան մը։ (*Ոչ մէկ պատասխան*)։ Կ'աղաչե՛մ։ Ըսէ՛ք բան մը։

(*Էլիզապէթ կը դառնայ՝ նայելու համար Ֆրէօյտին*)։

ՖՐԷՕՅՏ—Մի դառնաք։
ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Բայց պէտք է նայիմ ձեզի։
ՖՐԷՕՅՏ—Ո՛չ։ Ո՛չ։ Շարունակէ՛ խօսիլ։
ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չե՛մ կրնար։
ՖՐԷՕՅՏ—Ուրեմն՝ սպասենք։
ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Պիտի խօսիմ... եթէ դպչիք քունքերուս։
ՖՐԷՕՅՏ (*բնազդօրէն կը հնազանդի, բայց կը տիրապետէ ինքզինքին եւ կ'ընկրկի*)—Հիմա, էլիզապէթ, հիմա...
ԷԼԻԶԱՊԷԹ.—Հի՛զլ...
ՖՐԷՕՅՏ—Ո՛չ, էլիզապէթ, դուն պիտի խօսիս առանց որ ձեռքերս դնեմ քունքերուդ։ Առանց որեւէ կապի։ Պիտի խօսիս ցաւիդ մասին, զոր կը զգաս քալած ատենդ, քնացած ատենդ։ Ամբողջ ցաւիդ մասին... Ի՛նչ որ գիտես անոր մասին...
ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Եթէ միայն ձեռքե՛րդ...
ՖՐԷՕՅՏ (*կ'ընդմիջէ զինք*)—Խօսէ՛։
ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Բայց ի՞նչ բանի մասին...
ՖՐԷՕՅՏ—Խօսէ՛... հիմա...

(*Իր կարգին Ֆրետերիք կը մտնէ նախասենեակէն ներս։ Անաղմուկ՝ կը յառաջանայ դէպի գրասենեակին դուռը՝ ունկնդրելու համար անցած-դարձածը*)։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Բայց իրապէս, ի՞նչ բանի մասին։
ՖՐԷՕՅՏ—Երբ առաջին անգամ ցաւդ զգացիր, երկնցա՞ծ էիր...
ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ յիշեր։

(*Մարթա կը զգայ Ֆրետերիքի ներկայութիւնը։ Կը դիմէ անոր՝ ցրտութեամբ, առանց ծածկելու իր դժգոհութիւնը*)։

ՄԱՐԹԱ—Պարո՛ն Վոլմութ (*դուռնէն մտիկ ընելու հնարաւորութենէն զրկուած՝ կը դառնայ յարձակողական*)։ Ի՞նչ կ'ընէք դուք հոս։

ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿ

ՖՐԵՏԵՐԻՔ — Ելիզապէթ պարտաւոր էր ըսել իրեն: Հիմա արդէն դուրս պէտք է եղած ըլլար: Ինչո՞ւ դեռ կը յամառի հոն: Ի՞նչ կ'ընէ հոն:

ՄԱՐԹԱ — Հեռացի՛ր ատկէ:

ՖՐԵՏԵՐԻՔ — Իրաւունք ունիմ գիտնալու ինչ կ'անցնի-կը դառնայ:

ՄԱՐԹԱ *(այնպէս՝ ինչպէս մայր մը կը պաշտպանէ զաւակը)* — Պէ՛տք է հեռանաս այդ դուռնէն:

ՖՐԵՏԵՐԻՔ — Ես պատասխանատու եմ Ելիզապէթին: Ե՛ս բերի զինք հոս: Ե՛ս վստահեցայ զինք ձեր ամուսնոյն: Հիմա կ'ուզեմ գայ, որ մեկնինք:

ՄԱՐԹԱ *(հաստատակամ)* — Դուք պէ՛տք է որ մեկնիք: Կա՛մ պէտք է սպասէք նախասենեակին մէջ եւ կամ սենեակ եղէք՝ գաւաթ մը սուրճ առնելու: Բայց պիտի չմտնէք գրասենեակ: Անձնապէս սուրճ մը պիտի պատրաստեմ: Խնդրե՛մ: *(Ֆրետերիք դժկամութեամբ կը հետեւի Մարթային: Միասին դուրս կ'ելլեն):*

ՖՐԷՕՅՏ — Պատուոյս վրայ:

ԷԼԻԶԱՊԷԹ — Պատուոյս վրայ: Ու յետոյ, ես յոգնեցայ: Շատ բաներ պատահեցան ինծի այսօր:

(Կը թուի, թէ Էլիզապէթ կ'առնէ Ֆրետերիքի ձայնը միջանցքէն: Կը սառի-կը մնայ տեղը):

ՖՐԷՕՅՏ — Էլիզապէթ:

(Կ'անդրադառնայ այն վիճակին, ուր կը մնայ Էլիզապէթ եւ կը դադրեցնէ հարցումները):

(Գրասենեակէն, Ֆրէօյտ եւ Էլիզապէթ կը հետեւին վէճին, որ տեղի կ'ունենայ դրան ետին: Անշարժ կեցած են):

(Վերջապէս դուրսի լռութիւնը ցոյց կու տայ, որ դէպքը վերջ գտած է):

ՖՐԷՕՅՏ (*աչխուժ*)—Էլիզապէթ, ճիշդ այս վայրկեանին... դուն ցաւ կը զգա՞ս։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*ծածկելով իր ցաւը*)—Ո՛չ։

(*Էլիզապէթ կ'ընդմիջէ Ֆրէօյտը՝ ոտքի ելլելով, բայց մատնելով ցաւակոծ կերպարանք մը*)։

ՖՐԷՕՅՏ—Երկնցիր։ (*Էլիզապէթ յամառօրէն կը մնայ տեղը, առանց հնազանդելու*)։ Էլիզապէ՛թ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ ուզեր։

ՖՐԷՕՅՏ—Որովհետեւ, ի վերջոյ ցաւը վերադարձած է։ Աւելի զօրաւոր է անիկա, երբ երկնցած էք։ Էլիզապէթ, ո՞ր սրունքիդ մէջ ցաւ ունիս։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ձախ։ Կ'ուզեմ մեկնիլ։

ՖՐԷՕՅՏ—Այո, օրեր շարունակ ինծի ըսիր, որ ցաւ չես զգար, բա՞ն մը կը ծածկէիր ինծմէ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ուրեմն լման օրերը առանց ցաւի։ Եւ յանկարծ, ահաւասիկ վերադարձաւ ցաւը։ Եւ ձախ սրունքիդ։ Ինչո՞ւ, Էլիզապէթ։ Ի՞նչ տեղի կ'ունենայ։ Ի՞նչ բան փոխուեցաւ մէջդ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ոչի՛նչ։

ՖՐԷՕՅՏ—Պէտք է փնտռել։ Նոյնիսկ եթէ այս փնտռտուքը ցաւ պատճառէ քեզի։ Երկնցիր, Էլիզապէ՛թ, յիշէ քրոջդ մահը։ Դուն Պատ Գասթէյն էիր՝ մօրդ հետ...

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ստիպուած էի։ Հրահանգուած էր ինծի հոն երթալ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ուրեմն հո՞ն իմացար, որ Շարլոթ մահամերձ է։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո։ Լուրը հասաւ յետմիջօրէին։ Գիշեր էր, որ առաջին շոգեկառքը Պապ Գասթէյնէն Վիեննա կ'երթար։ Ես պնդեցի անով մեկնիլ։ Պէտք էր որ Շարլոթը ողջ տեսնէի։ Բայց իրականութեան մէջ՝ ո՛չ... որովհետեւ ա՛յդ վայրկեանին ես արդէն գիտէի, որ մենք շատ ուշ պիտի հասնինք։

ՖՐԷՕՅՏ—Ուրկէ՞ գիտէիր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Գիտէի։ Եւ այդքա՛ն։

ՖՐԷՕՅՏ—Գիտէի՞ր, թէ կ'ենթադրէիր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*կը փորձէ դառնալ՝ գալու համար Ֆրէօյտին դէմյանդիման*)—Ահաւասիկ։ Ինչպէս կ'երեւի, դուք կը շարունակէք ամբաստանել զիս։

ՖՐԷՕՅՏ (*կոպտութեամբ*)—Խօսէ՛, դէ՛։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*նուաճուած*)—Մենք տեղ գրաւեցինք *վակոն-լիի* մէջ։ Եւ քանի որ ինքզինքս լաւ չէի զգար, առի վարի անկողինը։ Շոգեկառքը չէր առաջանար։ Կանգ կ'առնէր։ Ճամբայ կ'ելլէր կրկին։ Կը սողար։ Մայրս իր ժամանակը կ'անցընէր՝ շարունակ ժամացոյցին նայելով, պայուսակը բանալ-գոցելով։ Ես չէի կրնար քնանալ։

ՖՐԷՕՑՏ—Մօրդ պայուսակին ձայնէ՞ն։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո։

ՖՐԷՕՑՏ—Քանի՞ անգամ բացաւ ու գոցեց պայուսակը։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ գիտեր, ինչո՞ւ։

ՖՐԷՕՑՏ—Երեք վայրկեանը անգա՞մ մը։ Կէ՞ս ժամը անգամ մը։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Մօտաւորապէս ամէն կէս ժամը մէկ անգամ, կարծեմ։

ՖՐԷՕՑՏ—Ատիկա բաւարար պատճառ մը չէ՝ մէկու մը քունը խանգարելու համար։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Սակայն ինծի բաւեց։

ՖՐԷՕՑՏ—Աղմո՞ւկը, թէ ցաւը։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այդ վայրկեանին ես վարժուած էի ցաւին։ Ո՛չ, աղմուկն էր։

ՖՐԷՕՑՏ—Անիւներուն ճռի՞նչը։ Դադարնե՞րը։ Ո՛չ, ատիկա չէր, որ քեզ արթուն պահեց։ Մօրդ պայուսակին աղմո՞ւկը։ Ո՛չ։ Արթուն մնացիր անո՛ր համար, որ այդ գիշեր սովորականէն աւելի ցաւ ունէիր (*Էլիզապէթ լուռ է*)։ Ցաւն էր պատճառը։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո։

ՖՐԷՕՑՏ—Շատ զօրաւոր ցաւ մը, երկնցած պահուդ։ Առաջին անգամն էր, որ այդպէս կը պատահէր։ (*Էլիզապէթ գլխու շարժումով «այո» կ'ընէ*)։ Եւ ձախ սրունքիդ մէջ։ (*Էլիզապէթ գլխու շարժումով «այո» կ'ընէ*)։ Բնաւ չքնացար։ (*Էլիզապէթ գլխու շարժումով «ոչ» կ'ընէ*)։ Երբ հասաք Վիեննա, յոգնասպառ էիր։ (*Էլիզապէթ գլխու շարժումով «այո» կ'ընէ*)։ Մէկը կը սպասէր ձեզի կայարանին մէջ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Մօրեղբայրս։

ՖՐԷՕՑՏ—Ի՞նչ ըսաւ մօրեղբայրդ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Մայրս չկրցաւ զսպել ինքզինք ու փղձկեցաւ։ Մօրեղբայրս առաւ զայն բազուկներուն մէջ ու ըսաւ. «Դեհ, դեհ, Պի՛րթ, հանդարտէ՛»։ Եւ ինքնաշարժով տարաւ մեզ կայարանէն դուրս։

ՖՐԷՕՑՏ—Ի՞նչ պատահեցաւ, երբ դէպի հիւանդանոց կ'ուղղուէիք։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ա՛յն՝ որ սովորաբար կ'ըսեն... որ բժիշկները իրենց կարելին կ'ընեն։

ՖՐԷՕՑՏ—Ձեզի համար ուրեմն Շարլոթ դեռ ողջ էր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո։

ՖՐԷՕՅՏ—Եւ ե՞րբ հասաք հիւանդանոց։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Արդէն գիշեր էր։ Մենք դարպասէն չմտանք։ Կը յիշեմ... Դուռը կը բացուէր յարակից պզտիկ բաժինի մը վրայ, պարտէզին նայող։ Երբ շրջանցեցինք թաւուտքը, կը յիշեմ, մտածեցի. «Լեյլակները միշտ գիշերն է, որ աւելի ուժեղ կը բուրեն»։ Մտանք ծառուղի։ Դուռը բաց էր մեր առջեւ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ո՞վ, մենք։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Մայրս, մօրեղբայրս, ես։

ՖՐԷՕՅՏ—Ա՞յդ կարգով։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ։ Զիս իրենց առջեւը առին։

ՖՐԷՕՅՏ—Ուրեմն, առաջին անգամ դո՞ւն ներս մտար։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*Հաւանութեան նշան կ'ընէ*)—Եւ առաջին անգամ տեսնողը ես եղայ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ի՞նչ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Որ Շարլոթ արդէն ծածկուած էր։

ՖՐԷՕՅՏ—Մեռա՞ծ։ (*Էլիզապէթ գլխու շարժումով «այո» կ'ընէ*)։ Յետո՞յ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*յայտնապէս ընդվզած*)—Ամէ՞ն ինչ պատմեցի ձեզի։

ՖՐԷՕՅՏ (*կը պնդէ*)—Դուն ոտքի էիր։ Անոր նայեցար վերէն վար։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո։ Հոն մնացի, ոտքի... եւ յանկարծ զգացի սուր ցաւ մը, հարուածի մը պէս։

ՖՐԷՕՅՏ—Ուժգի՞ն։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Շա՛տ ուժգին։

ՖՐԷՕՅՏ—Ո՞ր սրունքիդ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Երկուքին միաժամանակ։

ՖՐԷՕՅՏ (*յօնքերը կը պռստէ*)—Երկուքի՞ն։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ... ձախին։

ՖՐԷՕՅՏ—Եւ յետո՞յ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Մահիճին մօտ, մայրս վերցուց սաւանը։ Տեսանք երեսը։ Վերջին անգամ ըլլալով։ Իրեն համար այլեւս ընելիք ոչինչ ունէինք։ Զայն թողեցին՝ առանց նոյնիսկ մնաք բարով կարենալ ըսելու։

ՖՐԷՕՅՏ—Ուրիշ ոչի՞նչ կը յիշես։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ամէնը այդ է։

ՖՐԷՕՅՏ—Ամէ՞ն ինչ պատմեցիր ինծի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո։

ՖՐԷՕՅՏ—Էլիզապէթ, երբ սենեակ մտաք, քոյրդ որքա՞ն ժամանակէ ի վեր մեռած էր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Մօտ ժամ մը առաջ։ Յետոյ իմացանք ատիկա։

ՖՐԷՕՅՏ (*չէշտուած եղանակով*)—Ու դուն կը հաստատես, որ ամէն ինչ ըսիր ինծի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո, ամէն ինչ։

ՖՐԷՕՅՏ—Ե՞րբ անցաք պարտէզէն։ Ու յետոյ՝ երբ անցաք սենեակ, ուրիշ մէկը չկա՞ր հոն։ Բժիշկ մը, օրինակ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այդ վայրկեանին ինչի՞ պիտի ծառայէր բժիշկ մը։

ՖՐԷՕՅՏ—Ըսել է ոչ ոք կար հոն։ Վստա՞հ ես։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ ոք։

ՖՐԷՕՅՏ—Նոյնիսկ քեռայրդ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Նոյնիսկ քեռայրս։

ՖՐԷՕՅՏ—Կինը կը մեռնէր։ Հետեւաբար բնական է, որ հոն ըլլար։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Քեռայրս հոն չէր։ Գիտեմ։ Որովհետեւ պարտէզէն անցնելով, կը յիշեմ, ըսի ինքզինքիս. «Ինչո՞ւ Ֆրետերիքը հոն չէ՝ զիս դիմաւորելու համար» (*Ֆրէօյտ շարժում մը կ'ընէ, որ կը դաւաճանէ իրեն*)։ Ո՛չ, ո՛չ։ Այդ չէ, որ կ'ուզէի ըսել։ Մտածեցի. «Մեզ դիմաւորելու համար»։

(*Էլիզապէթ կը փորձէ ոտքի կանգնիլ, բայց իր շարժումը դժուար տեղի կ'ունենայ, հակառակ անոր, որ կ'ուզէ ծածկել ցաւը*)։

ՖՐԷՕՅՏ—Հիմա աւելի շատ ցաւ կը զգաս, այնպէս չէ՞։

(*Էլիզապէթ յանկարծօրէն կը դառնայ Ֆրէօյտին կողմը*)։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*պաշտպանողական եղանակով*)—Ձեր կնոջ եւ Ֆրետերիքին միջեւ եղած վէճին հետեւանքով։ Ատիկա... ազդեց ինծի։

ՖՐԷՕՅՏ—Եւ սակայն ատիկա ճիշդ այն նոյն ցաւն է, զոր զգացիր քրոջդ մահուան անկողնին մօտ, ուր վիճաբանութեան նշոյլ իսկ չկար։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ։ Շատ տարբեր էր։ Անիկա Շարլոթի պատճառով էր։

ՖՐԷՕՅՏ—Այդ մարդը, որ քիչ առաջ հոն էր, կողքին, Ֆրետերիքը, պէտք է ըլլար քրոջդ սնարին մօտ, այսինքն՝ իր կնոջ, այնպէս չէ՞։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ գիտեր, թէ ո՞ւր կ'ուզէք յանգիլ։

ՖՐԷՕՅՏ—Դուն ինքզինքիդ հարց տուիր. «Ինչո՞ւ հոն չէր, զիս դիմաւորելու համար»։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*կը սրբագրէ*)—Մե՛զ դիմաւորելու համար։

ՖՐԷՕՅՏ—Լաւ, հասկցանք։ Մեզ։ Դուն ինքզինքիդ հարցուցի՞ր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո,

ՖՐԷՕՅՏ—Ուրիշ ի՞նչ ըսիր դուն քեզի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ոչինչ։

ՖՐԷՕՅՏ—Դուն իր մահճակալին մօտ կանգնած էիր եւ ո՞չ մէկ բանի մասին մտածեցիր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ մէկ բանի։

ՖՐԷՕՅՏ—Ո՞չ մէկ անդրադարձ... ոչի՞նչ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ոչի՛նչ։ Վիշտի։ Արցունքներու։ Սկսայ լալ։ Այն տպաւորութիւնը ունիմ, որ լացս չդադրեցաւ այնուհետեւ։ Ատիկա ձեզմէ զատ բոլոր բժիշկները եւս կռահեցին։

ՖՐԷՕՅՏ—Ի՞նչ կռահեցին բժիշկները։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Որ այդ բոլորին պատճառը իմ կսկիծս է։

ՖՐԷՕՅՏ—Մայրդ կը պաշտէր քոյրդ։ Ան եւս շատ կսկիծ ունէր։ Բայց քու կացութեանդ մէջ չեղաւ։ Ֆրետերիք, իր կարգին, կը պաշտէր զայն, ցաւ ունեցաւ, բայց շարունակեց կեանքը ամէնուն պէս։ Միայն դուն ես, Էլիզապէ՛թ, այսքան շատ ազդուած ես։ Ինչո՞ւ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ըսի՛ ձեզի ինչու։

ՖՐԷՕՅՏ—Անցնող ժամանակին հետ կսկիծը կը նուազի, բայց քուկդ՝ ոչ։ Քուկդ, ընդհակառա՛կն, կ'աճի։ Ցաւը, անդամալուծութիւնը, ամէն ինչ աւելի ու աւելի կը վատթարանայ։ Ինչո՞ւ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ գիտեր։

ՖՐԷՕՅՏ—Եւ այդ ցաւերը, որոնք սկսան քրոջդ մահէն առաջ, կսկիծէ՞ն առաջ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ատիկա ոչ մէկ կապ ունի։ Ատոնք յոդացաւի հետեւանք էին։

ՖՐԷՕՅՏ—Բժիշկնե՞րը այդպէս կ'ըսէին։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո։ Անոնք առաջացան գիշերային խոնաւութեան մէջ մեր կատարած պտոյտներուն ընթացքին։

ՖՐԷՕՅՏ—Պտոյտնե՛ր. որո՞ւ ընկերակցութեամբ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Արդէն ըսի, որ կային եւ ուրիշ երիտասարդներ։

ՖՐԷՕՅՏ—Անծանօթ երիտասարդներ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Նորէն ո՞ւր կ'ուզէք յանգիլ։

ՖԷՕՅՏ—Էլիզապէթ, ինչո՛ւ դարձեալ կը փորձես ոչինչ ըսել։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Բայց դեռ հիմա՛ ամէն բան ըսի։

ՖՐԷՕՅՏ—Բան մը կը պակսի ինծի... պարզ մտածում մը... ա՛յն՝ որ ունեցար քրոջդ սնարին մօտ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ա՛յդ եւս ըսի։

ՖՐԷՕՅՏ—Վերսկսէ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Չեմ կրնար այլեւս... ոչինչ կը յիշեմ...։ Չեմ գիտեր, թէ տակաւին ի՞նչ կ'ուզես ըսել տալ ինծի...

ՖՐԷՕՅՏ (*կը բարձրացնէ ձայնը, գրեթէ բրտութեամբ*)—Վերսկսինք միասին, դուք անցաք պարտէզէն (*Ան չի «քալեր»։ Ֆրէօյտ կը ճչայ*)։ Դուք անցաք սենեակը... Իմացաք, որ Ֆրետերիքը հոն չէր՝ ձեզ դիմաւորելու համար...

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Մենք... մտանք սենեակը։ Տեսանք Շարլոթը։

ՖՐԷՕՅՏ—Մածկուա՞ծ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո, եւ մենք մօտեցանք անկողինին։ Եւ մայրս վերցուց սաւանը... Օհ։

ՖՐԷՕՅՏ (*ուժգին*)—Այդ րոպէին ի՛նչ բանի մասին մտածեցիր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ մէկ բանի։

(*Առանց անդրադառնալու Էլիզապէթ վիճելով ոտքի կ'ելլէ*)։

ՖՐԷՕՅՏ (*աւելի ուժգին*)—Ցաւի՛ վայրկեանին, նո՛յնիսկ ցաւէն առաջ... Ի՞նչ բանի մասին մտածեցիր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ մէկ բանի։ (*Ոտքի ելած է ու կը քալէ, բոլորովին մինակ, առանց նեցուկի, դէպի դուռը, մեծ ճիգով եւ շատ դանդաղ*)։ Ո՛չ մէկ բանի։

ՖՐԷՕՅՏ—Ոչինչ։ Եւ դուն սկսար քալել՝ անկէ խուսափելու համար։ Վազէ, եթէ կրնաս։ (*Չի շարժիր՝ Էլիզապէթին օգնելու համար*)։ Խուսափելու համար ինչէ՞ն։ Անմիջապէս։ Ինչէ՞ն։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*ոտքի է, երերուն, դողդոջուն։ Ցանկարծ, ոտքի եղած ըլլալու իրականութենէն ահաբեկ՝ կը ճչայ*)։ Աստուա՛ծ իմ, օգնէ՛ ինծի, օգնէ՛ ինծի։

ՖՐԷՕՅՏ (*առանց օժանդակութեան ճիգ մը ընել փորձելու*)—Էլիզապէթ, ի՞նչ բանի մասին մտածեցիր։ Ի՞նչ ըսիր, երբ տեսար, որ Շարլոթ մեռած է։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*բառերը տառացիօրէն կը խուսափին իրմէ*)—«Մեռած է։ Գոհ եմ։ Հիմա, Ֆրետերիք ազատ է, կրնամ ամուսնանալ հետը»։ Ահաւասիկ ի՛նչ։ Այդպէս ըսի։ Գիտէք։

(*Էլիզապէթ կը սկսի հեկեկալ։ Եւ նոյն վայրկեանին Ֆրէօյտ կ'աճապարէ զայն բազուկներուն մէջ առնել*)։

ՖՐԷՕՅՏ—Եւ այդ վայրկեանին՝ ցա՛ւը։ (*Էլիզապէթ գլխու շարժումով «այո» կ'ընէ, առանց ձեռքերը դէմքէն հեռացնելու։ Ֆրէօյտ զայն կը հանգչեցնէ աթոռին վրայ, ապա կ'անցնի թիկունքին եւ կը շարունակէ,* *բայց աւելի ու աւելի ճնշելով, առանց անոր առիթ տալու, որ ինքզինքը գտնէ)*։ Ցա՛ւը։ Այդ նոյն սրունքիդ, որ ցաւ պատճառեց քեզի, երբ քիչ առաջ լսեցիր Ֆրետերիքի ձայնը՝ դրան ետեւէն։ Նոյնը, որ քեզ ցաւ պատճառեց այն գիշերային երկար պտոյտներէն ետք։ Որովհետեւ դուն անծանօթ երիտասարդներու հետ չէիր դուրս ելած, այլ՝ Ֆրետերիքի հետ։ Ինք եւ դուն։ Մինակ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ոչինչ տեղի ունեցաւ այդ պտոյտներուն ընթացքին։

ՖՐԷՕՅՏ—Ոչ։ Բայց ինչ որ մարդ չի կրնար հակակշռել՝ իր մտածումն է։ Այդպէս չէ՞։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Անգամ մը, երբ կը քալէի իր մօտէն, ըսի ինքզինքիս. «Ես կրնայի աւելի հասկացողութիւն ցուցաբերել իրեն, աւելի սէր...»։

ՖՐԷՕՅՏ—Աւելի որմէ՞։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Աւելի քան... աւելի քան Շարլոթը։

ՖՐԷՕՅՏ—Եւ այդ շոգեկառքին մէջ, Շարլո՞թն էր, որ կ'ուզէիր տեսնել, թէ Ֆրետերիքը։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Կ'աղաչե՛մ...

ՖՐԷՕՅՏ (*մեղմօրէն*)—Պէ՛տք է ճիշդը ըսել։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Այո՛։ Բայց Ֆրետերիք հոն չէր, որպէսզի...

ՖՐԷՕՅՏ—«Զիս դիմաւորելու համար»...

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Զիս դիմաւորելու համար։

ՖՐԷՕՅՏ—Հազիւ վստահ եղար, որ քոյրդ մեռած է, քու խորունկ փափաքդ պայթեցաւ ներաշխարհիդ մէջ։ «Շարլոթ մեռած է։ Ֆրետերիք ազատ է։ Շարլոթ մեռած է։ Ֆրետերիք ազատ է»։ Ու յանկարծ այդ միւս զգացումը,— ամօթը՝ նման մտածում մը ունեցած ըլլալու։ Ապա՝ ցաւը։ Այդպէս չէ՞, Էլիզապէթ։ Այդ կարգով է, որ ամէն ինչ ընթացաւ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Զիս մի լքեր... կ'աղաչե՛մ... զիս մի՛ լքեր։

ՖՐԷՕՅՏ—Դուն անկէ՞ կը վախնաս։ Եթէ գուշակէին մտածումդ, կը կարծե՞ս, թէ պիտի արհամարհէին քեզ։ Ուրեմն, կը պատսպարուիս հիւանդութեան մէջ, անդամալուծութեան մէջ, որպէսզի դատապարտութեան փոխարէն՝ գրաւես մարդոց համակրանքը։ Կ'ուզես, որ անոնք ըսեն. «Խե՛ղճ պզտիկ Էլիզապէթ», եւ մանաւանդ չըսեն. «Հրէշակե՛րպ Էլիզապէթ, որ կը ցանկայ ունենալ իր քրոջ ամուսինը»։ Մի վախնար։ Ես քեզ չեմ լքեր։ Կրնաս մեկնիլ՝ երբո՛ր ուզես։ Բայց երբ մեկնիս՝ պիտի մեկնիս անձամբ։ Երկու ոտքով։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ (*դժուար հաւատացողի երեւոյթով կը նայի Ֆրէօյ-*

տին)—Կը կարծէ՞ք, որ մինակս պիտի կարենամ քալել։

ՖՐԷՕՅՏ—Վայրկեան մը առաջ քալեցիր։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Կը կարծէ՞ք, որ պիտի կարենամ հիմա ես...

ՖՐԷՕՅՏ—Դիւրին պիտի չըլլայ ատիկա... պիտի ունենաս պզտիկ ցաւեր։ *(Էլիզապէթ կը նայի Ֆրէօյտին։ Ֆրէօյտ նշան կ'ընէ անոր փորձելու։ Էլիզապէթ մինակը ոտքի կ'ելլէ, բայց մեծ ջանքի մը գնով։ Կ'առնէ քանի մը քայլ։ Շնչասպառ է, բայց Ֆրէօյտ կը ժպտի իրեն)*։ Եթէ կ'ուզես քալելով գնա՛ իր մօտ... հոն։ Կրնաս։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ *(վախէ բռնուած)*—Մինչեւ իրե՞ն։

Ֆրէօյտ—Կը կարծես, որ խէ՞թ աչքով պիտի դիտեմ քեզ։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ *(չանթահար)*—Ո՛չ։

Ֆրէօյտ—Պէտք է նախ գիտնալ, որ կարելի չէ մանկամարդ կին մը զրպարտել սիրահարութեան համար, որ սպառած է կեանքը՝ հայրը խնամելով։ Նման պարագայի մը, եթէ կ'ուզէք, ես ի՛նքս պիտի ըլլայի անոր պաշտպան փաստաբանը։

(Ֆրէօյտ կը զգացնէ Էլիզապէթին, որ ազատ է եւ կրնայ մեկնիլ։ Կ'երթայ դէպի դուռը եւ զայն կը բանայ առջեւը)։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ես երբեք բացած չեմ այդ դուռը։

(Ֆրէօյտ ետ կը քաշուի, մինչ Էլիզապէթ դանդաղօրէն կը յառաջանայ դէպի դուռը։ Կը հասնի։ Կը վարանի։ Ֆրէօյտ կը ժպտի, կը բանայ դուռը եւ կ'անցնի սեմ։ Էլիզապէթ կը զարմանայ, որ հոն չի գտներ Ֆրետերիքը)։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ֆրետերի՛ք, Ֆրետերի՛ք։ *(Ֆրետերիք կը հասնի՝ հետեւելով Մարթային ու Քաթիին)*։ Ֆրետերի՛ք։

(Էլիզապէթ կը յաջողի առնել քանի մը քայլ)։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ *(ահարեկ)*—Էլիզապէ՛թ։ Պիտի իյնա՛ս։ Ցաւ պիտի պատճառես դուն քեզի։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Ո՛չ։ Ո՛չ։ Նայէ՛։

(Էլիզապէթ դարձեալ քանի մը քայլ կ'առնէ, դանդաղօրէն, զգուշութեամբ)։

ՖՐԵՏԵՐԻՔ—Լի՛զլ, Լի՛զլ։ Մոռցած էի, թէ ինչպէս էիր դուն առանց քու անթացուպերուդ։ Տոքթո՛ր, կը ցաւիմ ինչ որ ըսած եմ քեզի։ Բոլոր ըսածներուս համար կը ցաւիմ։ Շնորհակալութի՛ւն։

(Ֆրետերիք կը բանայ բազուկները Էլիզապէթին։ Էլիզապէթ կը նայի Ֆրէօյտին, ապա կը բռնէ իրեն երկարած Ֆրետերիքի թեւը։ Էլիզապէթ կը դառնայ Ֆրէօյտի կողմը)։

ԷԼԻԶԱՊԷԹ—Վա՞ղը։
ՖՐԵՏԵՐԻՔ—Վա՞ղը։
ՖՐԷՕՅՏ *(Թեթեւ, խելացի ժպիտ մը կ'ուղղէ Էլիզապէթին, ապա կը դիմէ Ֆրետերիքին)*— Այո՛։ Դեռ միասին կատարելիք աշխատանք մը ունինք։

(Ֆրէօյտ կը վերադառնայ իր գրասենեակը, մինչ յաջորդ տեսարանը կը շարունակուի նախասենեակին մէջ։ Ան ձեռք կ'առնէ ժանիւս արձանիկը։

Այդ միջոցին, Ֆրետերիք, իր ձեռքը տուած Էլիզապէթին՝ անոր հետ դանդաղօրէն կ'ուղղուի դէպի դուռը։

Մարթա կը ժպտի։ Ֆրետերիք եւ Էլիզապէթ դուրս կ'ելլեն։ Մարթա կ'երթայ գրասենեակ եւ հոն կը նշմարէ Ֆրէօյտը, որ իր ձեռքերուն մէջ կը քննէ ժանիւսին գլուխը)։

ՖՐԷՕՅՏ—Կ'ուզե՞ս, որ պատմեմ քեզի։
ՄԱՐԹԱ—Կը պատմես ինծի, երբոր ուզես, այսուհետեւ ամբողջ ժամանակը մեզի կը պատկանի։ *(Յանկարծ Ֆրէօյտ գորովագին եւ սրտաբուխ կը համբուրէ Մարթան այտէն)*։ Ինչո՞ւ այս մէկը։
ՖՐԷՕՅՏ—Ինծի օգնութեան եկած ըլլալուդ համար։ Հակառակը մի ըներ։ Ես լսեցի քեզ...։ *(Կը ժպտի, քիչ մը կը հեռանայ։ Մարթա, իր կարգին, կը համբուրէ զայն այտէն)*։ Ու ասի՞կա։
ՄԱՐԹԱ *(ժպտելով)*—Որովհետեւ հիմա ես գիտեմ, որ կայարանի քարափին գիշերը սպասում պիտի չըլլայ։ Ոչ ալ շոգեկառք, որ կը սուլէ... *(Այս նախադասութիւնը կը նկատէ ոչ-յարձակողական, որուն Ֆրէօյտ կը հակազդէ զարմանքով)*։ Հոգ մի ըներ, Սիկմընտ։ Ոչինչ է։ Պատմութիւն մը, զոր մայրդ պատմած է ինծի օր մը, ոչ հեռու անցեալին։

(Մարթա կը մեկնի)։

ՖՐԷՕՅՏ—Շոգեկառքերը, որոնք կը սուլեն գիշերո՞վ... կայարանները...։ *(Կը դառնայ դէպի դուռը եւ կը պոռայ Մարթային ուղղութեամբ)։* Ճշգրտօրէն ի՞նչ պատմած է մայրիկը։ Կ'ուզեմ գիտնալ։

(Կ'երթայ դէպի դուռը, մինչ լոյսերը կը նուաղին։

Առաջին տեսարանի Գերմանիոյ քայլերգը կը սկսի դանդաղօրէն։ Թուականը՝ 1938 *է, ինչպէս էր սկիզբը։ Լոյսերը կը վերարծարծուին եւ կը լսուի դրան զանգը։*

Նացին կը բանայ դուռը եւ Տուկլասին թոյլ կու տայ մտնել ներս։ Մարթա կը հասնի՝ գալով յարկաբաժնէն)։

ՖՐԷՕՅՏ *(ինքն իրեն)*—Քալելով չգոհացաւ։ Պարե՛ց։
ՄԱՐԹԱ—Օհ, պարոն Տուկլաս։
ՏՈՒԿԼԱՍ—Տիկին, կառքը հոն է։
ՄԱՐԹԱ—Սիկմընտ։
ՖՐԷՕՅՏ *(առանց շարժելու անուաւոր թիկնաթոռը)*—Կը յիշե՞ս, Մարթա։ Մենք տեսանք անոր պարը։
ՄԱՐԹԱ—Եւ երբ մօտեցար իրեն, ինք չուզեց քեզ ճանչնալ...
ՖՐԷՕՅՏ—Ամէնքը այդպէս են...։ Եւ ինք եւս ամուսնացաւ։ Ոչ Ֆրետերիքին հետ։ Այնուամենայնիւ ամուսնացաւ։ Եւ զաւակներ ունեցաւ ինքը։

(Հեռաձայնը կը հնչէ։ Մարթա կը վերցնէ ընկալուչը)։

ՄԱՐԹԱ *(հեռաձայնի վրայ)*—Տոքթոր Ֆրէօ՞յտ...։ Ան հոս չի բնակիր այլեւս։

(Ընկալուչը տեղը կը դնէ)։

ՏՈՒԿԼԱՍ—Տոքթոր, կը կարծեմ, որ ժամանակն է...
ՖՐԷՕՅՏ—Ժամանա՞կը։ Ա՜հ, այո՛։ Բայց բոլորը հոս՝ դուրսն են։ Անոնք կը սպասեն՝ տեսնելու համար հոգեվարքի մէջ եղող ծեր հրեայ մը։ Դէ լաւ։ Ցոյց տանք իրենց։ *(Կը հաւաքէ էլիզապէթի թղթածրարը)։* Բռնութիւններուն յոռեգոյնը ներքին բռնութիւնն է, եւ ան, որ ազատ է ինքն իր մէջ՝ ամէնուրեք է։

(Վար կը նետէ ծածկոցը)։

ՄԱՐԹԱ.—Սիկմընտ, բժիշկը ըսաւ…

ՖՐԷՕՑՏ.—Իշխանուհի՛, դուն հիմա սկսար Վիեննայի բժիշկներո՞ւն հաւատալ։ *(Ոտքի կ'ելլէ)*։ Ասկէ դուրս գալու համար, ես պիտի քալեմ բոլորովին մինակ։

(Դուրս կ'ելլեն, մինչ Մարթա կ'օգնէ անոր)։

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

(Ծար. 4 եւ վերջ)

Հ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ԵՆԹԱԵՍԷՆ ՓՇՐՈՒԱԾ

-Երանգներ-

ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ

Ձայնը արձագանգելու համար,
անջրպետի պէտք ունի:

Ծերտատրումները վաղո՛ւց փշրուած են չուրջս:

Մէջս ամէն ինչ արձագա՛նգող է,
                    Մա՛րդ...

ԵՒ ՋՈՒՐ ՈՒ ԵՐԿԻՆՔ

Եռոտանին խրեց աւազին մէջ:
Առաւօտ կանուխ, երբ մարդ չկար ծովուն դիմաց,
        ան,
            դեղին,
                դեղին գիծ քաշեց,
        երեք մատնաչափ հաստութեամբ:
Նայեցաւ ծովուն,
    երկնքին հաւասարցուց՝
        երեք մատնաչափ ծով,
        երեք մատնաչափ
            կապոյտ,
                կապոյտ:
Նայեցաւ մարդուն
    եւ
        անոր կառուցած պատին:
    Երեք մատնաչափ
        պատ,
            պատ,
                պատ
                    սրճագծեց:
Աւազը ճերմկեց՝
    լայն,
        լայն,
            լայն:

Յոգնած առագաստներ կտրտեց՝

երեք հատ,
երեք հատ:
Նայեցաւ
ծովուն,
պատին,
աւազին,
առագաստանաւին,
սրճագոյն արեւներ գծեց՝
սեւ երիզով:

Յետոյ ելաւ մէջը մտաւ
սեւ տառերով՝

ԾԵՐՈՒԹԻՒՆ՝
ահա նորէն...
ահա նորէն առաւօտ
ահա նորէն երգ ու ծով
ահա նորէն լոյս ստուեր
ահա նորէն խեցիներ
ահա նորէն աւազներ
ահա նորէն ջերմ ու մէգ
ահա նորէն յուշ ու ցաւ
ահա նորէն երեկոյ
ահա նորէն ծերութիւն
ահա նորէն...

ՈՐԲՈՒԹԻՒՆ՝
Ենթաշերտին մէջ եսի
երազներուն փշրանքները ցրուեց:
Պատկերային հանելուկ մը լուծելուն պէս
բերաւ զանոնք՝
շրջանակով պահպանեց:

Կեցաւ հեռուն,
նայեցաւ:
Ամբողջը՝ մէկ, մէկը՝ ամբողջ,
չտեսաւ:
Յետոյ զգոյշ հաւաքեց փշրանքները եսաբեկ
Ճշդեց տոմսը, ժամը ելքի
եւ կայանը թռիչքին:
...ու ճամբեց:
Եթերին մէջ անյայտին շշուկները պարեցին:

Եւ սիմֆոնին փշրուած երազներուն
առանձնութեան մէջ եսին

որբացաւ։

ՄԵՆՔՈՒԹԻՒՆ՝

Մենք ապագան զոհեցինք
խորանին վրայ անցեալի
Յաղթանակներ այրեցինք
խարոյկին համար մեր եսի
Բիւր փարոսներ մարեցինք
կուրութեամբը մեր տենչի
Պանթէոններ կառուցինք
եւ մեր փառքը թաղեցինք

ՁԻԱՒՈՐԸ

Պատէն կախուած թամբը վար առաւ
փոշին մաքրեց։
Սմբակները բամպակէ թելով նորոգեց։
Սանձը մաքրեց։
Հին պայտերը բարակ սալի վրայ նորէն կռանեց։
Մտաւ ախոռ՝ ծերացած ձին դուրս քաշեց։
Պայտեց։
Թամբեց։
Սանձեց։
Փոքրիկ էր ու մշուշ։
Հեծաւ ձին եւ ուժգնօրէն մտրակեց։

Ձին իր երէկը յիշեց՝
· մռութը տուաւ հովին
փորձեց սուրալ՝
ծաղրելով օրերը յուզող։
Օրերը խնդացին։

Ձին հասաւ առաջին արտը։
Ոտքերը կքեցան։
Մռութը մնաց հովին։
Օրերը խնդացին։

Ձիաւորը իջաւ ձիէն։
Հանեց զէնքը ու կրակեց։

Ձին չհասկցաւ թէ ինչու օրերը նորէն խնդացին։
Ձիաւորը քակեց թամբը։
Քակեց սանձը։
Հանեց պայտերը։
Պայտեց իր ոտքերը։
Թամբը դրաւ շալակին։

Սանձը՝ ծամեց
Ու… քալեց:

ԴԷՄ-ԴԻՄԱՑ

Դո՛ւն ու ես:

Հայելիին մէջէն լուռ՝
աչքերուս խոր կը նայիս:

Դատախազի մը նման
կը քննես զիս խստօրէն
մինչ գլխագիր լռութեամբ
դատապարտեալ կամաւոր
քեզ կը նայիմ լրջութեամբ:

Վերջին գիրքս կը բանաս՝
կը շպրտես երեսիս՝
քաղցր մեղքերս երէկուան
եւ կը կռուինք դուն ու ես:

...առաջ այսպէս չէիր դուն:

Հիմա, որ կեանքիս արդէն
երեք քառորդը փշրուած
անորոշին է նետուած
խստապահանջ ես ինծմէ:

Ատոր համար, շատ յաճախ,
անկոչ հիւրի մը նման
կու գաս նստիլ դիմացս՝
Հետազօտող աչքերով
կը բզկտես զիս անծէս,
ապա հանդարտ յաղթական,
չոր արձան մը կը դառնաս:

Ու այսպէս
դուն ու ես,
Նոր արար մը սկսելու միտումով
Կը մնանք լուռ՝
դէմ-դիմաց:

Նիւ Եորք

ՀՐԱՆԴ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

Իմացական Շարժում

ՆԻԿՈՂՈՍ Կ. ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ

Մեր երաժշտական մշակոյթին քիչ-շատ հետեւած ամէն ոք անպայման հանդիպած է երաժըշտագէտ եւ երաժշտական երկերու հեղինակ Նիկողոս Կ. Թահմիզեանի անունին եւ իր ստորագրութեան տակ անոր գործերէն մէկը կամ միւսը:

Պատմութիւնը կ'ըսէ, որ իր հետազօտութիւններուն արդիւնք յայտնութիւնները միայն մեր հասարակութեան չպարզեց Նիկողոս Թահմիզեան, այլ թարգմանութիւններու միջոցով յանձնեց զանոնք օտարներուն վայելումին:

1996ին Միացեալ Նահանգներու արեւելեան շրջանին մէջ, «Հայ երաժշտական ընկերակցութեան» նախաձեռնութեամբ տօնուեցաւ Նիկողոս Թահմիզեանի ծննդեան 70 եւ երաժշտական գործունէութեան 40ամեակը, որուն իրենց մասնակցութիւնը բերին մեր ժողովուրդին անխտիր բոլոր հատուածները, խանդավառութեան ու երախտագիտութեան գեղուն զգացումներով, ինչպէս վայել է մշակոյթ ստեղծած եւ մշակոյթը գերագոյն արժէք համարող ժողովուրդի մը զաւակներուն:

Իր հակիրճ կենսագրականէն ետք, յաջորդող էջերուն ընթերցողին կը ներկայացնենք երաժշտագէտին յոյժ հետաքրքրական մէկ ուսումնասիրութեան ձեռագիրը, զոր ուղղակի գրած է *«Բագին»*ին: Լիայոյս ենք, որ նոյնպիսի բովանդակալից գրութիւններով Թահմիզեան յաճախ կ'երեւի մեր եռամսեային էջերուն:

ՆԻԿՈՂՈՍ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ

Ծնած է Աթէնք՝ 9 Մայիս 1926ին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն ազգային վարժարանը, միջնակարգ կրթութիւնը՝ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ:

Օգոստոս 1946ին ներգաղթած է եւ նոյն թուականի Սեպտեմբերէն սկսեալ յաճախած է Երեւանի Ռոմանոս Մելիքեանի անուան երաժշտական ուսումնարանը, զոր աւարտած է 1950ին: 1950-56 թուականներուն յաճախած է Կոմիտասի անուան երաժշտանոցը եւ աւարտած անոր երաժշտագիտական բաժինը, ներկայացնելով՝ *«Յովհաննէս Երզնկացու (ԺԳ. դար) երաժշտա-տեսական հայեացքներ»* անուն իր աւարտաճառը:

1947-56 թուականներուն մաս կազմած է Ալ. Սպենդիարեանի անուան օպերային թատրոնին՝ իբր սիմֆոնիկ նուագախումբի երաժիշտ:

1956-60 թուականներուն յաճախած է Ս. Փեթերսպուրկի պետական երաժշտանոցը, ուր Փրոֆ. Քր. Քուշնարեանի ղեկավարութեան տակ աւարտած է ասպիրանտուրայի ընթացքը:

1960-90 թուականներուն աշխատած է Երեւանի Հին Ձեռագրերու Գիտահետազօտական ինստիտուտ՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ:

Անմիջականօրէն կապուած եղած է նաեւ Հայաստանի Կոմպոզիտորների Միութեան, Կոմիտասի անուան Երաժշտանոցին եւ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արուեստի Ինստիտուտին հետ:

1962ին պաշտպանած է թեկնածուական աւարտաճառ՝ *«Ե-Ը դարերի հայկական երաժշտական մշակոյթը»:*

1980ին՝ դոկտորական աւարտաճառը՝ *«Երաժշտութեան տեսութիւնը հին Հայաստանում»:*

1984ին Նիկողոս Թահմիզեանին շնորհուած է Հայկ. ՍՍՀ Արուեստի Վաստակաւոր Գործիչի պատուաւոր կոչում, իսկ 1987ին՝ Փրոֆեսորի գիտական կոչում՝ երաժշտանոցի երաժշտութեան պատմութեան ամպիոնի գծով:

Նիկողոս Թահմիզեանը 60է աւելի գիտական զեկուցումներ կարդացած է հանրապետական, միութենական եւ միջազգային գիտաժողովներուն: Զեկուցումներով հանդէս է եկած նաեւ Անգլիա (1978), Ճափոն (1985), Ֆրանսա (1986) եւ ԱՄՆ (1990, 1993 եւ 1995): Աշխատակցած է Միութենական Երաժշտական Հանրագիտարանին (6 հատորով, ռուս., Մոսկուա, 1973-1982) եւ Հայկական Հանրագիտարանին (13 հատ., Երեւան, 1974-1987): Հրատարակած շուրջ 200 գիտական յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ վեց լեզուներով՝ հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ լեհերէն:

1990 թուականի Յուլիսէն սկսեալ Նիկողոս Թահմիզեան կ'ապրի Ամերիկա:

ՆԻԿՈՂՈՍ Կ. ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ

«ՍԱՍՆԱՅ ԾՌԵՐ»Ի ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒԱԾ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սասնայ ծռեր»*ի պատումների յայտնաբերման, գրառման, դասակարգման, հրատարակման եւ ուսումնասիրութեան գործում մեծ աշխատանք են տարել հայ բանագէտները, Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանից* (1840-1892) *եւ Մ. Աբեղեանից* (1865-1944) *մինչեւ մերօրեայ գիտնականները։*

Ձեռք բերուած արդիւնքները լաւ ներկայացուած են Հայկական Հանրագիտարանում[1]։

Ծանօթութիւնը՝ բանագիտական բազմամեայ աշխատանքների արդիւնքներին, հնարաւորութիւն է տալիս, ամփոփելով մի ամբողջ շարք գիտնականների ձեռք բերումները, խօսել «Սասնայ ծռեր»*ին վերաբերող նախնական յիշատակութիւնների, գրառումների եւ հրատարակութիւնների, վիպասացների եւ նրանց հայրենիքի, հաւաքուած պատումների տիպաբանական խմբերի, հերոսավէպի կառուցուածքի ու գլխաւոր հերոսների, հիմնական նիւթերի (թեմաների) եւ բովանդակութեան, վիպական բաղադրութեան, արուեստի, այլեւ գրական մշակումների ու թարգմանութիւնների մասին*[2]։

Նշուած կէտերի վերաբերութեամբ բանագիտութեան տուած տեղեկութիւնները կրկնակի արժէք ունեն հայ երաժշտագիտութեան համար։

Նախ, «Սասնայ ծռեր»*ը, եւ մանաւանդ դրա կեդրոնական ճիւղը՝* «Սասունցի Դաւիթ»*ը, գրական-երաժշտական կառոյց է, որի գրական բաղադրիչին վերաբերող գիտանքը պէ՛տք է* իւրացնի հայ երաժշտագէտը (անշուշտ, քննական մօտեցմամբ)։ Եւ յետոյ, Հերոսավէպը մեզ հասել է անկման եւ խանգարման վիճակում, ինչպէս մի քանի անգամ նշում է Մ. Աբեղեանը[3], իսկ դա առաջին հերթին վերաբերում է դրա երաժշտական բաղադրիչին, որով գոնէ գրական բնագրի ուսումնասիրութիւնից պէտք է քաղել առաւելագոյն տեղեկութիւնը (information)։

---

[1] —Հայկական Հանրագիտարան, հատ. 10, Երեւան, 1984, էջ 195-198 (յօդուածի հեղինակն է Ս. Յարութիւնեանը)։

[2] —Նոյն տեղում։

Յիշենք, որ Հերոսավէպը աւելի քան հազարամեայ պատմութիւն ունի։

Դրա զարգացման բարձրակէտային շրջանները վերաբերում են Կիլիկեան հայկական պետութեան հզօրութեան տարիներին։

Վերջինիս անկումից յետոյ (1375 թ.), երբ հին գուսանները եւս աստիճանաբար հեռանում էին հայոց կեանքի մշակութային ասպարէզից, «Սասնայ ծռեր»ը յարատեւել է սոսկական շինականների կենցաղում, շինականներ՝ որոնք չէին էլ կարող արձակ-համարձակ պատմել հակաարքայական, եւ, վերջին հաշուով, հակամահմետական հերոսավէպը։

Այն՝ սերունդներին փոխանցուել է անաղմուկ, տների մէջ փակուած, հիմնականում՝ ձմրան գիշերները, վառարանի շուրջ բոլորուած, ու ակնածանքով եւ ուշի-ուշով հետեւող ահել ու ջահել ունկնդիրներին պատմելու միջոցով[4]։

Միջնադարեան հայ մատենագիրները չեն էլ յիշատակում «Սասնայ ծռեր»ը։ ԺԶ. դարի երկու բորթուգալացի ճանապարհորդներ միայն՝ Ա. Տենրեյրօ եւ Մ. Աֆոնսօ, նշել են այն (աւելի ճիշդ՝ Դաւթի եւ Խանդութի մասին զրոյցները), իրենց ուղեգրական նօթերում։

Բոլոր տուեալները խօսում են այն մասին, որ ԺԹ. դարի կէսերից, հայ ազգային-ազատագրական շարժման եւ ազգային զարթօնքի ծաւալման պայմաններում է, որ մի նոր կեանք է ստանում «Սասնայ ծռեր»ը անգրագէտ գիւղացիների եւ գիւղական արհեստաւորների շրջանակներում, առանց վերագտնելու, բնականաբար, իր նախկին կատարելութիւնը

3—Մ. Աբեղեան, *Երկեր*, հատ. Ա., Երեւան, 1966, էջ 325-554։

4—Ասուածը վերաբերում է նաեւ առհասարակ հայկական վիպական երգերին։ Գրում է Կոմիտաս. «Ծիսականներից՝ հարսանեկանները երգւում են հարսանիքի օրերին... Վիպական ու պատմական վիպասանական երգերը... Ձմեռնային երկար օրերին։ Երեկոները խմբեր են կազմում եւ զանազան տներում երգում, պատմում ու լսում»։ Տե՛ս Կոմիտաս, Հայ Գեղջուկ Երաժշտութիւն, «*Անահիտ*», Փարիզ, 1936, Յունիս-Օգոստոս, էջ 10։

(մանաւանդ գրական-երաժշտական ամբողջութեան առումով):

Հայ բանագիտութիւնը այն յայտնաբերեց 1873ին, Մշոյ Առնիստ գիւղում, յանձին Գ. վրդ. Սրուանձտեանցի, եւ շուրջ մէկ տասնամեակ անց հրապարակ հանեց դիւցազնավէպի երկիւղածօրէն գրառուած առաջին տարբերակը[5]:

Մինչեւ Առաջին աշխարհամարտը եւ դրանից յետոյ, Մ. Աբեղեանի եւ այլոց ջանքերով գրառուեցին դիւցազնավէպի բազմաթիւ այլ տարբերակներ եւս, ու հրատարակուեցին եւ ուսումնասիրուեցին:

1939 թուականին Հայաստանում լայնօրէն նշուեց դիւցազնավէպի հիմնական մարմնի կերտման 1000ամեայ յոբելեանը: Այդ առթիւ, 60 տարբերակների հիման վրայ հիւսուեց եւ հրատարակուեց դրա համահաւաք առաջին բնագիրը[6]: Այն արժանացաւ միջազգային ուշադրութեան: Եռանդով շարունակուեց վէպի՝ մինչ այդ արդէն սկսուած թարգմանութեան գործը: Վերջինիս մեծ զարկ տուաւ Իւնեսկոյի գործուն-քաջալերական կեցուածքը: Որով ի վերջոյ վէպը թարգմանուեց Արեւելեան եւ Արեւմտեան մի ամբողջ շարք լեզուների[7]: Անվերապահօրէն ընդունուեց, որ այն՝ վիպական մեծ արժէք յուշարձան է, ոչ միայն հայկական-ազգային, այլեւ՝ համաշխարհային չափացոյցներով[8]:

Ուշ միջնադարի ընթացքում, հին գուսանների անհետացումից յետոյ, դիւցազնավէպը աստիճանաբար կորցրել է իր նախկին փայլը: Եւ սակայն, յարատեւել է ամբողջական շրջագծերով (գրական բնագրի առումով)[9], կենցաղավարելով հայկական գիւղերում եւ քաղաքատիպ աւաններում։ Այնպէս, որ նոր ժամանակներում այն գրառուել է աւանդապահ գեղջուկների եւ գաւառական արհեստաւորների պատմածից։ Ուստի զարմանալի չէ, որ սկզբում ընդարձակ հերոսավէպը համարւում էր ժողովրդական (ոչ թէ ոգով ժողովրդային, այլ տառացիօրէն ժողովրդական) ստեղծագործութիւն։ Մինչեւ որ գիտութեան լոյսը չսփռուեց հին գուսանական արուեստին յատուկ դրա արհեստագիտական բարձր մակարդակի ու գեղարուեստական արժանիքների վրայ։

---

[5] Գ. վրդ. Սրուանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, Կ. Պոլիս, 1874 («*Սասնայ ծռեր*»ը կոչւում է նաեւ այսպէս, եւ կամ ուղղակի՝ «*Սասունցի Դաւիթ*», չորս ճիւղից բաղկացած ընդարձակ վէպի երրորդ՝ կեդրոնական ճիւղի գլխաւոր հերոսի անունով):

[6] *Սասունցի Դաւիթ*, Երեւան, 1939:

[7] Այդ թւում՝ ռուսերէն, պէլոռուսերէն, լեհերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն՝ Արեւմտեաններից, եւ չինարէն, պարսկերէն, վրացերէն, ադրբեջաներէն եւ այլ լեզուների՝ Արեւելեաններից:

[8] Վէպը համեմատուեց իսպանական «*Երգ իմ Սիդի մասին*» (ԺԲ դ.) եւ ֆրանսական «*Երգ Ռոլանդի մասին*» (ԺԲ դ.) միջնադարեան դիւցազներգութիւնների հետ:

[9] Ցաւօք, մեր մեծ բանահաւաքները հնարաւորութիւն չեն ունեցել ձայնագրելու հերոսավէպի երաժշտական յարատեւ հատուածները: Բայց գրական բնագիրը ամբողջապէս հաստատագրուած է բազմաթիւ պատումներով: Դրանցում երբեմն հանդիպում են ոչ լրիւ պարզաբանուած միջադէպեր: Համեմատութեան միջոցով լուծւում են ծագող խնդիրները:

Պարզուեց, որ պատմական տարողութեան եւ յուզական լիցքի առումներով դիւցազնավէպը վիթխարի բեռնուածութիւն ունի։ Այն՝ ընդհանրացուած ձեւով արտացոլում է հայ ժողովուրդի կեանքի նախապատմական շրջանն ու պատմական խոր անցեալը, «վիպասանք»ի կենցաղավարման դարերը, «Պարսից պատերազմ»ի ու «Տարօնի պատերազմ»ի ժամանակները, եւ շատ աւելի որոշակի՝ արաբական խալիֆաթի դէմ մղուած երկարատեւ պայքարի հարիւրամեակները (է-Ը-ից՝ ԺԲ-ԺԳ դդ.)։

Ողջ պատումը, որի բովանդակութեան յուզական գունաւորման համար կիրառուել է հարստագոյն մի երանգապընակ, յագեցած է հայոց ազգային գաղափարախօսութեան, հոգեբանութեան եւ բարոյականութեան, կարելի է ասել՝ հայ ժողովուրդի կեանքի փիլիսոփայութեան լուսաւոր խորհուրդով։ Դրանում գովերգւում են ազատութիւնը, անկախ պետականութիւնը, յանուն դրա՝ անձնազոհ պայքարն ու հերոսութիւնը, այլեւ աստուածապաշտութեան քրիստոնէական ըմբռնումը (երբեմն նաեւ՝ որպէս վերապրուկային երեւոյթ՝ հեթանոսական զգացողութիւնը), մարդասիրութիւնը, ժողովրդասիրութիւնը, այլասիրութիւնը, բարին, ճշմարիտն ու գեղեցիկը։

Դիւցազնավէպը մարմնաւորուած է գեղարուեստական բարձր մտածողութեան ու վառ երեւակայութեան վարպետ շաղախումով ստացուած հատու միջոցներով այնպէս, որ դրանում իրարից գրեթէ անանջատելի են՝ առասպելականն ու պատմականը, դիցաբանականն ու իրականը (մինչեւ իսկ միջնադարի ընկերային կարգերի եւ պայմանների պատկերումով), աւանդականն ու փաստականը, հեքիաթայինն ու կենցաղայինը։

Ամբողջութեան մէջ, այն տալիս է հայ հնագոյն, հին ու միջնադարեան վիպական ճաշակն ու հերոսականութեան ըմբռնումը։ Ծաւալուն ստեղծագործութեան մէջ տիրապետող է, բնականաբար, վիպական նախասկիզբը։ Բայց դրանում ճարտարօրէն իրագործուած են քնարական, տրամաթիք, երգիծական եւ ողբերգական շեղումներ։ Գործողութիւնների ծաւալումը պատկերւում է նկարագրութիւնների եւ տրամախօսութիւնների միջոցով։ Ողջ պատումի մէջ ներհիւսուած են մի շարք բանահիւսական ձեւեր, ինչպէս՝ հեքիաթ եւ առակ, ասացուածք եւ զրոյց, ու նաեւ, անշուշտ, երգ[10]։

Հերոսավէպը կատարուել է պատմողական բնոյթի կշռոյթային արձակով եւ չափածոյ (ազատ ոտանաւորի) երգային հատուածներով։ Վերջիններս առհասարակ ուղղակի երգուել են, ու երբեմն եւս՝ եղանակաւոր արտասանուել[11]։

Առանձին խնդիր է «Սասնայ ծռեր»ի երաժշտական կողմի քննութիւնը։ Կարելի է ասել, որ «Սասնայ ծռեր»ը, եւ մանաւանդ դրա երրորդ ճիւղը՝ «Սասունցի Դաւիթ»ը, ստեղծուել է որպէս իւրատիպ երաժշտա-բանաստեղծական համադրական (synthetic) վէպ, որը, նայած կապակցութեան, «ի թիւ» է ասուել կամ ուղղակի պատմուել է, «ի ձայն» է ասուել կամ երաժշտական որոշակի ելեւէջումով արտասանուել է, ու նաեւ՝ երգուել է։ «Ի թիւ» են ասուել պատմութիւն, նկարագրութիւն, գործողութիւն ցուցանող տեղիները, «ի ձայն» են ասուել յուզական առաւել շեշտաւորում պահանջող տեղիները, ու երգուել են՝ հերոսների բնութագրմանը, կոչերին, գովքերին, քնարական զեղումներին եւ նմաններին վերաբերող հատուածները։

Հնում երգուող հատուածները նկատելի թիւ են կազմել՝ շուրջ 50 կտոր։ Հետագայում դրանք նուազել են, երբեմն խառնուել իրար, կորցրել իրենց նախկին տեղերը, մի քանիսի եղանակները բազմիցս կրկնուել են, եւայլն։

Վէպի գրական բնագրի ուսումնասիրութեան էական արդիւնքներից մէկը վերաբերում է՝ պատումների տիպաբանական խմբերի յայտնաբերմանն ու համապատասխան դասակարգմանը։ Պարզուել է, որ 160ի չափ գրառուած պատումների մէջ զատորոշւում են, գլխաւորապէս, տիպաբանական երեք խմբեր, որոնք լեզուաբարբառային եւ այլ յատկանիշներով կապւում են Սասունին, Մուշին եւ Մոկքին։

---

[10] —Մ. Աբեղեան, *Հայ ժողովրդական վէպը*, Թիֆլիս, 1908։ Նոյնի՝ *Երկեր*, հտ. 1, Երեւան, 1966, էջ 324–554։ Կ. Մելիք-Օհանջանեան, *Միհրա-Մհերը «Սասնայ ծռեր»ի մէջ*, «*Գրական-բանասիրական հետախուզումներ*», Երեւան, 1946, էջ 269–327։ Յ. Օրբէլի, *Հայկական հերոսական էպոսը*, Երեւան, 1956։ Ս. Յարութիւնեան, «*Վիշապամարտը «Սասնայ ծռեր»ում*», *Հայաստանի ԳԱ-ի Լրաբեր* (հասարակական գիտութիւնների), 1981, թ. 11։

[11] —Մ. Աբեղեան, *Երկեր*, հտ. 1, Երեւան, 1966, էջ 482։

Սասունին կապուած պատումներն առանձնանում են վիպական լոկ գլխաւոր գծերի մարմնաւորմամբ (առանց մանրամասների), կառուցիկ յօրինուածքով, ու երգուող հատուածների սակաւութեամբ եւ մերթ նոյնիսկ բացակայութեամբ։

Մշոյ պատումները, երաժշտական բաղադրիչին յատկացուած դերի առումով, մօտիկ են առաջիններին, բայց ընդհանրապէս աւելի ծաւալուն են, ներառնում են վիպական նոր միջադէպեր, կենցաղային մանրամասներ եւ նման տարրեր։

Վերջապէս, Մոկաց պատումները բնորոշւում են երգային հատուածների նկատելի առատութեամբ եւ բազմազանութեամբ, նախերգի (երբեմն եւս վերջերգի) պաշտօն կատարող «ողորմի»ներով, երգ ու նուագի եւ նուագարանների յիշատակութեամբ, եւայլն[12]։

Սրանք արժէքաւոր դիտողութիւններ են, միայն հարց է, թէ տիպաբանական երեք խմբերի միջեւ նկատուած յարաբերութիւնները ի սկզբանէ՞ են հաստատուած եղել, թէ՞ հետագայում են երեւան եկել։

Մենք հակուած ենք կարծելու, որ գրական-երաժշտական փոխ-ներթափանցումների ծիրէն ներս, հերոսավէպի տիպաբանական խմբերի վերը նշուած յարաբերութիւնները գոյացել են դարերի ընթացքում, աստիճանաբար։

Մեր այս ենթադրութեան օգտին է խօսում նոյնիսկ այն փաստը, որ Սասունից յարատեւած պատումներում երգուող հատուածները կա՛մ սակաւ են, ինչպէս ասացինք, եւ կամ էլ՝ բացակայում են։ Որովհետեւ այս երկակիութիւնն իսկ ցոյց է տալիս ժամանակի աւերիչ ներգործութեան ազդեցութիւնը։

Դեռեւս պարզելի են նաեւ չատախցի յայտնի վիպասան Բազկէ Շահինին վերաբերող փաստերը, եւ, մասնաւորապէս, դիւցազնավէպը սկզբից մինչեւ վերջ երգով կատարելու աւանդականութեան հարցը։

Մի բան շատ յստակ է· զարգացած աւատատիրութեան շրջանում «Սասնայ ծռեր»ը, եւ մանաւանդ վէպի երրորդ ճիւղը՝ «Սասունցի Դաւիթ»ը վերարտադրուել է կատարողական անհամեմատ աւելի բարձր մակարդակով, եւ, որ մեզ համար կենսական է, նրանում շատ աւելի են եղել երգուող հատուածները։

---

[12] —Ըստ Մոկաց 26 պատումների հիման վրայ կազմուած համահաւաքի, Դաւիթը Մելիքի դէմ կռուի գնալուց առաջ՝ «Մհերի ջոջ սազ տուեց ածել, Մհերի փող տուեց փչել, եւ նոյնիսկ՝ ինքը «Դաւիթ երգեց, էսպէս. Օրհնեալ, բարերար Աստուած», եւայլն: Ար. Սանջեան, Ալ. Փափազեան, Սասնայ ծռեր դիւցազնավէպ (առասպելական ընդերք, վիպական կառոյց, վիպասանական եղանակ), Փասադենա, Լոս Անճելըս, 1996, էջ 76-79:

*«*Սասնայ Ծռեր*»ից յարատեւած երգուող հատուածների ձայնագրութեան գործը նախաձեռնել է Կոմիտասը։ Սակայն, ցաւօք, տակաւին հրատարակուած չեն նրանից մեզ հասած ու Երեւանում պահուող համապատասխան ձեռագրերը, ու դեռեւս չգիտենք նրա կարծիքը յիշեալ հատուածները կատարած վիպասացների (վերջիններիս կարողութիւնների) մասին։*

Կոմիտասից յետոյ, հերոսավէպից մի քանի հատուած ձայնագրել է Սպ. Մելիքեանը, եւ մի շարք հատուածներ՝ Ար. Քոչարեանը։ Կան նաեւ այլոց գրչին պատկանող ձայնագրութիւններ[13]*։*

*Անկախ դրանից, հայ երաժշտագէտներից իր աշխատութիւններում «*Սասնայ ծռեր*»ին անդրադարձել են Սպ. Մելիքեանը, Յ. Յովհաննիսեանը, Ար. Քոչարեանը, Քր. Քուշնարեանը, տողերիս գրողը եւ Ռ. Աթայեանը։*

Վերջինս գրականութեան տուեալներն ու իր դիտումներն ամփոփել եւ հրատարակել է, դարձեալ՝ Հայկական Հանրագիտարանում, Կոմիտասից մէջբերելով լոկ երկու արժէքաւոր ձայնագրութիւն[14]*։ Մինչդեռ սպասելի էր, որ նա աւելի լայն ներկայացնէր յատկապէս Կոմիտասից մեզ հասած ձայնագրութիւնները, առաջ բերէր դրանց դասակարգութիւնը, բնութագրութիւնը, եւայլն, մի բան, որն արդէն ապագային է մնացել*[15]*։*

Առայսօր ընդհանուր առմամբ յայտնի բոլոր ձայնագրութիւնները (տարբերակներով հանդերձ), 30ից աւելի երաժշտական հատուածներ են։

*Դրանցից 20ը առաջ է բերել Ար. Քոչարեանը իր «*Հայ վիպերգերն ու երաժշտավէպերը*» անտիպ աշխատութեան մէջ, ամբողջ նիւթը դասակարգելով ըստ հերոսավէպի չորս ճիւղերի, եւ քննելով իւրաքանչիւր կտոր, վէպի համապատասխան կապակցութեան մէջ։*

Աշխատութիւնը ծանօթ է մեզ թէ՛ Երեւանից (ուր այն խմբագրել ենք եւ հրատարակութեան պատրաստել, խորագի-

---

[13] —Վերջերս վէպից երգային եօթը հատուած հրատարակեց Ալ. Փահլեւանեանը, իր ձայնագրութեամբ։ Նոյն տեղում, էջ 117–121։

[14] —Այժմ, Ալ. Փահլեւանեանի փոխադրութեամբ (հայկական ձայնանիշերից եւրոպականի) հրատարակուած ունենք Կոմիտասի ձայնագրած եւս 13 երգային հատուածներ, ինչպէս եւ առհասարակ վէպից առ այսօր կատարուած ձայնագրութիւնների մի ամփոփումը։ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 100–105 եւ 110–116։

[15] —Հմմտ.՝ Հայկական հանրագիտարան, հտ. 10, Երեւան, 1984, էջ 198–199։

րը, հեղինակի համաձայնութեամբ, դարձնելով «էջեր հայկական վիպական երգաստեղծութիւնից»), եւ թէ այստեղ՝ Փասատենայում (Լոս Անճելըս) գտնուող մի օրինակից, որ երաժշտագէտ-խմբավար Վաչէ Պարսումեանն է սիրով տրամադրել մեզ։

Մինչեւ մեր օրերն յարատեւած այդ նշխարները, իրենց հիմնական մասով, վերաբերում են Մոկաց խմբի պատումներին։ Դրանք երաժշտականապէս աչքի են ընկնում վաւերականօրէն ազգային ելեւէջներով եւ հարուստ կշռոյթաւորմամբ, մեղեդիական շարժման առաւել հին եւ աւելի նոր (միջնադարեան) զանազան ձեւերով, վառ արտայայտչականութեամբ, յօրինուածքի յանկարծաբանական կողմերով եւ յուզական անմիջականութեամբ, պատմողական նկարագրով, եւ, նայած տեղին, քնարական ջերմութեամբ։

Կարեւորագոյն կէտերից մէկն այն է, որ դիտարկուող երգ-հատուածներն ընդհանուր գծերով արտացոլում են ոճական առումով «Սասնայ ծռեր»ին (եւ որոշ իմաստով նոյնիսկ առհասարակ հայ երգաստեղծութեան) յատուկ խոր հնադարեան եւ հին ու միջնադարեան երաժշտա-բանաստեղծական շերտաւորումների բնորոշ գծերը։

Դա առաւել յստակ արտայայտուած է, բնականաբար, դրանց համախումբ միակցութեան մէջ, բայց նաեւ՝ մի շարք յատկապէս ընտրուած հետեւեալ կտորներում։

Մեզ բաւական են նոյնիսկ չորս «ողորմի»ներ[16], կենդանի օրինակներով ցոյց տալու համար երաժշտա-բանաստեղծական յիշեալ շերտաւորումները, հնագոյն ժամանակներից մինչեւ զարգացած աւատատիրութեան շրջանը ներառեալ։

Առաջինը (ձայնագրութիւնը Կոմիտասի), հերոսավէպի առաջին ճիւղից, անյիշատակ ժամանակներից հասած վանկային տիպի համառօտ բանաձեւ է, մեղեդիական ուղղաձիգ գծերով, նախնական կշռոյթով, կոչական բնոյթի ելեւէջներով եւ փոփոխուն ձայնեղանակ-ձայնակայքով (մեծ երկեակային յարաբերութեամբ)[17]։

Բանաձեւային նկարագիրն այնքան ընդգծուած է եղանակում, որ անհրաժեշտութեան դէպքում դրա հետ համադրուող գրական բնագրի վանկային կազմն է փոփոխւում,

---

[16] —«Ողորմի»ները ուրոյն մաղթանքներ, վէպի հերոսների անունների յիշատակումներ են, խրատիչ ոգեկոչումներ։

[17] —Խօսքը վերջաւորող ձայնաստիճանի մասին է, որը երկեակ վեր է բարձրանում եղանակի հիմնաձայնից, եւ որը նկատելի է վէպի երգային շատ հատուածներում։

նոյնիսկ առանձին խօսքերի որոշ աղճատման գնով (ինչպէս օրինակ, դա-առ-նա-յամ՝ դառնամի փոխարէն, տր-յր-տամ՝ տրտամի փոխարէն, եւայլն), միայն թէ անայլայլ մնայ դարերով հաստատուած երաժշտական բանաձեւը։

Այն կարող է հնչել ընդհանուր առմամբ կոչական-հերոսական բնոյթի չափածոյ տարբեր խօսքերով, եւ կրկնուելով դրա իւրաքանչիւր նախադասութեան (տողի, երկատողակի, եռատողակի) հետ, ստեղծել համապատասխան երաժշտա-բանաստեղծական ձեւ։

Տուեալ դէպքում, մեր բանաձեւը՝ երեք հատածից բաղկացած մեղեդիական մի դասոյթ, զուգորդւում է վէպի առաջին ճիւղի «ողորմի»ների հետ։

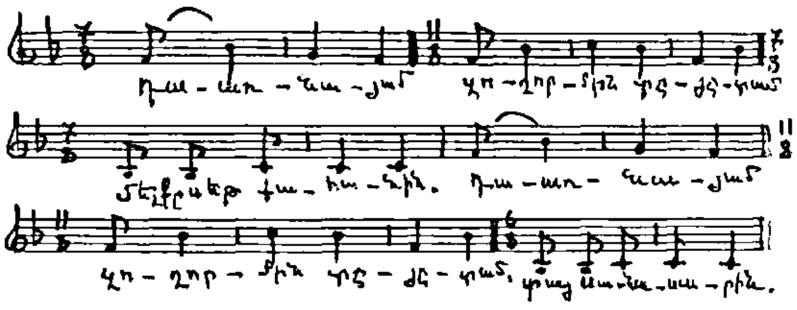

Այս «Ողորմի»ները (մի-մի տող՝ իւրաքանչիւր անուան յիշատակութեամբ), կարող են եւ աւելին լինել (եւ իրօք աւելին են լինում), բայց եղանակը միշտ նոյնն է մնում[18]։

Երկրորդ օրինակը (ձայնագր. Սպ. Մելիքեանի), դարձեալ վերաբերում է վէպի առաջին ճիւղին։ Այն՝ հնագոյն չէ, բայց շատ հին է, գալիս է հեթանոս, հելլէնիստական Հայաստանի ժամանակներից, նոյնպէս՝ բանաձեւային բնոյթի եղանակ ունի, քիչ աւելի չարժունակ կշռոյթով (կապուած՝ գրական խօսքերի տարբերակման չափին), եւ առնաչունչ ելեւէջներով:

---

[18] —Յատկորոշ փաստ է, որ Սպ. Մելիքեանի ձայնագրութիւններում գրեթէ նոյն եղանակը (թեթեւ տարբերակումով) զուգորդուած է նաեւ Մարայ Մելիքի «Զօրակոչ»ի խօսքերի հետ (տե՛ս նրա Ուրուագիծ հայ երաժշտութեան պատմութեան, Երեւան, 1935, էջ 57):

Ու ոչ այլ ոք, քան Ք. Քուշնարեանը առաջ է բերում այն, բացատրելով որ հնագոյն ժամանակներում դիտարկւող եղանակի ելեւէջումն ու կշռոյթը, ամենայն հաւանականութեամբ, եղել են աւանդական-բանաձեւային, որով եւ զուգորդուել են արտաքին յատկանիշներով նման, այլ ըստ էութեան բոլորովին տարբեր, բովանդակութեան գրական բնագրերի հետ: Տե՛ս Ք. Քուշնարեան, Հայ միաձայնային երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցերը, Ս. Պէթէրսպուրկ, 1958, էջ 69-70 (ռուսերէն):

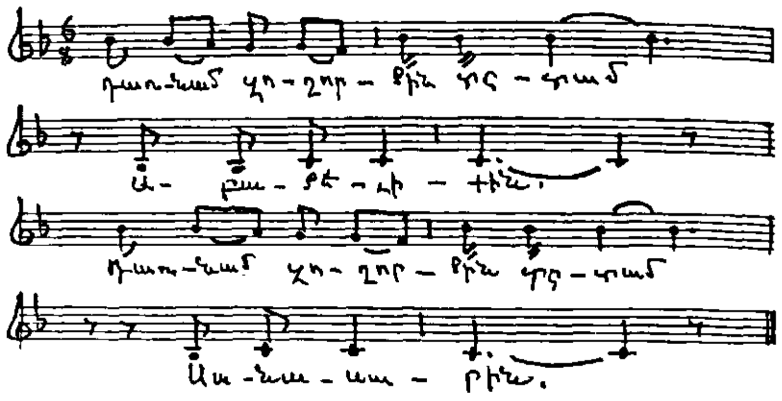

Հայ հին վիպական ստեղծագործութեան վառ յատկանիշները կրող այս հատուածից եւ նմաններից են սերւում թէ՛ միջնադարեան վիպերգերի ասերգային տեղիները (ինչպէս դա պարզ երեւում է Կոմիտասի ձայնագրած «Մոկաց Միրզայից») եւ թէ Հայոց պատարագում եղանակաւոր թուերգի նշաններից «վերջակէտ»ին համապատասխանող հռետորաչունչ բազմապիսի դասոյթները[19]:

Երրորդ օրինակը (ձայնագր. Ա. Քոչարեանի), վէպի երկրորդ ճիւղից է: Այս երկրորդ ճիւղի «Ողորմի»ների երաժշտութիւնը մեզ բերում է վաղ միջնադար:

Քոչարեանի նշուած աշխատութեան մէջ սոյն ճիւղի համար եւս երկու «Ողորմի»ներ են բերուած, որպէս իւրայատուկ փոփոխակներ: Դրանցից առաջինը մենք մի կողմ ենք դնում, այն պատճառով, որ դրանում երգիչը «Ողորմի»ները սխալմամբ սկսում է «Խանդութը խաթունի» յիշատակումով (որ երրորդ ճիւղի հերոսներից է):

Երկրորդը, երեք հատածից բաղկացած իր հիմնական մասով, ծաղկեցրած մի տարբերակն է այս յօդուածում առաջ բերուած առաջին «Ողորմի»ի: Այն՝ նաեւ զարդոլորուն մի դասոյթ ունի, որպէս բացման կանչ:

---

[19] —Տե՛ս մեր աշխատութիւնը՝ Կոմիտասը եւ հայ ժողովուրդի երաժշտական ժառանգութիւնը, Փասատենա, 1994, էջ 57-59 եւ 212-215:

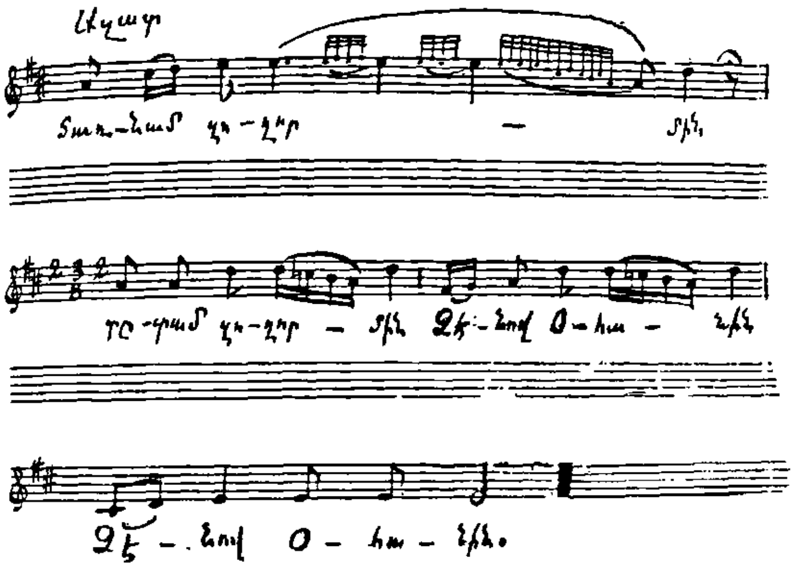

Շարունակութեան մէջ, սոյն եղանակի հետ զուգորդուող գրական խօսքերում յիշատակւում են՝ «Քեռի Թորոս»ը, «Ջոջ Մհեր»ը, «Արմաղան»ը, «Իսմիլ Խաթուն»ը եւ ուրիշներ։

Եղանակի դարաշրջանային յատկանիշները պարզ երեւում են դրա աւելի երգային բնոյթից, կոտորակուած կշռոյթից եւ առաջին դասոյթի զարդոլորումներից։

Վերջապէս, չորրորդ «Որորմի»ն (ձայնագր. Կոմիտասի), վէպի երրորդ՝ կեդրոնական ճիւղից է։ Այն՝ Դաւթին է մեծարում։ Բաղկացած է երկու զարդոլորուն դասոյթներից եւ վերջաւորող յանգաձեւից։ Եղանակը զարգացած աւատատիրութեան շրջանի կոթողներն է յիշեցնում, ոլորումներով ու գեղգեղանքներով հարուստ տաղերը, եւ մօտիկ է Դաւթի մարտական երգին։

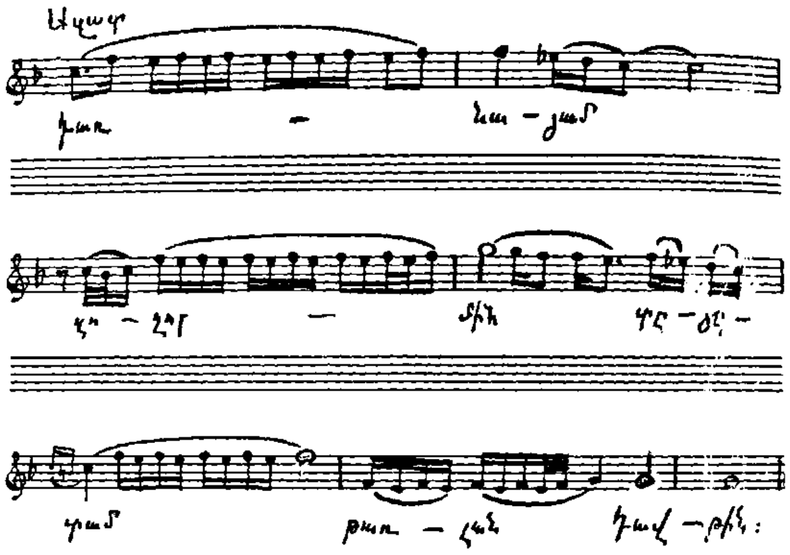

Այսպիսին են «Ողորմի»ները: Տեսնում ենք՝ ինչպիսի խոշոր ժամանակաշրջան են ընդգրկում բերուած ընդամէնը չորս երգ-հատուածները. գրեթէ նախապատմական դարերից մինչեւ Յ.Ք. ԺԲ-ԺԳ հարիւրամեակները:

Մենք պէտք է ծանօթանանք եւս մի քանի երգ-հատուածների, կապուած Դաւթի եւ Յովհանի կերպարներին: Նախ՝ ընդլայնելու համար «Սասնայ ծռեր»ի (տուեալ դէպքում՝ դրա երրորդ ճիւղի) երաժշտական բաղադրիչի մասին մեր պատկերացումները, այլեւ համոզուելու համար, թէ ինչպիսի բազմազանութիւն կարող են ներկայացնել այդ բաղադրիչը գոյացնող միաւորները:

Վերջին կէտը կարեւոր է հետեւեալ առումով: Ինչպէս նշեցինք իր տեղում, «Սասնայ ծռեր»ը մեզ հասել է անկման եւ խանգարման վիճակում, մանաւանդ երաժշտական բաղադրիչի տեսակէտով: Նոր շրջանի վիպասացների մեծ մասը (հիմնականում անգրագէտ գիւղացիներ), մէկ, երկու կամ երեք երգային հատուածներ են յիշել դիւցազնապատումից: Նոյնիսկ այնպիսի մի ճանաչուած կատարող, ինչպիսին էր շատախցի Հայրիկ Մուրադեանը, որն իր յիշողութեան մէջ պահել էր ժողովրդական երգերի ու պարեղանակների շուրջ 150 նմոյշ, «Սասնայ ծռեր»ից վերարտադրել էր լոկ երեք հատուած, ըստ որում (եւ սա էական է), երեքն էլ անհատականացուած բնոյթի[20]:

Սպ. Մելիքեանը, որն իր գործունէութեան ընթացքում հարիւրաւոր ժողովրդական երգեր էր ձայնագրել, «Սասնայ ծռեր»ից լոկ չորս երգ-հատուածներ է գրառել (դարձեալ՝ չորսն էլ հազուագիւտ նմոյշներ)[21]:

«Իմ որոնումների ընթացքում,—գրում է երաժշտագէտը,— պատահել են ինձ միայն երկու հոգի, որոնք պատմում էին «Սասնայ ծռեր»ը. սրանցից Սասունցի Թմօն ասում էր, որ իրենց մօտ՝ Սասունում ոչ մի կտոր չէր երգւում. իսկ միւսը՝ Հիւսօ Յարօ Մանուկը, մոկացի... ասում էր, որ միայն «Զողորմի չտրտամ»ն էր երգւում»[22]:

Իրօք, դիւցազնապատումի երաժշտական հատուածներից միայն «Ողորմի»ները (միեւնոյն եղանակով) կատարող վիպասացներ աւելի յաճախ են հանդիպել: Իսկ նրանցից ոմանք, սկսելով տուեալ, ասենք՝ երրորդ ճիւղի առաջին «Ողորմի»ից, դրա եղանակի կաղապարով երգել են կերպարային բոլորովին տարբեր բովանդակութեան մի ամբողջ շարք հատուածներ եւս:

Այդպիսին է, մասնաւորապէս, Կոմիտասի ձայնագրած վերոյիշեալ 13 կտորների պարագան, որոնցում սկզբնական «Ողորմի»ի[23] եղանակով կատարուած են՝ թէ՛ Դաւթի դիմումը Յովհանին, եւ թէ Խանդութի լացը, թէ՛ Դաւթի հրաժեշտը (մարտի գնալուց առաջ), եւ թէ Յովհանի ափսոսանքը, թէ՛ Դաւթի մարտակոչը, եւ թէ Խանդութի գովքը (գուսանների կողմից), եւայլն: Այդ պատճառով էլ մեզ համար կարեւոր էր

---

[20] Հմմտ.՝ *Հայրենի երգեր*, Հայրիկ Մուրադեանի ձայնից գրառեց Ալ. Փահլեվանեանը, Երեւան, 1980, էջ 19–20:

[21] Սպ. Մելիքեան, *Հայ ժողովրդական երգեր եւ պարեր*, հտ. Ա., Երեւան, 1949, էջ 210. եւ Բ. հատորի սկզբում, Երեւան, 1952:

[22] Սպ. Մելիքեան, *Ուրուագիծ հայ երաժշտութեան պատմութեան*, Երեւան, 1935 (տե՛ս ժողովրդական երաժշտութեան բաժինը):

[23] Ի դէպ, այս «*Ողորմի*»ն, ուղղուած «*Մելիքբուէթ քահանին*», եղանակով բաւականին մօտիկ է վերը մեր առաջ բերած չորրորդ «*Ողորմի*»ին (ձայնագրութիւնը դարձեալ Կոմիտասի), որում մեծարւում է «*Թառլան*» Դաւիթը:

իմանալ Կոմիտասի կարծիքը դրանք կատարած վիպասանի, վերջինիս երաժշտական յիշողութեան, կարողութեան, եւ առհասարակ դիտարկուող երեւոյթի մասին։

Նման մի վիպասացի ժամանակին լսել է նաեւ Ա. Քոչարեանը, եւ իր պարտքն համարելով ճշդութեամբ գրառել նրա երգած հատուածները, միաժամանակ տարբեր կասկածներ է ապրել դրանց երաժշտական բաղադրիչի կապակցութեամբ[24]։ Այդ վիպասացը նոյնպէս իր կատարած առաջին «Ողորմի»ի եղանակով (դրա կաղապարով, որն անշուշտ տարբեր է Կոմիտասի ձայնագրածից), երգել է յաջորդական մի շարք հատուածներ եւս։

Քոչարեանը իրաւացիօրէն միօրինակութիւն է նկատում՝ առաջին «Ողորմի»ի եղանակով (ինչքան էլ հետաքրքրական լինի այն, ինչպէս Կոմիտասի գրառածի դէպքում), յաջորդական ամենատարբեր բնոյթի հատուածներ կատարելու մէջ։ Ու ճիշդ է նա, երբ եզրակացնում է, որ դիտարկուող փորձը (practice), *դիւցազնավէպի երաժշտական հարուստ բովանդակութիւնը աստիճանաբար մոռացութեան մատնուած լինելու արդիւնքն է[26]։*

Մենք համաձայն ենք այս տեսակէտին։

Դրան առարկում է երաժշտագէտ Ալ. Փահլեւանեանը[27],

---

[24] — Մեր անձնական զրոյցների ընթացքում մենք մատնանշել էինք խնդրոյ առարկայ «Ողորմի»ի ու դրա կաղապարով երգուած հատուածների երաժշտական կառուցուածքի մի անհասկանալի կէտը։

Դիտարկուող եղանակում բազմաթիւ անգամներ հանդիպում է tritone-ի (կամ Diabolus in musica-ի)՝ իրար անմիջապէս հետեւող երեք ամբողջ ձայնամիջոցների (B-A-G-F) ազատ կիրառումը (առանց այն լուծելու թէկուզ տարածութեան վրայ), որ հակառակ է հայկական միաձայնային երաժշտութեան օրինաչափութիւններին։ Խօսքը յատկապէս Tritone-ով կազմուած մեծացրած քառեակի մասին է (augmented fourth, հմմտ. Քր. Քուշնարեան, Հայկական միաձայնային երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցերը, Ս. Փեթերսպուրկ, 1958, էջ 6, ռուսերէն)։

Երաժշտագէտն ասաց, որ դրան էլ վերաբերում են իր կասկածները, այլեւ «Ողորմի»ի եղանակով վէպի այլ հատուածներ եւս երգելու փաստին։

[25] — Դրանցից չորսը բերուած են Ար. Սահակեանի եւ Ալ. Փահլեւանեանի վերոյիշեալ աշխատութիւնում (էջ 112-115, թ.թ. 7,8,9,10)։

[26] — Տե՛ս Ա. Քոչարեան, «Սասնայ ծռեր» էպոսի երաժշտութիւնը, Գիտական աշխատութիւնների միջ-բուհական ժողովածու, թ. 3, Երեւան, 1977, էջ 53-69։

[27] — Իդէպ, նրա հետ մենք ծանօթ ենք, եւ անձնական լաւ յարաբերութիւններ ունենք։ Բայց այս՝ զուտ գիտական հարցում մեր մօտեցումները տարբերւում են։

քննարկուող երգ-հատուածները, իւրաքանչիւր՝ առանձին վերցրած վիպասացի կատարման մէջ, նոյնիսկ միջին դարերում (ասենք՝ ԺԲ-ԺԳ հարիւրամեակներում), որ ընդունելի չէ։

Իր տեսակէտը հիմնաւորելու համար Փահլեւանեանը առարկում է Մ. Աբեղեանին էլ, հակասութիւն նկատելով գիտնականի այն տողերում, ուր վերջինս խօսում է վէպը կատարելու երեք կերպերի մասին. «թիւ ասել» (սովորական ասերգով պատմել), «ձայնով ասել» (մեղեդիական արտասանութեամբ կատարել), եւ «խաղով ասել» (ուղղակի երգել)։

Վերը մենք առաջ ենք բերել Աբեղեանի տուեալ բացատրութիւնը, ու այլ առիթներով եւս քանիցս ուշադիր ընթերցելով այն, դրանում հակասութիւն չենք տեսել[28]*։*

Եւ այսպէս, «Սասնայ ծռեր»*ի գէթ երրորդ ճիւղի երաժշտական բաղադրիչին յատուկ երբեմնի բազմազանութիւնը մասամբ վերագտնելու մտահոգութեամբ է նաեւ, որ ստորեւ բերում ենք եւս երեք վստահելի նմոյշներ։*

Մէկը՝ կապուած Դաւթի կերպարին (ձայնագր. Քոչարեանի), նրան պատկերում է դէպի մարտ գնալիս։ Այն՝ հերոսական նկարագրի ներքուստ ընդլայնուած պարբերոյթ է (period), *որ փայլուն կերպով բնութագրում է դիւցազնին։ Պարբերոյթը բաղկացած է աւելի երկար եւ համեմատաբար կարճ երկու դասոյթներից* (phase), *որով անհամաչափ կառոյց է։ Դրան համապատասխանում է երաժշտութեան անհանգիստ, բարախուռն կշռոյթը, այլեւ երկու դասոյթների ծաւալումը ձայնակարգի վերին, լարուած հնչամասում* (F2 fu G2 *ձայնատիճանների ոլորտում), ու երկուսի եւս կարճառօտ անցումը* B1 *վրայով դէպի ցած՝ վերջաւորող ձայնը՝* G1։

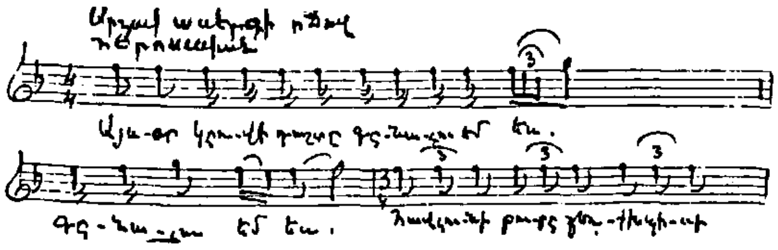

---

[28] Ընդհանրապէս, Աբեղեանի շարադրանքին յատուկ ամենաուժեղ կողմերից մէկը խիստ տրամաբանականութիւնն է: Առարկելու ցանկութիւն ունեցողները կարող են նկատել, ասենք, որ նրա ոճը չոր է նոյնիսկ այնպիսի տեղիներում, ուր նա, որպէս գրականագէտ, վերլուծում է Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու նման հանճարների ստեղծագործութիւնը: Բայց տրամաբանական հակասութիւն գտնել նրա գրուածքներում, թւում է, հնարաւոր չէ:

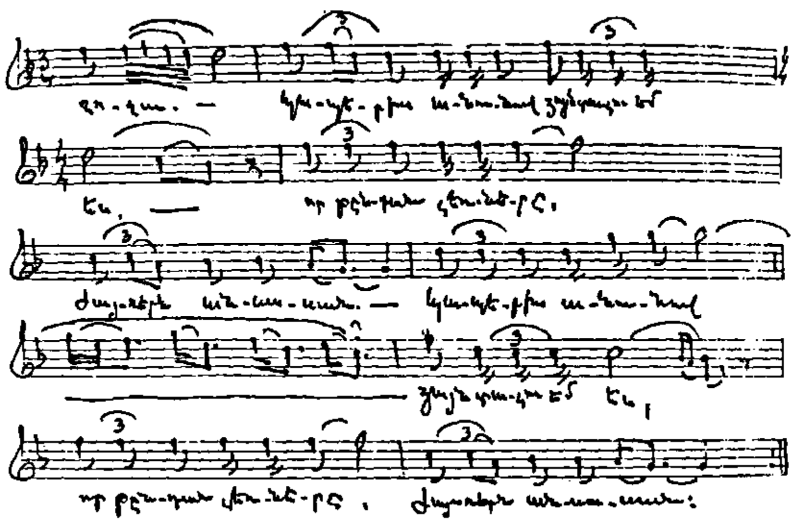

Յաջորդ օրինակը՝ «Էսօր ես էրազըմ եմ տեսեր», Յովհանին բնութագրող հատուածներից է՝ միջնադարեան տիպի երգ-ասերգ (ձայնագրութիւնը Կոմիտասի)։ Այն բաղկացած է մէկ դասոյթից, որ կրկնւում է չորս անգամ, ըստ գրական բնագրի չորս տողերի։ Գեղարուեստօրէն հետաքրքրական է կրկնուող դասոյթի ելեւէջային կառուցուածքը։ Այն՝ ամէն անգամ սկսելով ձայնակարգի վերին, լարուած հնչամասում (D2 ձայնաստիճանով), վանկային ասերգի ուղիղ-գծային խստաշունչ ոճով, վերջերին մօտիկ կորութիւններ է ձեռք բերում, եւ փոքր-ինչ մեղմացած, գեղակերպ ելեւէջումով բոլորւում է վերջաւորող ձայնի՝ E1ի վրայ։ Կարճ տարածութեան վրայ ստացւող D2-E1 եօթնեակը հանգստի զգացողութիւն չի առաջացնում, որով անհրաժեշտ է դառնում կրկնութիւնը։

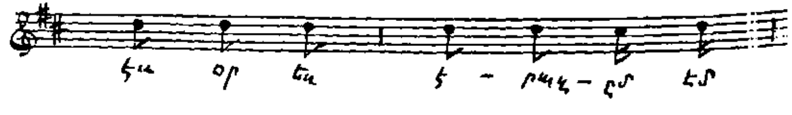

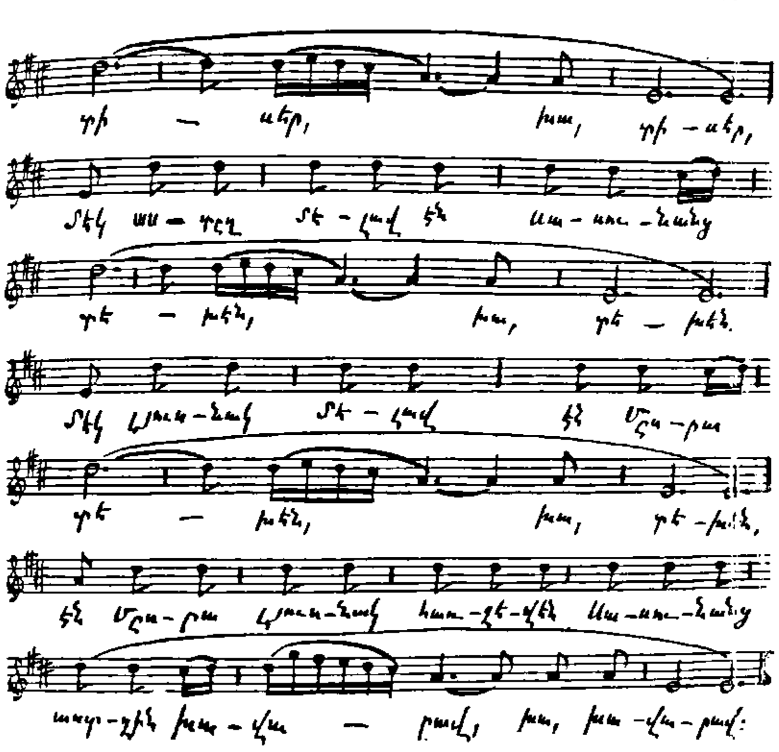
դի — ւեր, խա, դի — ւեր,
Մէկ տա — ղէն Մէ — լավ էն Աս — տու — ծանէց
դէ — խէն, խա, դէ — խէն.
Մէկ Լյուս — նակ Մէ — լավ էն Մհե — րա
դէ — խէն, խա, դէ — խէն,
էն Մհե — րա Լյուս — նակ հա — չէ — վէն Աս — տու — ծանէց
ապ — չին խա — վա — րավ, խա, խա — վա — րավ:

Վերջին օրինակը՝ ըստ Քոչարեանի հանդիպած վիպասանի, Դաւթին մարտի ճանապարհելու պահին կատարուող մի «Ափսոսանք» է, որ երգում է Ցոմնանը։ Բայց այն՝ թէ՛ իր գրական բնագրով, եւ թէ երաժշտական բաղադրիչով (որ վիպական ողբի բնոյթ ունի աւելի), պատշաճում է դիւցազնի ողբերգական մահուան առիթին։

Քոչարեանն ինքը, թէեւ վարանելով, հետեւել է վիպասանին, եւ ջանացել «Ափսոսանք»ը յարմարեցնել վէպի այն պահին, երբ Դաւիթը հրաժեշտ է տալիս մարտի գնալուց առաջ։

Ըստ Ար. Սահակեանի կազմած համահաւաք բնագրի, միշեալ պահին Ցոմհանը երգում է.

—«Ափսոս, հազար հէֆ ափսոս Քուռկիկ Ջալալին», եւայլն[29]:

---

29 — Ար. Սահակեան, Ալ. Փախլեւանեան, Սասնայ ծռեր դիւցազնավէպ, Եչ. հրատ. Ը, էջ 76:

Իսկ դիտարկուող «Ափսոսանք»ի խօսքերն են.

—«Ափսոս, հազար ափսոս, գընաց էն տըղէն»։

Ինչեւէ, դարերի հոլովման մէջ մի տեղափոխութիւն է կատարուել, որ դժուար չէ շտկել։ Մեզ հետաքրքրողն այստեղ եղանակն է, արտասովոր արտայայտչականութեամբ եւ իւրատիպ կազմուածքով։ Այն՝ ձայնագրել են Ա. Քոչարեանը եւ Վ. Սամուէլեանը, որով առկայ են երկու տարբերակներ, իրար շատ մօտիկ։ Ծանօթանանք Սամուէլեանի ձայնագրութեանը։

Արագ չափ

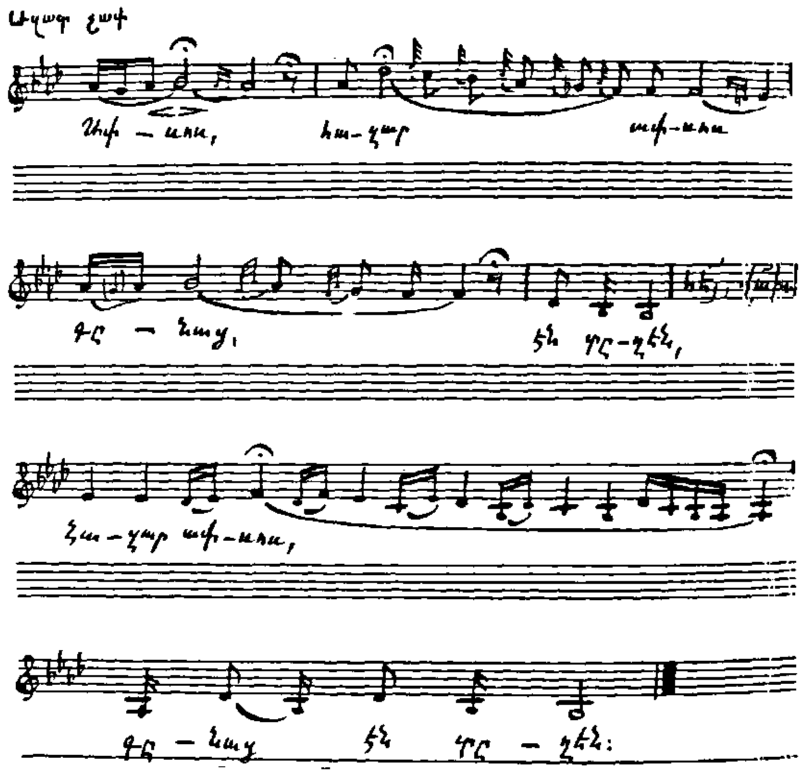

Սա՝ իրապէս վիպական ողբ է, աւելի քան ուրիշ բան։ Հօյակերտ կառոյցը մի պարբերոյթ է, բաղկացած փոքր ներածութիւնից («Ափսոս»), ու դրան հետեւող երկու դասոյթներից, որոնք իրարից բաժանուած են «Հէ՜յ, վա՜խ» բացագանչութեամբ։ Աչքի են զարնում եղանակի վիպական լայնաշունչ ելեւէջումը, ազատ կշռոյթը, երկար ու աւելի կարճ ձայների իմաստաւոր համադրութեամբ, այլեւ փոքրագոյն տեւողու-

իմաստաւոր համադրութեամբ, այլեւ փոքրագոյն տեւողութեան «զարդարող» հնչիւնները, որոնք մարդկային հեկեկանք են արտայայտում։

Վերջին երեք օրինակները վերաբերում են զարգացած աւատատիրութեան շրջանին, որով ընդգրկում են Թ-Ժ-ից ԺԲ-ԺԳ դարերը։

Եւ այսպէս, մեր կարծիքով, «Սասնայ ծռեր»ի երաժշտական բաղադրիչն անցեալում ներկայացրել է բազմազանութեամբ յատկորոշուող երգ-հատուածների հարուստ մի պատկեր։ Ըստ որում, այդ պատկերն իր բաղկացուցիչներով շարժունակ է եղել, կախուած տուեալ ժամանակից, միջավայրից, եւ գուսան-վիպասանի անհատականութիւնից։ Պատմական զարգացման ընթացքում, մինչ ԺԲ-ԺԳ դարերը, այն՝ ապրել է առաջընթաց մի յեղաշրջում։ Աւելի ուշ, հետզհետէ, նոյն պատկերից առանձին բեկորներ են մնացել ռամկական գեղջուկների կամ գիւղական արհեստաւորների յիշողութեան մէջ։

Հայ երաժշտագիտութեան պարտքն է՝ համբերութեամբ հաւաքել այդ բեկորները եւ վերականգնել վէպի գոնէ երրորդ ճիւղի երաժշտական պատկերը։ Դա անելու հնարաւորութիւններն սպառուած չեն տակաւին։

ԴՈԿՏ. ՓՐՈՖ.
ՆԻԿՈՂՈՍ Կ. ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ

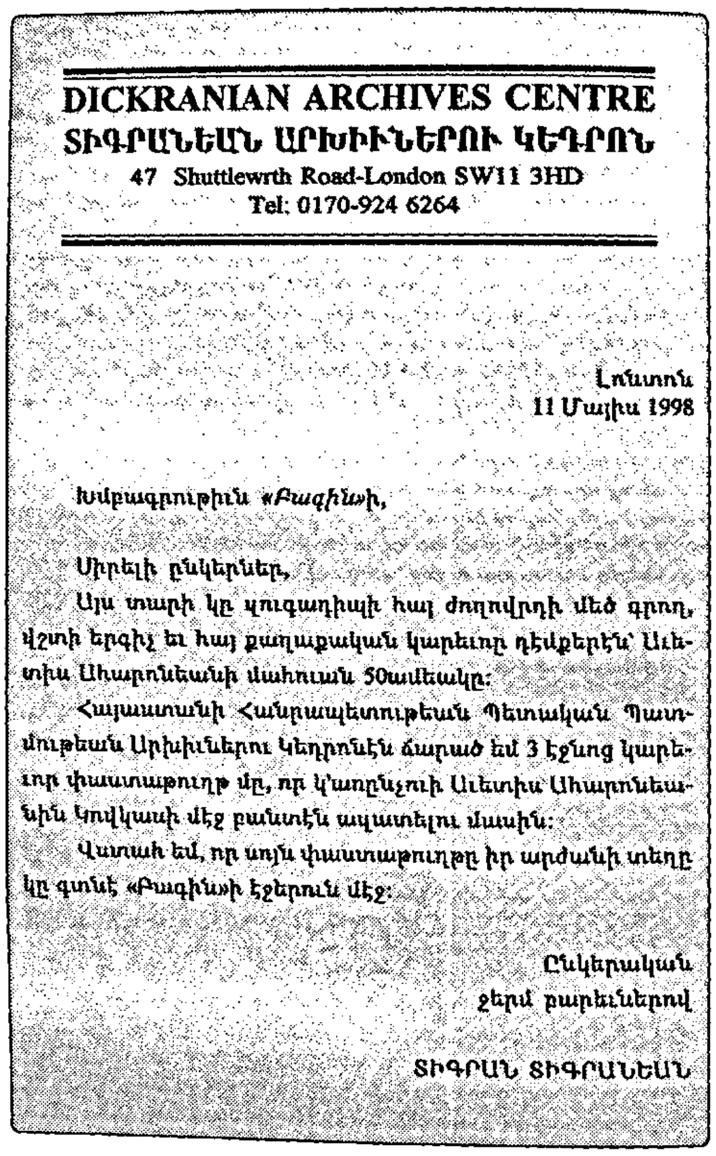

DICKRANIAN ARCHIVES CENTRE
ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ ԱՐԽԻՒՆԵՐՈՒ ԿԵԴՐՈՆ
47 Shuttlewrth Road-London SW11 3HD
Tel: 0170-924 6264

Լոնտոն
11 Մայիս 1998

Խմբագրութիւն *«Բագին»*ի,

Սիրելի ընկերներ,

Այս տարի կը զուգադիպի հայ ժողովրդի մեծ գրող, վշտի երգիչ եւ հայ քաղաքական կարեւոր դէմքերէն՝ Աւետիս Ահարոնեանի մահուան 50ամեակը:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Պատմութեան Արխիւներու Կեդրոնէն ճարած եմ 3 էջնոց կարեւոր փաստաթուղթ մը, որ կ'առընչուի Աւետիս Ահարոնեանին Կովկասի մէջ բանտէն ազատելու մասին:

Վստահ եմ, որ սոյն փաստաթուղթը իր արժանի տեղը կը գտնէ «Բագին»ի էջերուն մէջ:

Ընկերական
ջերմ բարեւներով

ՏԻԳՐԱՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

ՄԵԾԱՊԱՏԻՒ
Տ. Տ. ԵՂԻՇԷ Ա. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐՔԻՈՅ

Բարձրաշնորհ Սրբազան Հայր,

Ազգային կեանքի տարեգրութեանց մէջ առաջին անգամ ըլլալով՝ Թուրքիոյ Հայ մտաւորականութեան ներկայացուցիչները նախաձեռնութիւնը կը ստանձնեն [illegible] դիմում մը ընելու իրենց գրչի մէկ եղբօր ազատութիւնը ձեռք բերելու, ի Ռուսիա։ Եւ այս դիմումը ո՞ւր կրնայ աւելի ազդուել՝ քան մեր սիրեցեալ Գրագէտ Պատրիարքին։

Յայտնի է Ձեր Բարձր Սրբազնութեան, թէ ռուսահայ գրականութեան ամենէն փայլուն ներկայացուցիչներէն Պ. Աւետիս Ահարոնեան, հայութեան տառապանքներուն երգիչը, երկար ատենէ ի վեր բանտին մէջ կը տառապի հիւանդագին։ Մանրամասնութեան հաշակումէն ի վեր ամէն ունեցանք ըմբօշխնելու Ահարոնեանի գրուածքները որոնք հայրենաշունչ պահերու թրթռացումներ են, եւ դեռ վերջերս բանտին մէջ իր հեղինակած մէկ թատերգութիւնը կը ներկայացուէր այս պահուս Պերայի բեմերուն վրայ, ազգային խորհրդանիշը կրող [illegible] եւ յուզիչ դրուագներով։

Մեր այս հանճարեղ եղբօր եւ մտքի մեծ վաստակաւորին փրկութեան ջերմագին տենչով՝ կը համարձակինք հաւատաբար դիմել Ձեր Բարձր Սրբազնութեան, խնդրելով որ բարեհաճիք դիմում ընել ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին մօտ,

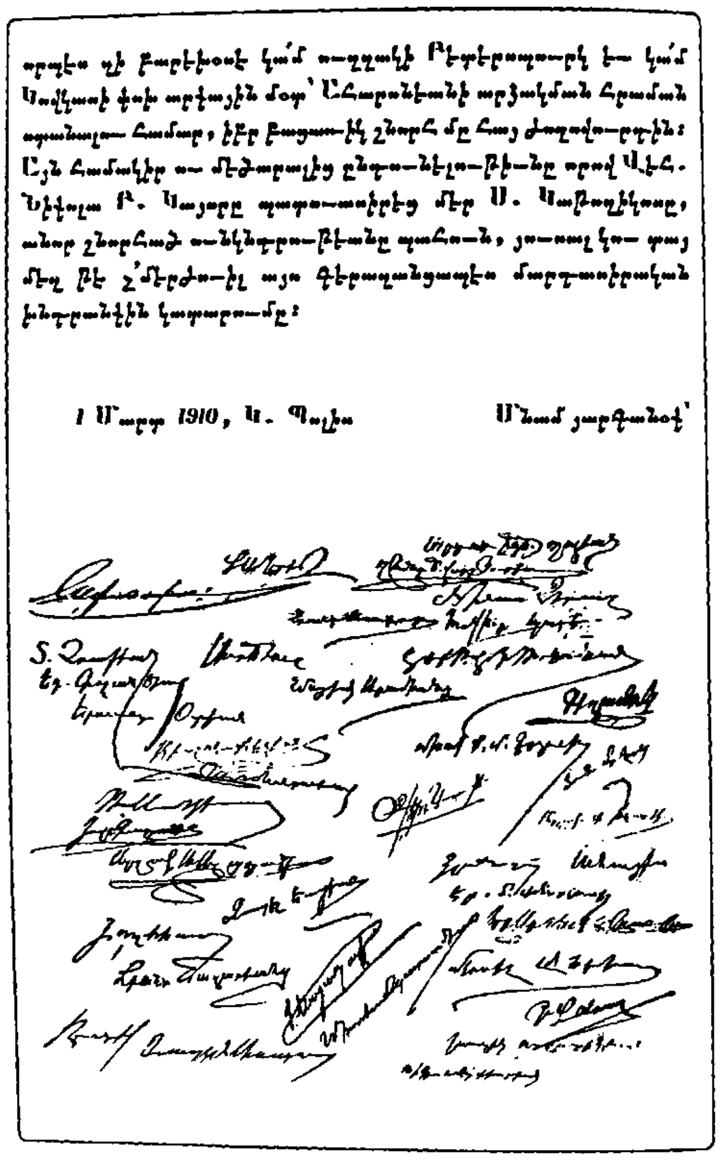

որպէս զի բարեխօսէ կա՛մ ուղղակի Պետերբուրգին եւ կա՛մ Կովկասի փոխ արքային մօտ՝ Ահարոնեանի արձակման հրաման տալու համար, իբր բացառիկ շնորհ մը հայ ժողովուրդին։ Այն համակիր ու մեծարալից ընդունելութիւնը որով Վեհ. Նիկոլա Բ. Կայսրը պատուասիրեց մեր Ս. Կաթողիկոսը, անոր շնորհած ունկնդրութեանը պահուն, յուսալ կու տայ մեզ թէ չ՚մերժուիր այս գերազանցապէս մարդասիրական խնդրանքին կատարումը։

1 Մարտ 1910, Կ. Պոլիս

Մնամ յարգանօք՝

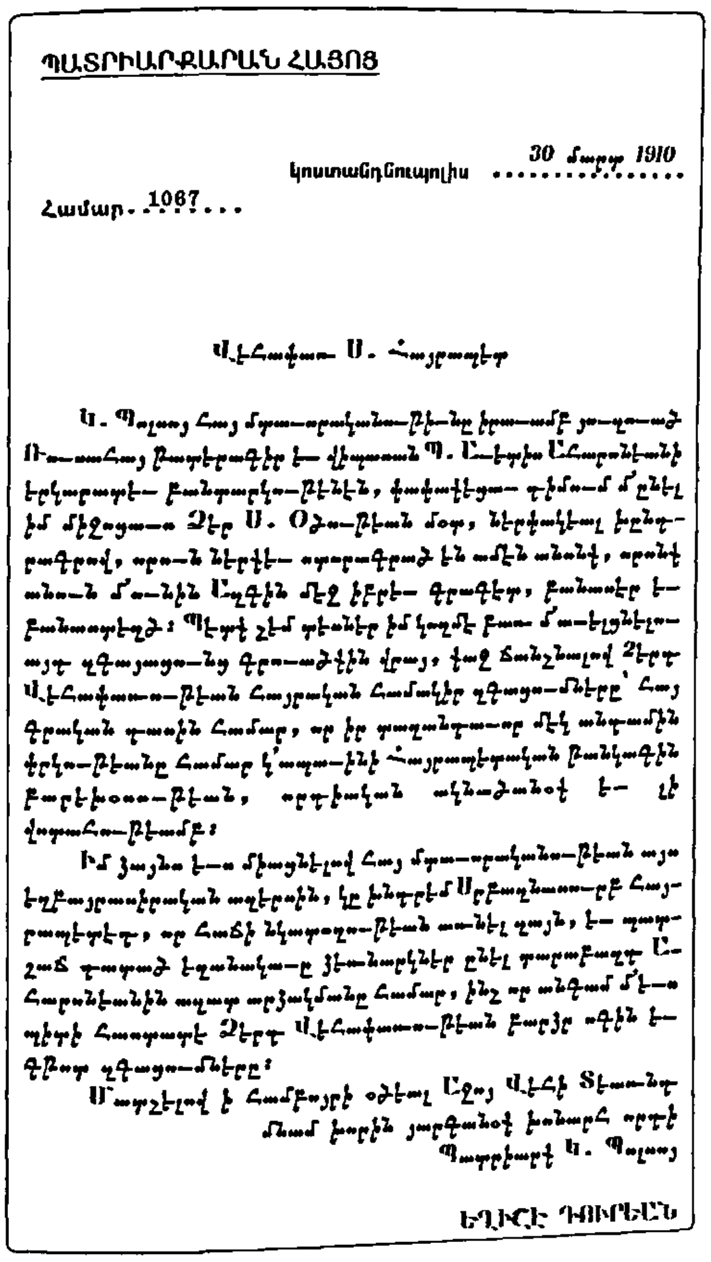

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կոստանդնուպոլիս 30 մարտ 1910

Համար 1067

Վեհափառ Տ. Հայրապետ

Կ. Պոլսոյ Հայ մտաւորականութիւնը իրաւամբ յուզուած Ռուսահայ Թատերագիր եւ վիպասան Պ. Աւետիս Ահարոնեանի երկարատեւ բանտարկութենէն, փափաքեցաւ դիմում մ՚ընել իմ միջոցաւ Ձեր Ս. Օծութեան մօտ, ներփակելով խնդրագրով, որուն ներքեւ ստորագրած են ամէն անոնք, որոնք անուն մ՚ունին Ազգին մէջ իբրեւ գրագէտ, բանասէր եւ բանաստեղծ։ Պէտք չեմ տեսներ իմ կողմէ բան մ՚աւելցնելու այդ զգայացունց գրութեան վրայ, քաջ ճանչնալով Ձեր Վեհափառութեան հայրական համակիր զգացումները՝ հայ գրական դասին համար, որ իր տաղանդաւոր մէկ անդամին փրկութեանը համար կ՚ապաւինի Հայրապետական Թանկագին բարեխօսութեան, որդիական ակնածանօք եւ մեծ վստահութեամբ։

Իմ կողմանէ ես միացնելով հայ մտաւորականութեան այս եղբայրասիրական աղերսին, կը խնդրեմ Սրբազնագոյն Հայրապետէդ, որ հաճի ներողութեամբ առնել զայն, եւ պատշաճ դատած եղանակաւ ձեռնարկներ ընել տարաբաղդ Ահարոնեանին ազատ արձակման համար, ինչ որ անգամ մ՚եւս պիտի հաստատէ Ձեր Վեհափառութեան բարձր ոգին եւ գթոտ զգացումները։

Մատչելով ի համբոյր օծեալ Աջոյ Վեհի Տեառնդ
Մնամ խորին յարգանօք խոնարհ որդի
Պատրիարք Կ. Պոլսոյ

ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻ՞ՒՆ, ԹԷ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ...

(Ե. ՉԱՐԵՆՑԻ ԱՐԱԲԵՐԷՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Եղիշէ Չարենցի ծննդեան 100ամեակին առիթով, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանէն լոյս տեսած «*Եղիշէ Չարենց*–100» խորագրեալ հատընտիրին կողքին երբ Լիբանանի Յոբելենական Մարմինը նաեւ հրապարակեց «*Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան*» թարգմանութիւններու հատորը, պահ մը ապրեցանք այն երեւոյթը, որ, վերջապէս, երկու համեստ հրատարակութիւններէ տասնհինգ տարի ետք, հայ արդի բանաստեղծութեան այս հսկան լիբանանցի եւ արաբ գրասէր հասարակութեան կը ներկայանայ իր անուան եւ վաստակին վայել գեղատիպ ու լուրջ հատորով մը: Հրատարակութեան լաթակազմ ըլլալու հանգամանքը, մաքուր տպագրութեան եւ գեղարուեստական մատուցման բարձր ու բծախնդիր որակը նախատրամադրող քիչ յարգելի պատճառներ չէին, թէ կը գտնուինք «Նայիրեան պոետ»ին գրական ժառանգութեան արժանի ողջունելի հրատարակութեան մը դիմաց: Արտաքին տուեալներու առաջացուցած այս դրական տրամադրութիւնը կը ստանար յաւելեալ ուժականութիւն, երբ արագ թղթատումը հատորին կու գար ընդգծելու, որ բովանդակային երաշխիքները թիւով նուազ չեն եւ «*Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան*»ը կրնայ հանդիսանալ թարգմանական յաջող իրագործում մը:

Առաջին հերթին կար Եղիշէ Չարենցի ողբերգական կեանքի քառասուն օղակները խորհրդանշական քառասուն բանաստեղծութիւններով ներկայացնելու ազնիւ մտածումը, երկրորդ՝ մեծաւ մասամբ յաջող ընտրութիւններու փաստը, երրորդ՝ քերթողական հարուստ կենսափորձի մը իրերայաջորդ հանգրուանները շարքերու մէջ ամփոփելու ապացոյցը եւ հուսկ՝ հայ արդի բանաստեղծութեան այս եզակի դէմքին մասին արաբ ընթերցողին գրեթէ ամբողջական նախանաշակ մը փոխանցելու մտադրութիւնը։

Արտաքին եւ բովանդակային վերոյիշեալ տուեալներուն առաջացուցած դրական տպաւորութիւնը սակայն, դժբախտաբար, սկսաւ տեղի տալ, երբ քանի մը թարգմանութիւններու ընթերցումէն ետք բացայայտ դարձաւ, որ երապուրիչ արտաքինով ներկայացող այս ծաղկաքաղը կը տառապի թարգմանական խոր վէրքերէ։

ՔԱՆԻ ՄԸ ՆՄՈՅՇ՝ ՓՈԽԱՆ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԻ

Դոկտ. Պօղոս Սարանեանի չարենցեան թարգմանութիւնները ի մի խմբած *«Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան»* հատընտիրը, որ 192 էջերու մէջ կ'ամփոփէ 10 բաժիններ, կը բացուի լիբանանցի բանաստեղծ Միշէլ Սուլէյմանի *«Եղիշէ Չարենց՝ ըմբոստութեան եւ համամարդկային սիրոյ բանաստեղծը»* խորագրեալ ներածականով։ Փոխան յառաջաբանի հրամցուած այս գրութիւնը (էջ 7-13), որ ընթերցողին կը ներկայանայ *«Յառաջաբանը»* խորագիրով, կը յաջողի կազմել յստակ պատկերը Եղիշէ Չարենցի քերթողութեան՝ իբրեւ տառապեալ մարդու ներքին փոթորիկներէն ժայթքած ըմբոստութեան, արժանապատուութեան, վեհանձնութեան, ինքնավստահութեան եւ սիրոյ երաշունչ մարդերգութիւն մը։

Նոր աշխարհի մը ի խնդիր պայքարած բանաստեղծին մարդկային ու ազգային դիմագիծը, տեսլապաշտ էութիւնը, յանձնառու աշխարհահայեացքը, խօսքին խոհափիլիսոփայական ուժականութիւնը եւ գեղարուեստական յատկանիշները բնորոշ մէջբերումներով բարձր գնահատող ներածականին կը յաջորդէ *«Եղիշէ Չարենց»* թերի կենսագրականը, որմէ ետք հատորին մնացեալ 173 էջերը կը գրաւեն զայն կազմող 10 անհամաչափ գլուխները, հետեւեալ յաջորդականութեամբ,— *«Քերթուածներ»* (2 բանաստեղծութիւն), *«Արձակ բանաստեղծութիւններ»* (իմա՛ *«Չափածոյ նովէլներ»*) (2), *«Քնարերգակ բանաստեղծութիւնը»* (8), *«Միածան» գիրքէն»* (4), *«Ինքնասպան կրակները» շարքէն»* (հասկնա՛լ՝ *«Ողջակիզուող կրակ»*) (7), *«Գիրք երգոց»* (3), *«Էպիքական լուսաբաց» դիւա-*

նէն» (3), «*Գիրք ճանապարհի» դիւանէն*» (5), «*Գիրք իմացութեան*» (5) եւ «*Վերջին հիմնը*» (1):

Ընտրուած թարգմանութիւններում արաբերէն խորագիրներում արագ ընթերցումն անգամ կու գայ ազդարարելու, թէ գործ ունինք նոյնիսկ պարզ ու յստակ բառերը ըստ կամս կարդացող թարգմանիչի մը հետ, որ «*Չափածոյ Նովէլներ*»ը կը շփոթէ *արձակ թարգմանութեան* հետ, մինչդեռ, առանց աւելորդ ճիգի կրնար որդեգրել [գիսասոն մաուզունադոն][1] (*չափածոյ պատմուածքներ*) կամ առնուազն [գասասոն մուզաֆֆա][2] կամ [գիսասոն մուզաֆֆադոն][3] (*յանգաւոր պատմուածքներ*) ձեւերէն մէկնումէկը:

Այսպէս, «*Տեսիլաժամեր*»ը «*Բնարերգակ թարգմանութիւնը*»ի վերածելէ ետք, «*Միածան*» հատորի «*Լուսամփոփի պէս աղջիկ...*» տողով սկսող «*Միածանը*» թարգմանութեան խորագիրը յանկարծ կը վերածէ... «*Լուսապսակի պէս աղջիկ*»ի [ֆեղէդ քելհելէլ][4], «*Սարսափների անկումից*»ը՝ «*Անկման մտատանջութիւնը*»ի կամ «*Անկման տագնապը*»ի [Հաճէս ալ-սուգութ][5], անտեսելով այն պարզ գիտելիքը, որ [րու՛ըպ][6] բառը արաբերէնի մէջ կը նշանակէ *սարսափ*, իսկ իր օգտագործած [հաճէս][7] բառը՝ *տագնապ, մտատանջութիւն, մտավախութիւն, անհանգստութիւն պատճառող ենթադրութիւն*, եւայլն: Եւ բնական է, որ բառերուն հետ այսպէս վարուող թարգմանիչը «*Մուսայիս*» խորագիրը վերածէ «*Ներշնչումիս*»ի [Իլէ ուահեի][8], իսկ «*Եօթը խորհուրդ գալիքի սերմնացաններին*» եւ «*Եօթը խորհուրդ գալիքի երգասաններին*» խորագիրներում *գալիք* [է՛դի][9] բառը առաջին թարգմանութեան առիթով կարդայ *վաղուան* [ալ-ղէտ][10], իսկ յաջորդին մէջ՝ *ապագային* [ալ-մուստագպալ][11]:

Մանրամասնելով կարելի է աւելցնել, որ իմաստային սխալները ո՛չ միայն կ'ողողեն թարգմանութիւնները, այլեւ, նոյն թարգմանութեան մէջ, միեւնոյն բառը կը ստանայ երկու սխալ մեկնութիւն: Օրինակ, 165րդ էջի «*Եօթը խորհուրդ գալիքի սերմնացաններին*» խորագիրին եւ թարգմանութեան առաջին տողին մէջ «գալիք» բառը նախ կը թարգմանուի *վաղուան*, իսկ երկու բառ անդին՝ *ապագային*, «*Անքնութիւն*» թարգմանութեան (էջ 93) ութերորդ տողին վրայ «անյայտ է ուղին» նախադասութեան «*անյայտ*»ը, որ կ'արժանանայ իր ճիշդ համազօրին [մաճհուլ][12], քանի մը տող անդին կը դառնայ *անորոշութիւն, խրթնութիւն, մթութիւն, անհասկնալիութիւն* [ղումուտ][13], «*Հրաբոյր* վէրքերը»՝ «*ցաւցնող* վէրքեր» [մուճի՛ա][14], «*անուշ է քո* բառը»՝ «*պերճախօս լեզուն*», [պալիղադիլ լիսան][15] եւ եւայլն, եւայլն...

«Փոխան յառաջաբան»ի հրամցուած այս քանի մը նմոյշէն ետք, կը կարծենք, կ'արժէ լուսարձակի տակ առնել երեք–չորս բանաստեղծութիւն՝ Դոկտ. Պ. Սարաճեանի թարգմանական վրիպանքին մասին ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար:

ԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՆԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ...

Ծանօթ իրողութիւն է, որ բանաստեղծութեան մը կառոյցը, տողերուն երկարութիւնը կամ կարճութիւնը ո՛չ միայն ձեւական արժէք ունին, այլեւ սերտօրէն կ'առընչուին քերթուածին բովանդակութեան, ինքնուրոյն կշռոյթին եւ գեղագիտական ծրագիրին հետ՝ իբրեւ բովանդակութենէն ծնունդ առած եւ զայն տեսանելի դարձնող պատկերային համակարգ: Առանց խորանալու քերթուածին լեզուական, ոգեկան, հոգեվիճակային եւ կառուցային համաձոյլ ամբողջութիւն մը հանդիսանալու տեսական մտորումներուն մէջ, պիտի ուզէինք ընդգծել, որ միամըտութիւն պիտի ըլլար այս որակը փնտռել Դոկտ. Պ. Սարաճեանի թարգմանութիւններուն մէջ, որովհետեւ խոցելի է նախապայմանը, *թարգմանական արհեստը* երաշխաւորող տողացի հարազատ թարգմանութիւնը:

Վերեւ նշուած իրողութեան առաջին նմոյշը կրնայ հանդիսանալ հատորին առաջին «թարգմանութիւն»ը՝ Ե. Չարենցի պոեմներուն մասին ճաշակ մը փոխանցելու կոչուած նշանաւոր «*Սոմա*»ն:

«*Քե՛զ եմ երգում այս կարմիր/ Աշխարհում հիմա*» շեշտադրուած հատուածին ուղղութիւնը շեղելով՝ թարգմանիչը բանաստեղծութեան յեղափոխաշունչ բովանդակութիւնը կը զրկէ իր թափէն եւ ուժականութենէն, երբ կը գրէ. «Եւ այս կարմիր աշխարհում/ *Երգում եմ քեզ համար*»: Բանաստեղծութիւնը իմաստափոխող այս նորութեան կը յաջորդեն աւելի կոպիտ սխալներ: Երկրորդ բաժինի «*Դարեր շարունակ, անվերջ, անդադրում/ Ու սիրտս –գարուն*» մուտքին յարատեւութիւնը ընդգծող կրկնութիւնները զանց ընելով՝ թարգմանիչը վերոյիշեալ հատուածը կը սկսի «*Ու սիրտս գարուն ըրած*» արձակ նախադասութեամբ, որպէսզի երեք տուն ետք բանաստեղծութիւնը զրկէ այս բաժինը իր լրումին հասցուցած վերջին տունէն՝ «*Եւ քեզնով հարբած*»էն մինչեւ «*Վառուող աշխարհին*»:

Եւ բնական է, որ բանաստեղծութիւններուն հետ գրչի ծայրով վարուող թարգմանիչը ինքզինքին արտօնէ իմաստազեղծման ամէն իրաւունք, «այս *չար* աշխարհում»ը վերածէ «այս *վատ* աշխարհում»ի, [ֆի հազա՛լ ա՛լամ'իլ-ռատի'ը],[16] «*աշխարհասասան* այս երդեհներում»ին տայ նոր նշանակութիւն՝ «երդեհներում/այս *խելագար աշխարհի*» [ֆի հարաէգ/հազա՛լ-ա՛լամ'իլ-մահուուս][17], «*Ոսկի տեսիլ*»ը կարդայ «*վարդագոյն երազներ*» [ահլամ ուարտիյէէ][18], պարզ ու յստակ «մի *աղջիկ* ես դու»ն՝ «մի *գեղուհի* ես դու» [իննաքի ղատա][19], «Ու սիրտս տուած մահուան *անուրջին*»ը՝ «Ու յանձնեցի սիրտս մահուան *հարբեցողութեան*» [ֆէ'էսլամդու գալպի լիսիքրադ'իլ մաուդի][20], «*Ոգեւորութեան դու քաղցր գինի*»ն՝ «*Ո՛վ հեշտանքը գինիի*»ն [եա նաշուադ'ալ խամրադի][21], «*Քո՛յր, ապրում ես դու մեր սուրբ բոյսերում/Քաղցր* ու ահաւոր»ը՝ «*Ու որովհետեւ ով քոյր/բոլոր բոյսերում/սարսափազդու ես* եւ քաղցր» [ուալիաննդի եա ուխդէ՜հ/ ֆի քուլլ'իլ նապադի/մուհապադոն ուա'ազուպադոն][22], իսկ Սոման բնութագրող «Դու — *վերջին ցնորք վերջի՛ն քաղցրութեան,/*Դու — *ոգու խնդում*»ը՝ «*Դու վենին ես ցնորքին* (կամ՝ «յատակն ես», «վայրն ես»)/*վերջին տրփանքին/եւ որովհետեւ դու ես ոգին տրփանքին*» [անդի գարարու ուահմոն/լի'ախիրի նաշուադէն/ուալի'անդի րուհ'ուլ նաշուադի][23] եւ եւայլն…

Բանաստեղծութեան լայնքին ու երկայնքին առատօրէն ցուցադրուած բառային ու տողային նման «գիւտ»երով ընթերցողին միտքը չխնողելու համար, պիտի ուզէինք պարզապէս աւելցնել, որ թարգմանիչին գրչին տակ սխալ իմաստ կը ստանան այնպիսի՛ բառեր, որոնց նշանակութեան ծանօթ են նոյնիսկ պարզ ընթերցողները։ Օրինակ, ո՞վ չի գիտեր, որ կապոյտին արաբերէն հոմանիշը [ազրագ][24] է, թէ «կապոյտ»ի փոխարէն օգտագործած իր [սագիլա][25] բառը ո՛չ մէկ ձեւով կրնայ արտայայտել *եթերային թեթեւութիւնը* խորհրդանշող «կապոյտ» ածականը, պարզ այն պատճառով, որ անիկա ճի՛շդ հակառակ իմաստը ունի եւ կը նշանակէ… ՑԱԾՐ…

Բայց եկէք եւ «*Սոմա*»յէն քաղուած այս քանի մը բարացուցական նմոյշը փակենք առնուազն մէկ տունի բաղդատական մատուցումով, որպէսզի միանգամընդմիշտ յստակ դառնայ, որ «*Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան*»ի 12 էջերը գրուած «փոխադրումը» նոյնիսկ թարգմանական սեւագրութիւն չէ։

Զարենցագէտներու եւ հայրենի թէ սփիւռքահայ բազմատասնեակ գրականագէտներու, քննադատներու եւ յօդուածագիրներու բարձր գնահատանքին արժանացած «*Սոմա*»յի մէջ կը

Սո՛մա, օ, Սո՛մա, օրհնուի՛ թող այն
Վայրկեանը կարմիր աշխարհում այս չար,
Երբ մարդու սրտում առաջին անգամ
Հրի փոխուեցիր ու Ա՛գնի դարձար...

Իսկ Դոկտ. Գ. Սարաճեանի «թարգմանութիւն»ները ի մի խմբած հատորին 25րդ էջին վրայ՝

سوما ، ياسوما
بوركتِ اللحظةُ
التي تحولّتِ فيها
أول مرة –
في هذا العالم الأحمر الشرير–
تحولتِ نارا في قلب الانسان
واصبحتِ لهبا ،

Այսինքն՝

Սոմա... ով Սոմա
Օրհնուեց ակնթարթն այն
Որի ընթացքում դու վերածուեցիր
Առաջին անգամ–
Այս կարմիր չար աշխարհում–
Վերածուեցիր կրակի մարդուն սրտում
Եւ եղար բոց։

«Չար» բառը հետ մը «վատ», իսկ քանի մը էջ անդին ճիշդ թարգմանող, բանաստեղծութեան ոգին ու դիմագիծը բնորոշող «կարմիր աշխարհ»ին բոլշեւիկեան կարմրութիւնը բացայայտել անմիջապէս ետք, քանի մը էջ անդին կարմիր բառէն հրաժարող եւ հուսկ, երրորդ հատուածի պարագային, «կարմիր աշխարհ»ին իմաստը խեղաթիւրող թարգմանիչը դժբախտաբար ոչ ոք կրնայ լուրջի առնել, երբ բանաստեղծութիւնը կը գրկէ հեղինակին էութեան մէջ սաստկացող հրամայակա՛ն շեշտէն, ռետորական թափէն ու կշռոյթէն, «Հրդեհը հոգուն» կը շփոթէ *«երդեհին հոգի»*ին հետ, «հազար *երդեհ*»ը կը վերածէ խեղճ ու կրակ «հազար կրակ»ի (ալֆի նար)[26], *«մրրիկներում* կրակի» պատկերին մրրկաշունչ ուժականութիւնը կ'ամփոփէ *«լեզուակներում* կրակ»ի մէջ [ֆի ալսինատ'իլ լահապի][27], իսկ ահաւորագոյնը՝ ոչի՛նչ սակարկող տրամադրութիւնը բանաձեւելու կոչուած *«Ու զոհաբերում»* հաստատումը կ'իջեցնէ *«Քաւութեան Նոխազ»*ի [քապշու ֆիտա'ը][28] թոյլ ու ողորմելի մակարդակին։

*«Մոմա»*յի առիթով պարզուած թիւրիմացութիւնները, սխալ թարգմանութիւնները, զեղչերը, կամայական մեկնաբանութիւնները, ոճային ու կառուցային աններելի խախտումները նոյն թափով եւ տարողութեամբ կը շարունակուին իրերայաջորդ «փոխադրում»ներուն մէջ՝ *«Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան»*ը վերածելով մէկէ աւելի առումով խոցելի հրատարակութեան մը։

Այսպէս,

«Մուսայիս» բանաստեղծութեան եօթներորդ տունի երկրորդ տողը՝ «Դու *շռնդալից այգ*ին ընդառաջ»ը, պահը բնորոշող իր *«շռնդալից»* յատկանիշէն զրկելէ ետք, յանկարծ, թարգմանիչը «այգ» բառը կը վերածէ… *պարտէզի*, պարզ այն պատճառով, որ ան «այգ» գոյականին կցուած «ինի» (*ի*) հոլովակերտը նկատած է անբաժանելի մէկ մասնիկը բառին եւ զայն կարդացած… *այգի* [հատիգա][29]։

Կարելի է երկա՛ր յամենալ Դոկտ. Պ. Սարաճեանի թարգմանական այգիներուն մէջ։ *«Օրերում գժնի»*ի տեղ ճամբայ ելլել *«իմ թախիծում»*էն, մոռնալ բանաստեղծին գլխուն «մաղած» անձրեւին *«բարակ»* ըլլալու հանգամանքը, զայն վերածել *«անձրեւում էր իր գլխին վերեւ»* ընդհանրական վիճակի, որպէսզի երկրորդ տունին առաջին իսկ բառով «այլափոխումներ»ու հանդէսը զարգանայ արձակ-համարձակ։

Բայց եկէք եւ դարձեալ դիմենք թուաբանութեան պարզ ու չոր լեզուին, որպէսզի յստակ դառնայ, թէ Ե. Չարենցը ներշնչած մուսան ինչպիսի՛ «վերանորոգ» ապրումներ ներշնչած է յարգելի թարգմանիչին։ *«Մուսայիս»*ի երկրորդ եւ երրորդ տունին մէջ, դիմառնական ոճով, յեղափոխութեան կրակներէն ոգեշնչըւած «Նայիրեան պոետ»ը կ'ըսէ իր մուսային.

Գգուեցիր դու ինձ գգուանքով քնքուշ,
Ինչպէս լուսնահար աղջիկն է գգւում,
Երգեցիր սրտիս ցնորքներ ու յուշ,
Քնարդ եղաւ անզօր ու անուժ
Եւ բեկուեց, ինչպէս ուռին է բեկւում։

Գունատ էիր դու, ինչպէս մահամերձ,
Եւ չգիտէին շրթերդ խնդալ.
Եւ տխուր էին գգուանքները մեր,
Եւ սէրդ, ինչպէս լուսնահարի սէր,
Անկիրք էր այնպէս ու սանտիմենտալ։

«Անկիրք» ու «սանտիմենտալ» սէր մը ծանուցող տողեր, որոնք, թարգմանիչին բեղո՛ւն երեւակայութենէն դուրս կու գան հետեւեալ պատկերով.

سحرتني بدلالكِ وانوثتكِ
كما تتدلل فتاة مسرنمة
غنيتِ أحلام قلبي وذكرياتي
فوهنت قيثارتكِ وانحنتْ
كما تنحني الصفصافة.

كنتِ شاحبة كالميتة
وشفتاك لاتعرفان الابتسامة.
كانت مناجاتنا حزينة
وحبك مثل حبٍ مسرنمة
بلا إحساس .. بلا عاطفة "،

որ թարգմանի՝

Կախարդեցիր դու ինձ քո նազանքով եւ իգութեամբ,
Ինչպէս մահամերձ աղջիկն է նազում,
Երգեցիր երազները սրտիս եւ յուշերը իմ,
Քնարդ եղաւ անուժ եւ խոնարհեցաւ,
Ինչպէս ուռին է խոնարհում:

Գունատ էիր դու, ինչպէս մեռել,
Ու չգիտէին շրթերդ ժպտալ,
Ու տխուր էին մեր կանչերը փրկութեան,
Ու սէրդ, ինչպէս մահամերձի սէր,
Անապրում էր... անզգացում:

«Սանտիմենտալ» բառը երբ կը ստանայ իր ճի՛շդ հակառակ իմաստը, երբ «քնքուշ զգուանք»ը կը դառնայ ո՛չ միայն *«քո նազանքով»*, այլեւ՝ *«քո իգութեամբ»*, երբ երգերը ո՛չ միայն տեղ կը փոխեն, այլեւ խաբկանքը աղաղակող «ցնորքներ»ը կը վերածուին *«երազները սրտիս»*ի, բեկուելու փոխարէն՝ երբ քնար ու ուռի *«կը խոնարհուեն»* յանկարծ, «մահամերձ»էն կը խլուի իր վերջին շունչը, իսկ ամէնէն ահաւորը՝ քնարական զգացականութեամբ բաբախուն «սանտիմենտալ»ը կը շփոթուի ցուրտ ու ժխտական *«անզգացում»*ին հետ, բնականաբար, ընթերցողը հարց կու տայ. «Ըսէ՛ք, խնդրե՛մ, այս տողերուն մէջ ի՞նչ կայ Եղիշէ Չարենցէն»:

ի՞նչ կայ Եղիշէ Չարենցէն»։

Բայց երանի միայն ասոնք ըլլային «զգուանք»ի [մուլաթաֆէ][30] եւ «կախարդութեան» [սուհըր][31] միջեւ ո՛չ մէկ զանազանութիւն տեսնող թարգմանիչին թոյլ տուած սխալագրութիւնները։ Շարունակեցէ՛ք ընթերցումը սարաճեանական այս սեւագրութեան եւ մի՛ զարմանաք, եթէ անճանաչելի դառնալու աստիճան խառնափնթոր այդ տողերուն մէջ «*բորբ* արիւնը» զրկուի իր բորբութենէն, «օրերում դու *Նոր*»ը հրաժարի իր յեղափոխաշեշտ նորութենէն, «ինչպէս *ծաղիկն* է *արեւից* բացւում»ը ըլլայ «ինչպէս *վարդն* է բացւում արեւի *մէջ*», «*կենսատու* հուր»ը՝ «*կիզիչ* հուր», «Ու զարհուրելի, ինչպէս *կռուի երգ*»ը՝ «Ու զարհուրելի, ինչպէս *պատերազմն է*» եւ եւայլն։

Չենք երկարեր։ Պարզապէս կ'ուզենք աւելցնել, որ Դոկտ. Գ. Սարաճեանի գրեթէ բոլոր «փոխադրում»ներուն մէջ չկայ տող մը, ուր չարենցեան քերթողութիւնը բնորոշող չարենցակերտ բարդ բառ մը, ածական մը, իսկ երբեմն նոյնիսկ տողեր ջնջըւած չըլլան, գոյական մը չփոխարինուի այլ անունով, բայերն ու տէրբայերը ժամանակ ու տէր փոխած չըլլան եւ բանաստեղծին «ճիգի, տանջանքի, աննինջ հնոցում» կեանքի եկած ստեղծումները ազատագրուած ըլլան նահատակուելու դառն ճակատագիրէն։

Ցաւ ի սիրտ։

Բայց արդեօք հարկ կա՞յ այս աստիճան ծանրանալ թարգմանական տարրական նրբութիւններու, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ տարրական նախապայմաններու վրայ, թարգմանիչի մը առիթով, որ քերթուածներուն մաշկին, այսինքն՝ բառերուն բառարանային պարզ արժէքին հետ իսկ հաղորդակցելու ակնյայտ դժուարութիւն ունի եւ որուն գրչին տակ «*օր*»ը կ'ըլլայ «*կեանք*» [ումըր/էջ 27][32], «*բորբ*»ը՝ «*կայծակ*» [սա'իգա/էջ 34])[33], «շապիկ *սատինէ*»ն՝ «շապիկ *վշարթէյ*» [գամիս քեդդէն/էջ 41][34], «Նրան *չչոյեց*»ը՝ «*ոչ մէկ կարեւորութիւն ընծայեց* Նրան» [լէմ դա'իրհու այեու իլդիֆեդեդէն/էջ 49][35], «Որ *երազել է պոետի հոգին*»ը՝ «*պոետին հոգու երազները վարդագոյն*» [ահլամու ռուհ'իլ շա'իր'իլ ուարտիյեէ/էջ 66][36], «*լապտերներ ը ժպտալով ճանապարհ դրին*»ը՝ «*եւ հրաժեշտ տուաւ նա ինձ լապտերներով ու մեծարանքով*» [ուաուատա-տա'ադնի պիլ գանատիլի ուալդաքրիմի/էջ 71][37], «*անմխիթար զառանցանք*»ը՝ «*նման խենթութեան*» [քալճունուն/էջ77][38], «Ու *յստակ ու ջինջ*»ը՝ «*ու փայլփլուն ու թափանցիկ*» [պահիրոն ուաշաֆոն/էջ 83][39], «*Հրաբոյր*»ը՝ «*ցաւցնող*» [մունճի'ա/էջ 91][40], «*Թախիծներով ահաւոր*»ը՝ «*քո փոխ առնուած կարօտներով*» [պի աշուագաք'իլ մուստա'իրա/էջ 105][41], «*Հոգսը* խաֆիյեէ/էջ 129][42], *«Մշտահոլով, աննինջ, յաւերժօրէն հոսուն»*ը՝ *«Ու չի հասնում նրան ձանձրոյթ եւ յոգնութիւն կամ քուն՝ յաւերժից սկսեալ»* [ուալա եատրուքահա'լ մալալու ուալդա'պու աու ալ-ճաումու մունզ'ուլ ազալիյեէ/էջ 138][43] եւ…

Ոճային, լեզուական, այլաբանական, կառուցային եւ քերթողական այլ յատկանիշներով հարուստ Ե. Չարենցի «քարդ բանաստեղծութիւններ»ուն մէջ մատնանշուած թիւրիմացութիւններն ու սխալ փոխադրումները եթէ նոյնիսկ մասամբ կարելի ըլլայ արդարացնել՝ փնտռելով արդարացուցիչ «դէպք յանցանաց»ներ, կը կարծենք, ո՛չ մէկ ձեւով կրնանք լուռ անցնիլ նոյն տարողութիւնը ունեցող անճանաչելի պատկերին վրայէն, երբ անիկա մեզի կը հրամցուի Ե. Չարենցի ամենապարզ, կարճ ու արեւու լոյսին չափ պայծառ կարգ մը քնարաշունչ ստեղծումներու առիթով: Այս պարագային, խօսքը կը վերաբերի արեւելեան արմատներ ունեցող եւ հինգ-վեց երկտողէ բաղկացող *գազել*ին ու բանաստեղծութեան միւս սեռին, որ *Հնչեակ* կը կոչուի:

Արաբական քերթողութենէն որդեգրուած եւ արեւելահայ բանաստեղծներու յաւելումներով հայկական նկարագիր ստացած քերթողական այս ձեւը, գազելը, որ արաբերէն լեզուին մէջ տառացիօրէն կը նշանակէ *սիրերգութիւն*, *սիրազովերգ*, *սիրախօսութիւն*, իր գրական գործունէութեան առաջին շրջանին նաեւ ոգեշնչեց Սայաթ-Նովա, Թումանեան ու Տէրեան ակունքներէն սնած երիտասարդ բանաստեղծը: Հարիւրամեակի հայերէն եւ արաբերէն հրատարակութեանց մէջ որոշ թիւ մը կը կազմեն նաեւ այս նկարագիրը ունեցող չարենցեան քնարերգութիւնները (արեւելահայ սահմանումով՝ *լիրիկական պոեզիա*), ինչպէս՝ *«Մօրս համար գազել»*, *«Հայաստանին»*, *«Անկումների սարսափից»*, *«Շամիրամ»*, *«Երբ էս հին աշխարհը մտայ»*…

Օրինակ, արաբերէն հրատարակութեան 99րդ էջը զբաղեցնող *«Մօրս համար գազել»*ը, հայերէն բնագրին ութ երկտողերու կառոյցէն հրաժարելէ ետք, կը սկսի երկտողով, որ կը զեղչէ առաջին տունին երկրորդ տողը՝ *«Լոյս խորշոմներ ու գծեր, մայր իմ անուշ ու անգին»*ը: Ապա, յաջորդաբար կը կարդանք հայերէն բնօրինակին իւրաքանչիւր տողը երկուքի բաժնած եւ քառատողերէ բաղկացած ութ տուներ, ուր չարենցեան համն ու բոյրը, շեշտն ու ջերմութիւնը, խորհուրդն ու թելադրականութիւնը յատկանշող ածականները՝ *հին*, *անծիր*, *դառնաղի* հաստատումները իրարու ետեւէ դուրս կը ձգուին, որուն հետեւանքով՝ «տխրութիւնը քո *անծիր*» չարենցեան թախիծը կը դառնայ պարզ ու հասարակ «տխրութիւնը քո», «*դառնաղի* արցունքներ»ուն կը զլացուի տարիներու կարօտը, տառապանքն ու ներ»ուն կը գլացուի տարիներու կարօտը, տառապանքն ու վիշտը շեշտագրող իրենց ներքին կրակը, իսկ մարդկայնացած եւ մօր մը պէս «տխրութիւնը քո անծիր» օրօրող թթենին կը պարպուի իր մարդկային ջերմութենէն:

Այո՛, նոյնիսկ թարգմանութիւններուն տողացի հարազատութիւնը մասամբ յարգած եւ հատորին *յաջողագոյն թարգմանութիւնները* հանդիսացող այս փոխադրումները չեն կրնար դիմանալ լուրջ քննութեան, որովհետեւ անոնք զերծ չեն ծաւալուն թարգմանութիւններու առիթով մեր մատնանշած թերութիւններէն:

Աւելի՛ն. տակաւին չենք խօսիր թարգմանութեան մը ոգիին եւ լեզուամտածողութեան յատկանիշներուն երկրորդ լեզուի մը մէջ *երկրո՛րդ կեանք տալու* պահանջին մասին, որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, մեզի հրամցուած այս փորձերուն կը պակսի նախապայմանը՝ *թարգմանական արհեստը*:

Բաղդատեցէ՛ք իրարու հետ ձեր ուզած թարգմանութիւնը, «*Մահուան տեսիլ*» կոչուի անիկա, թէ «*Հայաստանին*», «*Անկումների սարսափից*» խորագիրը կրէ, թէ սկսի «*Կապոյտը հոգու աղօթանքն է քոյր*», «*Յօթը խորհուրդ գալիքի սերմնացաններին*» մկրտուած ըլլայ, թէ «*Ես իմ անուշ Հայաստանի*», եւ անվարան պիտի համոզուիք, որ արաբերէնով հրամցուածը Ե. Չարենցի քերթուածներուն մէկ հեռաւոր ու խեղանդամ ազգականն է, կամ առաւելագոյն պարագային՝ թարգմանիչին անմահ թարգմանութիւններուն աղօտ ու տխուր ստուերը…

Կարդացէ՛ք «*Ես իմ անուշ Հայաստանի*»ի արաբերէն տարբերակը եւ դուք եզրակացուցէք, թէ ի՞նչ կը մնայ Հայոց պատմութեան ոգին, սրտատրոփն ու խորհուրդները 16 տողերու մէջ խտացուցած այս բացառիկ տաղէն, երբ ան կը պարպուի Հայաստանի արեւուն ջերմութենէն ու համէն, «*երկաթագիր* գրքերը մեր» կը զրկուին իրենց *երկաթեայ* ուժէն ու յարատեւելու վճռականութենէն, «*անհաս փառքի ճամբան*» կը պարպուի *անհասանելիութեան հմայքէն*, իսկ Հայոց պատմութեան մահաստուեր տրամին ահաւորութիւնը շեշտագրող «մթում կորած *խրճիթների անհիւրընկալ պատերը սեւ*»ը պարզապէս կը դառնայ «եւ *պատերը սեւ ու կծծի խրճիթների*՝ մթում կորած»:

Գազել թէ հնչեակ՝ նոյնն է արդիւնքը: Միշտ նոյն ու հարուստ՝ զեղչերով, յաւելումներով, թիւրիմացութիւններով եւ մասամբ նորին: Նոյնիսկ ամէնէն բախտաւոր նմոյշներուն մէջ: Եւ որպէսզի խօսքը չմնայ ընդհանրացումի իր ծիրին մէջ, այս անգամ դիմենք Արփիկի յիշատակին նուիրուած առաջին հնչեամեկնաբանութեան կարօտող թարգմանական վրէպը։

Ն. Զարենցի խնդրոյ առարկայ հնչեակին մէջ կը կարդանք՝

Ովկիանի անխոնջ ալիքների պէս վեհ,
Մշտահոլով, աննինջ, յաւերժօրէն հոսուն,
Աղմկում է ահա յուզումների լեզուն

Եւ ինձ տալիս է թափ ու պայքարի թեւեր
Այս առօրեան կրկին, որ երանդից եռում
Ու մղում է դէպի անեզրական հեռուն։—

Իսկ «*Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան*»ի 137րդ եւ 138րդ էջերուն վրայ՝

وكامواج المحيط الهادرة في حركتها الأبدية
لايدركها الملل والتعب أو النوم منذ الأزلية
ينطق لسان المشاعربالأفكار النيرة السرمدية

والحياة التي تغلي تعطني حمِيّة
واندفاعا وحماسا وأجنحة للنضال وحَمِيّة
فأدفعها مجددا الى الأبعاد القصيّة

Այսինքն՝

Եւ ովկիանի աղմկագոռ ալիքներին պէս՝
իր շարժումին մէջ յաւերժական,
Որ չի ճանաչում ձանձրոյթ եւ յոգնութիւն կամ քուն՝
յաւերժէն ի վեր,
Խօսում է լեզուն զգացումներին՝
լուսարաշխ եւ մշտնջենական մտածումներ

Եւ կեանքը, որ եռում է, տալիս է ինձ տենդ
Եւ թափ, խանդավառութիւն, թեւեր պայքարի
եւ ջերմութիւն,
Եւ մղում եմ զինք կրկին դէպի ծայրագոյն
հեռաւորութիւններ։

Մնացեա՛լը···
Դո՛ւք դատեցէք։

ՄԻԱՅՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ ԵՒ ՎԵՐՋԱԿԷՏ

*«Կ՚երգեմ ծաղիկը ազատութեան»*ի էջերուն առատօրէն ցուցադրուած թարգմանական քմայքներուն եւ գիտութեամբ ու անգիտութեամբ կատարուած խեղաթիւրումներուն առիթով վերջակէտ մը դնելէ առաջ, կը կարծենք, կ՚արժէ քանի մը խօսք ըսել կարգ մը բանաստեղծութիւններու ձօներուն մասին, որոնք նո՛յնքան ողբերգական պատկեր մը կը պարզեն, ո՛րքան Ն. Զարենցի քերթողութեան մէջ յստակ իմաստ ունեցող *«Ոսկի տեսիլ»*ը *«Վարդագոյն երազներ»*ու վերածող անփութութիւնը:

«Ես այն չեմ այլեւս» անուն «լիրիքական ներբող»ի (բանաստեղծին իսկ բնորոշումով) *«Պատասխան թշնամիներիս»* ենթախորագիրին տակ, *«Եղիշէ Չարենց*-100» հայերէն հատորնտիրի 119րդ էջին վրայ կը կարդանք Ն. Զ. ստորագրութիւնը կրող հետեւեալ քնարանը·

Եւ գիտեմ ես հիմա, որ յամա՛ռ է,
Առօրեայ աշխատանք է անդուլ—
Այն ամէնը, որ վարար, հողմավար էր
Որ գալու էր երգով ու խանդով...

Իսկ արաբերէն ծաղկաքաղին 131րդ էջին վրայ, անճանաչելի ըլլալու աստիճան «այլափոխուած» սա եռատողը·

وأدرك الان صعوبة العمل
فكل ماكان هدّارا عاصفا
سيحول أغنيات وافراحا
تشارينتس

Կամ պարզ հայերէնով՝

Ու գիտակցում եմ հիմա դժուարութիւնը
աշխատանքի,
Ու ամէն ինչ, որ աղմկացող էր ու փոթորկոտ,
Վերածուելու է երգերի եւ ուրախութիւնների:

Ու, անշո՛ւշտ, եղաւ թարգմանութիւն: Բայց նոյնիսկ այս խայտառակ նմոյշը *ոչի՛նչ է*, եթէ պահ մը զայն փորձենք բաղդատել *ազատութեան* այն գլխագիր ապացոյցին հետ, որ իր բաղդատել *ազնուութեան* այն գլխագիր ապացոյցին հետ, որ իր գլուխը ցցած է հատորին 73րդ էջին գլխուն։

«Ցարդագողի ճամբորդները» բանաստեղծութեան իսկ թէ նմանակը հանդիպեցող արաբերէն տարբերակին ճակատը, խորագիրին տակ, «ՍԻՐԵԼԻ ՎԻՎԱՆԻՆ» ձօնին փոխարէն յանկարծ կը կարդանք՝

ՍԻՐԵԼԻ*ՈՒՀԻԻՍ* ՎԻՎ*Ի*ԱՆԻՆ

Սրբագրուա՛ծ եւ... «յստակացուած»։ Ու քիչ կը մնայ շնորհակալութիւն յայտնենք թարգմանիչին, որ նշգած է սիրելիին սեռը, անհրաժեշտ *ինի* տառի յաւելումով՝ սրբագրած «տպագրական վրէպ»ը, որպէսզի ՎԻՎԱՆը դառնայ *ՎԻՎԻԱՆ* եւ Ե. Չարենցի սիրոյն արժանացած «լուսամփոփի պէս աղջիկ»ներու անուանացանկին վրայ գումարուի նոր թախտաւոր մը,— ՎԻՎԻԱՆ...

Բայց արդեօք ո՞վ պիտի յուշէ Դոկտ. Գ. Սարաֆեանի, որ Ե. Չարենցի գրականութիւնը ուսումնասիրած հայրենի գրականագէտներուն եւ «Նայիրեան պոետ»ի ժամանակակից գրչեղբայրներու յուշագրութիւններուն մէջ ՎԻՎԱՆը ունի յստակ անուն ու մականուն, Վիվան (կեցցէ Վանը) գրչանունը՝ հեղինակին իսկ կողմէ պարզաբանուած իմաստ, թէ՝ Վիվանը ա՛յն գրողն է, որուն հետ տարաբախտ բանաստեղծը 1918ին նախաձեռնեց իր «յարդագողի ուղեւորութիւն»ը, այսինքն՝ դէպի Չինաստան երկարող «ոսկեման ուղիներ»ու արկածախնդրութիւնը, եւ որ պարզապէս կը կոչուի ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ ՄԱՐԴԱՐԻ ՋԻԴԵՋԵԱՆ կամ ՋԻԹԵՋԵԱՆ...

Բայց երանի հո՛ս վերջ գտնէին Դոկտ. Գ. Սարաֆեանի բեմադրած «միջամտութիւններ»ը, եւ *«Եօթը խորհուրդ գալիքի երգասաններին»*, *«Եօթը խորհուրդ գալիքի սերմնացաններին»* եւ *«Խեղկատակ»* անուն բանաստեղծութիւններն ալ, իրենց կարգին, զոհ չերթային թարգմանական նոր կամայականութիւններու։

Առանց խորանալու բառին բովանդակ առումով աւերակոյտի վերածուած թարգմանութեանց անհաշւար խեղաթիւրումներուն մէջ, ըսենք, որ 161րդ էջով սկսող *«Եօթը խորհուրդ գալիքի երգասաններին»*ը կանգ կ՚առնէ *«Ե՛ւ բարիք է, ե՛ւ շնորհ անհանձնապաստական»* տողը մասնատած *«Ու ան բարիք է/* ուահիա խէյրոն»[43] ապաշնորհ տողով, եւ յաջորդ էջով կը սկսինք կարդալ... *«Եօթը խորհուրդ գալիքի սերմնացաններին»* բանաս-

Այսինքն՝ *«Փա՜ռք իբրեւ բարիք, որ անհատնում է»* (արաբերէն ընոյշով՝ *«արժանեցէք զայն բարիք յաւերժական»*/ ազգիֆուհա խէյրէն էպէտիյէէն)[44] տողն ու անոր յաջորդած 28 տողերը բանաստեղծութեան: Կամ այլ խօսքով՝ 41 տողէ բաղկացած բանաստեղծութեան վերջին 29 տողերը:

Բնականաբար՝

Նոյն անպատասխանատուութեան երկրորդ արարը կը կրկնուի յաջորդ բանաստեղծութեան՝ *«Ծովը խորհուրդ գալիքի սերմնացաններին»*ի առիթով: Առաջին երկու տուները, որոնք կ՚աւարտին *«մեր դաշտերի վրայ իբրեւ ցնո՜րք թափէք»* տողով, 165րդ էջի արաբերէն թարգմանութիւնը կ՚եզրափակեն *«մեր դաշտերի վրայ ընկատի ունենալով զայն/տեսիլներ ու երազներ»/* [ֆաուգա հուգուլինա պիը՚դիպարիհա/ րուան ուաահլամէն][45]/մեկնաբանութեամբ: Ապա՝ յաջորդ երկու էջերով կը երամցուին *«Ծովը խորհուրդ գալիքի երգասաններին»*էն դուրս ձգուած քերթուածին վերջին 5 տուները (20 տող): Այսինքն՝ *«Ու ամբողջական տուչութիւն»*ի [ուա՛աթա՞օն շումուլիյեոն][46] վերածուած *«...Ու շնորհ անանձնապատկան:—»*էն մինչեւ *«Եւ ա՛յս է խորհուրդը եօթերորդ...»* երկարող տողերուն ամբողջութիւնը:

Տարօրինակ, բայց իրա՛ւ: Բայց տարօրինակութիւններուն գլուխ-գործոցը ո՛չ նախապէս նշուած քնարաններն են, ո՛չ *«Անվերնագիր»* մեծատառ խորագիրն ու *«Կնոջս եւ բարեկամիս՝ Իզաբելլային»* մանրատառ ձօնը նոյն մեծատառերով շարելու անփութութենէն առաջացած շփոթը եւ ոչ ալ... երկու տարբեր բանաստեղծութիւններու համադրումով անեեթեթ ու ծիծաղելի երկու նոր քերթուածներ «սարքել»ու ոճիրը: *«Խեղկատակ»*ը «գլուխ-գործոց»ն է սարանեանական... անպատասխանատուութեանց:

Ահաւասիկ պերճախօս եւ ոչ մէկ մեկնաբանութեան կարօտող պատկերը՝

ԽԵՂԿԱՏԱԿ

Ու գինու պէս քո հոգին
Ցօրդ կը թափուի նրանց մութ
Ու մահահոտ յատակին:
«Երախճանք», Բալլադ 1-ին

Կ՚ուզէ՞ք—երգեմ՝
ձեզ համար,

ձեզ համար,
հիմա։
Այնպէս երգեմ, որ զգաք—

……

المهرّج

وتسكب روحك كالخمرة
مدارة
على ارضهم المظلمة المكتظة
برائحة الموتْ .
إن شئتمْ
غنيت الآن لكمْ
النشيد الأول من " الوليمة" .

Արաբերէն տառերուն անծանօթ ընթերցողն անգամ անշուշտ նկատեց, որ սխալ բան մը կայ յաջորդաբար հանդիսադրըւած այս զոյգ մէջբերումներուն մէջ։ Հայերէնին մէջ գոյութիւն ունի ««Խրախճանք», Բալլադ *1-ին*» հասցէագրուած եւ տարբեր տառատեսակով շեշտագրուած բնաբան մը, որ չես գիտեր ինչպէս, թարգմանական որ տրամաբանութեամբ շապիկ ու կերպարանք կը փոխէ, կը ձուլուի բանաստեղծութեան հետ եւ պարզապէս կը դառնայ՝

ԽԵՂԿԱՏԱԿԸ

Ու կը թափուի քու հոգին գինու պէս
առատօրէն
Նրանց յատակին մութ ու խճողեալ
մահուան հոտով։
Եթէ կ՚ուզէք
հիմա կ՚երգեմ ձեզ համար
առաջին երգը «վեհաճաշից»։

⁂

*«Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան»*ի առիթով սկսած խօսքը դժուար թէ վերջակէտի հասնի։ Իւրաքանչիւր թարգմանութիւն՝ «պատկերազարդ պատմութիւն» մը իր կարգին, ա՛յն աստիճան, որ անոր էջերուն առատօրէն փռուած յաւելումներու, զեղչերու, խեղաթիւրումներու եւ անպատասխանատու վերաբերումներու ցուցահանդէսը կրնայ գլխապտոյտ պատճառել... Նոյնիսկ Եղիշէ Չարենցի։

Արաբ ընթերցողին հրամցուած «թարգմանութիւն»ները նոյնիսկ *«ազատ պատշաճեցումներ»* չեն, թարգմանական գրականութեան պատմութեան մէջ կարեւոր կեանք ունեցած թարգմանական դպրոց մը, զոր Ալեքսանդր Փոփ վերակենդանացնել փորձեց 18րդ դարուն՝ Հորասէն կատարած իր թարգմանութիւններուն միջոցաւ, իսկ Ռապըրթ Լաուէլ՝ աւելի ուշ, երբ փորձեց անգլերէնի փոխադրել ռուս դասական եւ արդի բանաստեղծներու գործեր։

Բայց անոնք՝ երկուքն ալ, ինչպէս նաեւ այս ուղին որդեգրած թարգմանիչները, մեծաւ մասամ, փորձեցին հարազատ մնալ թարգմանուող բանաստեղծութիւններու ոգիին, իմաստին, ներքին մթնոլորտին, պատկերներու ճշգրտութեան, որոշ յապաւումներով կատարուած իրենց փոխադրումները յայտարարելով «ազատ պատշաճեցումներ»։

Մինչդեռ, *«Կ'երգեմ ծաղիկը ազատութեան»*ի էջերուն մեզի հրամցուածը նոյնիսկ ցուրտ ու անհոգի *տողացի թարգմանութիւն* չէ։

Նախ գիտութիւն եւ ապա արուեստ նկատուած թարգմանութիւնը կրկնակ արուեստ կ'ենթադրէ մա՛նաւանդ վաւերական բանաստեղծներու պարագային, որովհետեւ թարգմանիչը, ըսել կ'ուզենք՝ *ստեղծագործ թարգմանիչը* պարտաւոր է *երկրորդ լեզուին մէջ* վերանորոգ ու հարազատ կեանք տալ իր մայրենիին մէջ *քերթողական իր լեզուն հիմնած* բանաստեղծին։ Եւ, անկասկած, այս որակը չնուաճած ու ժխտական տպաւորութիւն առաջացնող թոյլ ու քմահաճ փոխադրումներուն առիթով է, որ հնուց անտի եւ ամենայն իրաւացիութեամբ մարդիկ կ'ըսեն. *«Թարգմանութիւնը դաւաճանութիւն է, իսկ բանաստեղծութեան թարգմանութիւնը՝ մեծագոյն դաւաճանութիւն»։*

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նկատի ունենալով, որ *«Բագին»*ի ընթերցողներուն մէկ կարեւոր մասը անծանօթ է արաբերէն տառերուն, մեր յօդուածին մէջ տեղ գտած արաբերէն մէջբերումները նախընտրեցինք արձանագրել Հայատառ արաբերէնով։

Զանոնք կը ներկայացնենք բնագրային հարազատութեամբ։

1) قِصَصٌ مَوْزُونَةٌ

2) قَصَصٌ مُقَفّى

3) قِصَصٌ مُقَفَّاةٌ

4) فتاة كالهالة

5)هاجس السقوط

6) رعب

7) هاجس

8) إلى وحي

9) آتي

10) الغد

11) المستقبل

12) مجهول

13) غموض

14) موجعة

15) بليغة اللسان

16) في هذا العالم الردئ

17) في حرائق / هذا العالم المهووس

18) احلام وردية

19) إنك غادة

20) فأسلمت قلبي لسكرة الموت

21) يانشوة الخمرة
22) ولأنت يا اُختاه / في كل النبات / مهابة وعذوبة
23) أنت قرار وهم / لأخر نشوة / ولأنت روح النشوة
24) أزرق
25) ثقيلة
26) ألف نار
27) في السنة اللهب
28) كبش فداء
29) حديقة
30) ملاطفة
31) سحر
32) عمر
33) صاعقة
34) قميص كتان
35) لم تعره أي التفاتة
36) أحلام روح الشاعر الوردية
37) وودعتني بالقناديل والتكريم
38) كالجنون
39) باهر وشاف
40) موجعة
41) بأشواقك المستعرة
42) كالاشباح الخفية
43) ولا يدرك الملل والتعب او النوم منذ الازلية
44) أقذفوها خيرا ابديا
45) فوق حقولنا باعتبارها / رؤى واحلاما

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

«ԵՍ ԻՄ ԱՆՈՒՇ»Ի ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

-Ե-

Մինչեւ որոշ ժամանակ մը կը կարծուէր, որ Եղիշէ Չարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ն բանաստեղծին ողջուցը լոյս տեսած է միայն երկու անգամ, առաջին անգամ Հեղինակին մոսկովեան հրատարակութեան առաջին հատորին մէջ (էջ* 264), *եւ երկրորդ անգամ՝ քննադատ Յարութիւն Սուրխաթեանի կազմած* «Գրական գոհարներ»*ու էջերուն (էջ* 561)։

Այս տեղեկութիւնները բառացիօրէն քաղուած են «Սովետական գրականութիւն» *ամսագիրին մէջ ակադեմիկոս Էդ. Ջրբաշեանի ստորագրած մէկ յօդուածէն* (1963, *թիւ* 9, *էջ* 108)։

Նոյնը, «Գրական թերթ»*ին մէջ կը հաստատէ բանասէր Վաչէ Պարտիզունի* (5 *Մարտ* 1966)։

«Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ն Չարենցի ողջուցը միայն երկու անգամ լոյս տեսած ըլլալու տպաւորութիւնը կանգ չառաւ մինչեւ վաթսունական թուականներու կէսերը. Էդ. Ջրբաշեանէն տասը եւ Վաչէ Պարտիզունիէն եօթը տարի ետք, քննադատ Սուրէն Աղաբաբեան կը գրէ* 1973*ին լոյս ընծայած իր* «Եղիշէ Չարենց» *մենագրութեան մէջ.*

«Անհաւատալի է, բայց փաստ է, որ *«Ես իմ անուշ Հայաստանի...»*ն առաջին տպագրութիւնից՝ 1922ից յետոյ, եթէ չհաշւենք նոյն թուականին Յ. Սուրխաթեանի կազմած *«Գրական գոհարներ»*ի արտատպութիւնը, Չարենցի կենդանութեան օրօք այլեւ չի ունեցել որեւէ հրատարակութիւն (էջ 293)։

Աւելի ուշ, «Գարուն» *ամսագրի* 1988 *տարեշրջանի թիւ* 8*ի մէջ պարզուեցաւ, որ Չարենցի կենդանութեան օրօք միայն երկու անգամ տպագրուած չէ* «Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ն, այլ՝ առաջին երկու տպագրութիւններէն հինգ տարի ետք անգամ մը եւս լոյս տեսած է անիկա Երեւանի մէջ,* 1927*ին, Սիմէոն Յակոբեանի կազմած* «Կարմիր արեւ» *դասագիրքի*

«Հինգերորդ տարի»ի մէկ էջին (255)։

*Փաստ է, որ Չարենցի կենդանութեան օրօք, «*Ես իմ անուշ*»ի երրորդ տպագրութիւնը՝* երրորդին *վրայ կանգ չառաւ, երրորդին յաջորդեց* չորրորդ *տպագրութիւն մը, այս անգամ ռուսերէն,* 1928*ին, Թիֆլիսի մէջ, քննադատ Վ. Սուտիրինի կազմած «*Անդրկովկասեան գրականութեան ակնարկներ*» անուն գիրքին մէջ, նոյնինքն Չարենցի թարգմանութեամբ։*

Մոսկովեան առաջին հատորին մէջ,

*Թիֆլիսի «*Գրական գոհարներ*»ու էջերուն,*

*Ինչպէս նաեւ ռուսերէն հրատարակութեան մէջ, «*Ես իմ անուշ Հայաստանի*»ի առաջին տողին «*բառ*»ը կարդացուած է ճիշդ այսպէս՝* բառ։

*Իսկ Սիմէոն Յակոբեանի կազմած «*Կարմիր արեւ*»ին մէջ առաջին երեքին* բառը *դարձած է* բար.

Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բարն եմ սիրում,

Լաւ չենք գիտեր, բառը բար *կարդացած Սիմէոն Յակոբեանի օրերո՞ւն սկսաւ «*բա՞ռ*», թէ «*բար*» վէճը, թէ անկէ առաջ արդէն տեղ գրաւած էր անիկա մտքերուն մէջ։ Վէճին սկիզբը շատ յայտնի չէ, բայց ցայսօր բաւական լայն տեղ կը գրաւէ անիկա մասնաւորաբար Հայրենի մեր մամուլին մէջ։*

⁂

Ռուսերէն թարգմանութեամբ 1928*ին լոյս տեսնելէ ետք, «*Ես իմ անուշ Հայաստանի*»ն խորհրդային ծիրէն ներս առաջին անգամ լոյս տեսաւ Չարենցի նահատակութենէն ինը տարի ետք,* 1946*ին, Ալ. Իսահակեանի, Էդ. Թոփչեանի, Հր. Գրիգորեանի եւ քանի մը ուրիշներու խմբագրութեամբ կազմուած «*Ընտիր էջեր հայ գրականութեան*» անուն ստուար ժողովածուին մէջ (էջ* 980), *բանաստեղծին մոսկովեան առաջին հատորին, Սուրխաթեանի «*Գրական գոհարներ*»ուն ու ռուսերէն թարգմանութեան հետ հաշտ ուղղագրութեամբ.*

Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բառն եմ սիրում,

Փակագիծ մը.—

*Ինչպէս ծանօթ է, «*Ընտիր էջեր*»ու* (1946) *տարին հալածուած, աքսորուած, բանտարկուած ու սրածուած գրողնե-*

րը դեռ կը շարունակէին մնալ Ստալին-Բերիայի անողոք ցանկին վրայ։ Ներման արժանացած կը թուէր բացառաբար մէկը, Եղիշէ Չարենց, որմէ յիշեալ ժողովածուէն ներս առնուած էին 15 կտորներ, 27 էջերու վրայ փռուած։

Հայրենի մեր մտաւորականներէն ոմանք առանձին-առանձին եւ երբեմն միացեալ ստորագրութեամբ լոյս տեսած գրութիւններով Չարենցի ընծայուած այդ բացառիկ պարագան բացառաբար կը վերագրեն նոյն տարիներուն մեծամեծս փքալու արտօնուած հանգուցեալ գործիչներէն Հրաչեայ Գրիգորեանին։

Նոյն անձին ծննդեան 70ամեակին, վիպագիր ու հրապարակագիր Անահիտ Սահինեանի եւ քննադատ ու տեսաբան Ռուբէն Զարեանի միացեալ ստորագրութիւնը կրող գրութեան մը մէջ ընթերցողը կարդաց.

«Սասունցի Դաւիթ» յոբելեանական տօնակատարութիւնից յետոյ ամենանշանակալից գործը, որ արուեց Հրաչեայ Գրիգորեանի նախաձեռնութեամբ, հայ գրականութեան՝ սկզբից մինչեւ մեր օրերը ընդգրկող ստուարածաւալ անթոլոգիայի ստեղծումն էր, որի մէջ, երկարամեայ դադարից յետոյ, ի ցնծութիւն բոլորիս, առաջին անգամ հանդիպեցինք Եղիշէ Չարենցի անուանը։ Այդ ուղղութեամբ Հրաչեայ Գրիգորեանը շատ ջանքեր է թափել» («Գրական թերթ», 1977, *թիւ* 47)։

Եթէ Չարենցի յետ մահու եւ «ի ցնծութիւն բոլորիս» ընծայուած այդ առաջին պատիւին համար երախտապարտ ըլլալու հարկ մը կայ Հրաչեայ Գրիգորեանին, ըլլա՛նք, ի խորոց սրտի, բայց չմոռնանք «Ընտիր էջեր»*ու վաղորդայնին լոյս տեսած* «Սովետական գրականութիւն եւ արուեստ»*ի էջերուն ստորագրած անոր սանձարձակ յարձակումը նոյն Չարենցի դէմ, որ բնաւ երախտագիտական զգացումներ չի յուզեր, ընդհակառա՛կն։ Կարդանք.—*

«Այդ տարիները, ինչպէս գիտէք, ծանր տարիներ էին Հայաստանի համար, ծանր էին այն իմաստով, որ ղեկավարութեան մէջ թափանցած բուրժուական նացիոնալիստները խիստ մեծ վնաս հասցրին, ինչպէս երկրի տնտեսութեան, այնպէս էլ եւ առանձնապէս նրա կուլտուրային։ Բուրժուական նացիոնալիստները հազարաւոր խոչ ու խութ էին ստեղծում սովետահայ կուլտուրայի զարգացման ուղիների վրայ դիվերսիոն նպատակներով ջանալով արհեստականօրէն կասեցնել նրա աճումը։ Թաքնուելով կեղծ ձախ ֆրազների ետեւը՝ նրանք աղաւաղում էին հայ ժողովրդի ամբողջ պատմութիւնը եւ նրա կուլտուրան՝ հասնելով մինչեւ նրա յաջորդականութեան ու բազմադարեան բոլոր նուաճումների բացասելը։

«Ֆաշիզմի այդ նողկալի գործակալների քստմնելի գործերի մասին այսօր ստիպուած ենք խօսել այն պատճառով, որ նրանք մեծ վնաս հասցրին եւ գրականութեանը։ Մասնաւորապէս այդ բուրժուա-նացիոնալիստական կոնցեպցիաներին տուրք տուեց Եղիշէ Չարենցը։ Ի բնէ, խառնուածքով տատանուող լինելով՝ նա չկարողացաւ դէմ գնալ նացիոնալիստական թոյնի մթնոլորտին եւ իր մի քանի երկերում՝ «*Գիրք ճանապարհի*»ում կրկնեց բուրժուական նացիոնալիստների կեղծ, ոչ գիտական կոնցեպցիաներ» (*«Սովետական գրականութիւն եւ արուեստ»*, 1946, *թիւ* 9-10, *էջ* 133)։

Այս տողերը դուրս տուող մարդո՞ւն հանդէպ կ'ուզուէր, որ Չարենցի առիթով երախտագիտական տրամադրութիւններ բորբոքուէին ընթերցողին սրտին։

Ստալին-Բերիայի օրօք անհատաբար գործող անհատները մատի վրայ կը հաշուըուէին մեր երկրին մէջ եւ սակաւութիւններուն շարքին ոչ իսկ րոպէ մը տեղ գրաւած դպիր է Հրաչեայ Գրիգորեան։ Այն տարիներուն մեծամասնութիւնը կը կազմէին «Երէկ այնպէս, այսօր այսպէս» վարուող անողնայարները, որոնց շռայլօրէն շռայլուած շնորհ մը եղած կ'ըլլայ, եթէ օր առաջ մոռացութեան մատնուին եւ ոչ թէ ձրի պատիւներ ըլլան իրենց։

Գոցենք փակագիծը։

⁂

1946*ին Չարենցին ընծայուած յարութիւնը յարատեւ յարութիւն մը չեղաւ, նոյն տարին իսկ, ինչպէս պարզուեցաւ վերը,* 37*ի ոգիով յարձակման թիրախ դարձաւ ան եւ հուսկ ապա իր անձին ու գործին վրայ իջաւ լռութեան թանձր վարագոյրը, որ տեւեց ութ տարի, մեծ մարդասպանին գերեզմանումէն տարի մը ու անոր արիւնարբու ձեռնասունին գնդակահարութենէն կարճ ժամանակ մը ետք, մինչեւ* 1954, *երբ Անաստաս Միկոյեան կոչուած պալատական ներքինիին բերնով ներում շնորհուեցաւ իրեն եւ Հայաստան լոյս ընծայեց իր մէկ ստուար հատորը,* 618 *էջ,* 15 *հազար տպաքանակով, որուն* 48*րդ էջին տրուած էր* «Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ն, առաջին տողին բառին՝* բառ *ընթերցմամբ։*

Յաջորդ տարի, Չարենցէն լոյս տեսաւ ուրիշ հատոր մը, նոյնպէս ստուար, 482 *մեծադիր էջ, որուն* 157*րդ էջին վրայ* *տրուած էր* «Ես իմ անուշ»*ը, որուն առաջին տողին* բառը *դարձեալ* բառ *պահուած էր։*

Մինչեւ վաթսունական թուականներու սկիզբը, այսինքն՝ մինչեւ 1961 *թուականը, Չարենցի մոսկովեան հրատարակութեան առաջին հատորին մէջ երեւցած* բառը *պահուած է իր ուժին մէջ, ամբողջ երեսունչորս տարի, բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ, բացառելով Սիմէոն Ցակոբեանի* «Կարմիր արեւ» *դասագիրքին պարագան։*

Կը թուի, թէ Սիմէոն Ցակոբեանի գործածած բարը *թէեւ ոչ այլ թերթերու, ժողովածուներու կամ դասագիրքերուն, բայց տեղ գտած է որոշ մտքերու մէջ, բայց այդ մասին Հայաստանի կապակցութեամբ գրաւոր վկայութիւններ կը պակսին մեզի։*

Ինչ կը վերաբերի Սփիւռքի մտաւորական շրջանակներու վերաբերումներուն, հակառակ անոր, որ «Ես իմ անուշ»*ը բոլոր թերթերուն ու դասագիրքերուն մէջ արտագրուած է մոսկովեան առաջին տպագրութեան օրինակէն, կը թուի, թէ* բարը *եւս ունեցած է իր կողմնակիցները։*

Իր «Չորս գագաթ» *աշխատութեան մէջ, ակնարկելով այս կապակցութեամբ Սփիւռքի վերաբերումներուն յատկացուած բաժինին, Էդ. Ջրբաշեան կը գրէ.*

«Մեր յիշեալ աշխատութեան մէջ յատուկ նշել ենք, որ «մի կողմ ենք թողնում բանաստեղծութեան բազմաթիւ հրատարակութիւնները սփիւռքահայ մամուլում եւ դասագրքերում, որոնք կատարուել են հեղինակի «կամքից անկախ» (էջ 422), եւ որոնց մէջ հնարաւոր է, եղել է նաեւ «բար» ձեւը» («Գարուն», 1988, *թիւ* 8, *էջ* 68)։

Սփիւռքի բազմաթիւ հրապարակումներու շարքին, մեզի ծանօթ բոլորովին յատուկ պարագայ մըն է հետեւեալը, «Նայիրի» *ամսագիրի էջերուն, Հրանդ Թադէոսեան ստորագրութեամբ.*

«Վարդգէս Ահարոնեանը, *«Հետաքրքիր մի վէճ»* յօդուածով, վէճի է բռնւում Նշան Պէշիկթաշլեանի եւ Եղիշէ Չարենցի *«Գովք Հայաստանի»* բանաստեղծութեան շուրջ։ Նշան Պէշիկթաշլեանը նշում է, որ այդ բանաստեղծութեան առաջին տողի «բառ»ը սխալ է եւ պէտք է փոխուի «բար»ով, որ նշանակում է պտուղ, միրգ» (1949, *Մարտ*, *էջ* 183)։

Մենք, ցաւօք, չկրցանք մեր ձեռքին տակ ունենալ ո՛չ Նշան Պէշիկթաշլեանի հիմնաւորումին ամբողջութիւնը եւ ոչ ալ Վարդգէս Ահարոնեանի առարկութիւնը, իսկ վէճին մասնակցած Հրանդ Թադէոսեանի վեց էջ հաշուող յօդուածը *կ'եզրակացնէ·*

«Վերջացնելով խօսքս, միանում եմ Նշան Պէշիկթաշլեանի հետ եւ ընդունում, որ «*բառ*»ը սխալ է եւ «*բար*»ն է ուղիղ»:

Բացառելով Պէշիկթաշլեան-Ահարոնեան-Թադէոսեան այս աղմկայոյզ իրարանցումը, որքան մենք կը յիշենք ու գիտենք, Սփիւռքի բազմաթիւ հրապարակումներուն մէջ «բար» ընթերցմամբ երկրորդ բացառութեան ընթերցողը հանդիպեցաւ շուրջ քառասուն տարի ետք, Չարենցի 90ամեակին առիթով, Պէյրութի «Շիրակ» *ամսագիրին կազմած բացառիկին մէջ* (1987, *թիւ* 9, *էջ* 66):

Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բարն եմ սիրում,

⁂

Ընդգծենք դարձեալ, որ «Ես իմ անուշ Հայաստանի» *բանաստեղծութեան առաջին տողը իր առաջին պատկերով* (1922) *երեւցաւ Հայաստանի բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ, ամբողջ կէս դար, մինչեւ* 1961:

Մնալով միշտ մեր ծանօթութեան սահմաններուն մէջ, ըսենք, որ Սիմէոն Յակոբեանի «Կարմիր արեւ» *դասագիրքէն* 34 *տարի ետք,* բառը բար *կարդացող առաջին անձը եղաւ յետստալինեան շրջանի Չարենցի գործերուն առաջին հատորին յառաջաբան գրած ու բանաստեղծին մասին մենագրութիւն ստորագրած Յակոբ Սալախեան,* 1961*ին լոյս տեսած* «Սովետական գրականութեան պատմութիւն» *շարքին առաջին հատորին մէջ* (*էջ* 331).

Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բարն եմ սիրում,

Որքան մենք կը յիշենք, Յակոբ Սալախեանի ուսումնասիրութեան մէջ տեղ գտած բարը *ուշադրութենէ դուրս մնաց եւ* բառի *կողմնակիցներէն ոեւէ մէկը խօսք չըրաւ այդ մասին:*

«Սովետական գրականութեան պատմութիւն» *հատորէն անմիջապէս ետք, Ալմաստ Զաքարեանի խմբագրութեամբ սկսաւ լոյս տեսնել Չարենցի գործերուն ակադեմական հրատարակութիւնը, որուն առաջին հատորին* (1962) *մէջ արտագրուած* «Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ի առաջին տողը ուղղագրուած էր Սիմէոն Յակոբեանի* «Կարմիր արեւ»*ին ու Յակոբ Սալխանեանի վերոյիշեալ յօդուածին մէջ տեղ գտած օրինակներուն հիմամբ* (*էջ* 246).

Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բարն եմ սիրում,

*
* *

Պատմութիւնը կ'ըսէ, որ «բա՞ռ», *թէ* «բար» *գրաւոր վէճը սկսաւ Ալմաստ Զաքարեանի խմբագրութեամբ գլուխ բերուած ակադեմական հրատարակութեան մէջ արտագրուած* «բար»*ին առիթով, որուն դէմ առաջին անգամ ծառացաւ Էդ. Ջրբաշեան,* «Սովետական գրականութիւն» *ամսագիրին մէջ իր ստորագրած յօդուածին առընթեր.*

«Օգտուելով առիթից, ուզում եմ կանգ առնել հետեւեալ կարեւոր հարցի վրայ։ Վերջերս լոյս տեսած Եղիշէ Չարենցի երկերի առաջին հատորում, որը տպագրութեան է պատրաստուել գիտութիւնների ակադեմիայի գրականութեան ինստիտուտի կողմից եւ ընդհանուր առմամբ աչքի է ընկնում գիտական-տեքստաբանական բարձր որակով, տեղ է գտել մի շատ ցաւալի եւ անհիմն «ուղղում»։ Այդ բանաստեղծութեան առաջին տողում (*«Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բառն եմ սիրում»*) «բառ»ը դարձել է «բար», ըստ երեւոյթին այն տառացի պատկերացման հիման վրայ, թէ արեւահամ կարող է լինել բարը (միրգը), բայց ոչ բառը (լեզուն)։ Կարիք կա՞յ ասել, թէ ինչքան է աղքատացուել այդ հոյակապ բանաստեղծութեան իմաստը, երբ հրատարակիչները ստիպել են Չարենցին «յայտնել» այն պարզունակ միտքը, թէ ինքը սիրում է իր հայրենիքի արեւահամ... միրգը։ Այնինչ «բառը» Չարենցի գրչի տակ տուեալ դէպքում նշանակում է մի ամբողջ լեզու, մշակոյթ, որի մէջ նա զգում է իր հայրենիքի արեւը, բոյրն ու ջերմութիւնը» (1963, *թիւ* 9, *էջ* 108)։

Երեւի Էդ. Ջրբաշեանի ուշադրութենէն վրիպած է բառը բար *դարձուցած Յակոբ Սալախեանի ելոյթը եւ կարծելով, որ առաջին անգամ ակադեմական հրատարակութեան մէջ գլուխ ցցած է այդ «ուղղումը», հարկ համարած է անոր առիթով խմբագրել իր կարծիքը։*

Կը պատահի։

Ինքզինք յարգող մարդ մը չի կրնար ամենագիտութեամբ պարծենալ։

Շարունակելէ առաջ, արդար ըլլանք եւ ուշադրութեան յանձնենք ուրիշ «ուղղում» մը, հակառակ ծայրէն, բարեդէպ.—

Յակոբ Սալախեան վերոյիշեալ իր յօդուածը լոյս ընծայեց 1967*ին, առանձին հատորի մը մէջ, ուր* բառը *չքացած էր ու իր տեղը գիջած իր առաջին բխումին* (*էջ* 49).

Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բառն եմ սիրում,

Վերադառնանք էդ. Ջրբաշեանի վերը պարզած դիտողութեան ու առաջին հերթին հարցնենք.—

Ո՞ր հրատարակիչները եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ արդեօք ստիպած են Չարենցին, որ «Ես իմ անուշ»*ի առիթով ձեռք քաշէ մշակութային ամբողջ բեռ մը չալկած* բառէն *եւ սիրէ իր հայրենիքի արեւահամ... միրգը։*

Երեւի առ այդ տեղի ունեցած են դէպքեր, որոնց մասին գրաւոր վկայութիւնները կը պակսին մեզի, բացառելով հետեւեալ պարագան.—

Քսանական թուականներու կէսերուն, Լենինականի մէջ «Նոյեմբեր» անունին տակ Գուրգէն Մահարիի կազմած գրական խմբակին անդամ դարձած տասնհինգամեայ աղջիկ մը, Քնարիկ Շիրակունի, չուրջ մէկուկէս տասնամեակ առաջ պատմեց իր յուշերը, զորս գրի առաւ ու «Սովետական գրականութիւն» *ամսագիրին մէջ հրատարակել տուաւ Արտաւազդ Աբրահամեան։*

Իր յուշերուն մէջ Քնարիկ Շիրակունի ունի բաժին մը, ուր յարուցուած է նոյնպէս «բառ»ի եւ «բար»ի խնդիրը, հետեւեալ հանդիպումին ու երկխօսութեան առընչաբար.

«...Ապա զրոյցը դարձաւ Չարենցի ստեղծագործութիւնների շուրջը։

«Տարօնցին, Արմէնը, Սարեանը բարձր կարծիք յայտնեցին Չարենցի վերջերս լոյս տեսած բանաստեղծութիւնների մասին։ Իսկ Մահարին ասաց.

«—Եղիշ, քո *«իմ անուշ Հայաստանի»* բանաստեղծութիւնը անմահ ստեղծագործութիւն է, այլ կարծիք չկայ։ Բայց ինչո՞ւ ես գրում *«Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բառն եմ սիրում»*։ Բառը ո՞րն է։

«Չարենցը անսպասելի ցնցուեց, աչքերը փայլեցին.

«Տօ, խելօ՛ք, ոչ թէ բառը, այլ բարը, Հայաստանի բարը, բարիքը, քաղցրութիւնը, ոչ թէ բառը,— ու սկսեց արտասանել բանաստեղծութիւնը։ Մենք լսում էինք կախարդուած։ Յատկապէս ինձ համար դա նոր յայտնագործութիւն էր, հրաշք, որը կը մնայ իմ յիշողութեան մէջ ու շատ երկար։ Երբ արտասանութիւնը աւարտեց, բուռն կերպով ծափահարեցինք։

«Եւ իրօք, այս գիւտից անցել է վեց տասնամեակ, բայց ես չեմ մոռացել նրա արտասանութիւնը, նրա զայրոյթը, նրա քրքիջը, երբ բանաստեղծութեան արտասանութիւնը աւարտելուց յետոյ ասաց. «Հիմի հասկացա՞ք, Գուրգէն Մահարի» (*«Սովետական գրականութիւն»*, 1986, *թիւ* 12, *էջ* 92)։

Գուրգէն Մահարի հասկցա՞ւ, թէ ոչ, չենք գիտեր, բայց մենք եւ մեզի հետ հաւանաբար շատեր դժուար կը հասկնան Քնարիկ Շիրակունիի յուշերուն այս բաժինը եւ մանաւանդ Եղիշէ Չարենցի զայրոյթին տուն տուող պատճառը, երբ նոյն Չարենցը ընդամէնը մէկ տարի ետք, «Հայաստանի բարը, բարիքը, քաղցրութիւնը» բոլորովին մոռցած, Սուտիկինի ժողովածուին մէջ երեւնալու համար բառը *բառ կը թարգմանէ։*

«Տաղարան»*ին մէջ* բառը *իբրեւ բառ տեղ գրաւելէ ետք,*

Յարութիւն Սուրխաթեանի «Գրական գոհարներ»*ուն մէջ նոյն կերպարանքով հանդէս գալէ յետոյ,*

Արտասահմանի թերթերուն մէջ բազում ու բազմաթիւ անգամ անոր առաջին բխումին ականատես ըլլալէ վերջ,

Ու մանաւանդ ռապպական քննադատներ Գուրգէն Վանանդեցիի, Նորայր Դաբաղեանի, Եղիա Զուբարի, Աղասի Վարդանեանի եւ այլոց սարքած խաչակրութիւններէն ետք,

Չարենց կրնար աւելի լայն լսարանի մը առջեւ բռնկիլ ու զայրանալ, բայց երբ «ե՛ւ հեշտ, ե՛ւ պարզ, ե՛ւ անվնաս, ե՛ւ շահաւէտ» առիթներու լուռ մնացած է, Քնարիկ Շիրակունիի յուշը կը դառնայ խիստ կասկածելի։

Ընթերցողին զարմանալ կը մնայ նոյնպէս, թէ Քնարիկ Շիրակունիի յուշերը հիւրընկալող «Սովետական գրականութիւն» *ամսագիրի գլխաւոր խմբագիր Հրաչեայ Յովհաննիսեան կամ անոր կոլեկտիւին ինը անդամները, ընդ որս եւ բառին անտեղիտալի ու կրքոտ կողմնակից էդ. Ջրբաշեան՝ ինչպէ՞ս առանց խմբագրական նոթի էջ կը բանան յուշագրութեան մը այն բաժինին, ուր իրենց պաշտպանած* բառին *տեղ զարմանալի դիւրութեամբ ու հեղինակային վկայութեան մը ոգեկոչումով կը մեծարուի* բարը։

Յարգելի ակադեմիկոսը, էդ. Ջրբաշեան, ուրիշ անգամ մըն ալ անակնկալի առջեւ դրած է մեզ։

Պարզենք.—

Քնարիկ Շիրակունիի յուշին տպագրութենէն տարի մը ետք, Չարենցի 90*ամեակին առիթով, ինք եւ բանաստեղծին* կրտսեր դուստրը, Անահիտ Չարենց, կազմեցին «Հատընտիր» մը, 464 էջ, ուր «Ես իմ անուշ»ի խնդրոյ առարկայ բառը կարդացուած էր բար։

Թէ՛ ինք, Էդ. Ջրբաշեան եւ թէ աղբիւրագիտութեան հիմունքներով իր տեսութիւնները հաստատող Անահիտ Չարենց, քանիցս թեր արտայայտուած են «բառ»ին, մինչ իրենց կազմած ժողովածուին մէջ արձանագրուած է ճիշդ հակառակը, որ բոլորովին անհասկնալի կը մնայ ընթերցողին։

Էդ. Ջրբաշեան չարենցեան «Հատընտիր»էն ետք դարձեալ անդրադարձաւ «բա՞ռ», թէ «բար» վէճին, անվիճելի համարեց «բառ»ին գոյութիւնը, բայց լուռ մնաց իր մասնակցութեամբ կազմուած «Հատընտիր»ին մէջ առկայ «բար»ին դիմաց։

Վճռական չըլլանք սակայն։

Ճիշդ պիտի չըլլար ըսել, որ մենք առիթ ունեցած ենք տեսնելու հայրենի մեր մամուլին բոլոր անդամները ու եթէ Էդ. Ջրբաշեան կամ Անահիտ Չարենց տեղ մը սրբագրած են իրենց ձեռնարկին մէջ ինչ-ինչ ճամբաներով սպրդած «բար»ը, վերի տողերուն մէջ ակամայ ուրուագծուած մեղադրանքը ինքնաբերաբար չեղեալ կը համարուի։

Շարունակենք ընդհատուած կէտէն։

Չհաշուած շատ ուշ արձանագրուած Քնարիկ Շիրակունիի յուշին մէջ եղած ակնարկութիւնը, բանասիրութիւնը կու գայ հաստատել, որ «բա՞ռ» թէ «բար» վէճը սկիզբ առած է իր նորայայտ բորբոքումէն շատ առաջ, Սիմէոն Յակոբեանի կազմած «Կարմիր արև» դասագիրքի օրերէն սկսեալ։ Այդ մէկը կարելի կը համարէ նոյնպէս վէճին հակադիր եզրերուն լաւատեղեակ Էդ. Ջրբաշեան, որ ակնարկելով «Կարմիր արև»ի «ուղղումին», հայրենի «Գարուն» ամսագրի էջերուն կը գրէ, թէ՝

«Կարելի է ենթադրել, որ հենց այդ հրապարակումն է դարձել բարի վարկածի արդէն տասնամեակներ շարունակուող վէճերի սկիզբը»։

Նոյնքան ուշագրաւ է Սիմէոն Յակոբեանի այդ «ձեռնարկին» նուիրած Էդ. Ջրբաշեանի մեկնաբանութիւնը·

«Մենք կարծում ենք, որ նա ընդսմին գիտակցաբար է մտցրել այդ ուղղումը՝ ցանկանալով թուլացնել եւ իր, եւ բանաստեղծին դէմ հնարաւոր յարձակումների ուժը։ Ս. Յակոբեանը, որը շատ բարձր էր գնահատում Չարենցի բանաստեղծական մեծ տաղանդը եւ դեռ 1924 թ. արտասահմանում մի ամբողջ գիրք էր նուիրել նրան, 1927 թ. ծանր հանգամանքներում չէր կարող այդ մասին չմտածել։ Այդ նկատառումով էլ նա, ըստ երեւոյթին, կատարել է այդ ուղղումը, որպէսզի հակառակորդների ձեռքից խլի բանաստեղծին ազգային լեզուի փառաբանութեան մէջ մեղադրելու ամենաուժեղ փաստարկը։ Դա հարկադրական զիջում էր, որ կատարում էր գրականագէտը, բայց դա չէր կարող փրկել Չարենցի բանաստեղծութիւնը «աչալուրջ» քննադատութեան «ամենատես աչքերից»։ Այդ չէ՞ պատճառը, որ արդէն «*Կարմիր արեւ*» դասագրքի յաջորդ՝ 1929 թ. հրատարակութեան մէջ «*Ես իմ անուշ Հայաստանի...*»ն այլեւս տեղ չգտաւ (1988, *թիւ* 8, *էջ* 69)։

Մենք չենք կարծեր, որ Չարենցը յարձակումներէ զերծ պահելու համար Սիմէոն Յակոբեանին վերագրուած պատիւը անառարկելի հիմք մը ունի։ Սիմէոն Յակոբեան յեղյեղուկ բնաւորութեամբ ապրող մարդ էր, վեհերոտ եւ պատեհապաշտ, բացառապէս հետամուտ իր շահերուն ու մորթին պահպանման, եւ դժուար թէ Չարենցին ուղղուած հարուածները թեթեւցնելու մտքով կրնար տարուած ըլլալ, երբ կը դիմէր «բառ»*ը* «բար»*ի վերածելու արարքին։*

Աւելի հաւաստի դարձնելու համար այս տպաւորութիւնը, դարձեալ յիշենք անոր անձին ու բնաւորութեան թանձր գիծերուն քաջատեղեակ Ս. Սահառունիի մէկ գրութիւնը, ըստ որում՝ «Սիմոն Յակոբեանի տխուր պատմութիւնը շատ-շատ երկար է, ձգւում է երկրից մինչեւ արտասահման, Բաքուի «*Արեւ*»ից մինչեւ Բերլինի «*Արեգ*», Դաշնակցութիւնից մինչեւ համայնավարութիւն, Զաւարեանից մինչեւ Ստալին»։

Մինչե՛ւ Ստալին...

Արդարեւ, այս այն մարդն է, որ 1935 *Դեկտեմբերին վերջին օրերուն մաս կազմեց Աղասի Խանջեանի գլխաւորած պատուիրակութեան եւ ներկայ եղաւ Կրեմլինի մէկ ընդունելութեան, եւ ապա ի ձայն մեծ բարբառեցաւ.*

«Ես Եւրոպայի շատ քաղաքներում եմ եղել, տեսել եմ շատ հռչակաւոր մարդկանց եւ գիտնականների։ Իսկ Դեկտեմբեր 30ին ես տեսայ աշխարհի ամենամեծ մարդուն։ Ես 55 տարեկան եմ։ Բայց մեծ Ստալինին հանդիպելուց յետոյ զգում եմ, որ մի քսան տարով երիտասարդացայ»։

Միայն Կրեմլինի մէջ չէր, որ ստրկահաճութեամբ փքացաւ այս հանգուցեալ գետնառիւծը, այլեւ Հայաստանի պորտին վրայ տուաւ դաւաճանութեան փաստեր, նոյնիսկ ստալինեան բուռն զարթօնքէն առաջ, հաճոյ աչաց ամբարշտաց, ինչպէս կը վկայէ Գ. Մարտիկեան ստորագրութեամբ լոյս տեսած գրութիւն մը, Փարիզի «Դրօշակ»*ի մէջ.*

«Հայ կենտգործկոմի այս տարուայ նիստերից մէկում վիճաբանութեամբ է դրւում այն հարցը, թէ Հայաստանի համալսարանում դասախօսութիւնները հայերէնո՞վ պիտի լինեն, թէ ռուսերէնով։ Եւ այստեղ էլ դարձի եկածներից մէկը, տխրահռչակ Սի. Յակոբեանը նորընծայի մոլեռանդութեամբ պաշտպանում է այն միտքը, որ հէնց այս տարուանից մի շարք առարկաներ դասախօսուեն ռուսերէնով (1927, *թիւ* 1)։

Կարելի չէ բնաւորութեան նման գիծեր ունեցող մէկու մը ազնիւ մղումներ վերագրել, կարելի չէ։ Անցնինք։

Եւ յետոյ, «Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ի առիթով Չարենցի դէմ շղթայազերծուած խաչակրութիւնը միայն* «բա՞ռ»*ին վրայ հիմնուած էր միթէ, որ յանձնուէինք զայն* «բար»*ի վերածելով մեղմացուցիչ դէպք յանցանաց մը գտած ըլլալու երջանիկ պատրանքին։*

«Անուշ Հայաստանի»*ին անուշութիւնը զգալու ապրումը նուա՞զ մեղաւոր կը դարձնէր բանաստեղծը կարմիր վարդապետութեան բարակներուն աչքին, քան «արեւահամ բառ»էն առած համը։*

Այն օրերուն ո՞վ կը հանդուրժէր «մեր հին սազի ողբանուագ լար»ին ունկնդիրները։

«Աղօթք դարձած երկաթագիր գրքերը մեր» պակա՞ս տարողունակ էին, քան «բառ»ին թելադրած ուժերը։

Եւ «անհաս փառքի ճամբայ Մասիս սար»ը «բառ»էն նուա՞զ վտանգաւոր կը համարուէր միթէ։

Այսինքն՝ երբ «անուշ Հայաստան»ը, Արարատը, երկաթագիր գիրքերը, ողբանուագ սազերը եւ անոնց շուքին թրթռացող ազգային միւս արժէքները կը պահուին բանաստեղծութեան մէջ ու միայն «բառ»ը կը փոխարինուի «բար»ով, այդ փոխարինումին մէջ պէտք է ուրիշ պատճառներ փնտռել եւ ոչ թէ ազգային ու քաղաքական շարժառիթներ վերագրել անոր։

Խաչակրութիւնը ամբողջ բանաստեղծութեան դէմ էր եւ ոչ թէ «բառ»ին սոսկական առկայութեան։ Այդ հիմամբ էր, ինչպէս արդէն դիտել կու տայ Ջրբաշեան, որ ««Կարմիր արեւ»* դասագրքի յաջորդ՝* 1929 *թ. հրատարակութեան մէջ* «Ես իմ անուշ Հայաստանի»...*ն այլեւս տեղ չգտաւ»։*

«Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ի հանդէպ այս վերաբերումը, ինչպէս քանիցս նշուեցաւ, անհերքելի է՝ ամօթալի ըլլալու չափ։*

Տանք երկու ամփոփ վկայութիւն եւս։

Սուրէն Աղաբաբեանը կը գրէ.

«Նրա շուրջ հիւսել են բազում *«գրականագիտական»* քաղաքական լեգենդներ, որոնք բանը հասցրել են նոյնիսկ… բանաստեղծի ինքնախարազանման» (*«Եղիշէ Չարենց»*, 1973, *Ա. հատոր, էջ* 293)։

* * *

«Բառ»ի եւ «բար»ին շուրջ ծագած վէճին առիթով, «բառ»ի օգտին իբրեւ վստահելի աղբիւր երբեմն կը յիշուի նաեւ Յակոբ Օշականի 1942*ին կազմած* «Հայ գրականութիւն» *դասագիրքը, որուն* 607*րդ էջին տրուած է* «Ես իմ անուշ Հայաստանի…» *բանաստեղծութիւնը։*

Նախ՝ յետադարձ ակնարկ մը։

«Հայ գրականութիւն» *դասագիրքին մէջ երեւցած* «Ես իմ անուշ»*էն ուղիղ* 17 *տարի առաջ, Օշական,* «Հայրենիք» *ամսագրի* 1924 *տարեշրջանի* 2,3 *եւ* 4 *համարներուն մէջ աւելի քան քառասուն էջերու վրայ վերլուծման ենթարկեց Չարենցի մոսկովեան երկու ժողովածուները, խօսելով անոնց բովանդակած սիրային, հայրենասիրական ու յեղափոխական երանգներով յագեցած բանաստեղծութիւններուն մասին, առանձնացուց* «Տաղարան»*ի սայաթ-նովեան «ոճաւորումներով» կառուցուած բաժինը, բայց երբեք ուշադրութեան արժանի չհամարեց հատորին այլազանութիւն մը ապահոված ու անոր պսակը կազմած* «Հազար ու մի վէրք»*ը, «վէրք»ին յաջորդած* «Երբ էս հին աշխարհը մտայ ես»*ը եւ, մանաւանդ՝* «Ես իմ անուշ Հայաստանի…»*ն*։

Մեզի համար բոլորովին անըմբռնելի կը մնայ, թէ ինչպէս Օշականի սրատես աչքերէն, վիրաւոր սրտէն ու հայրենասիրական արթուն զգայարանքէն վրիպած են այդ արիւնոտ, խօսուն ու շողշողուն կտորները։

Մէկուկէս տասնամեակ ետք, ինչպէս նշուեցաւ վերը, «Հայ գրականութիւն» *դասագիրքին մէջ դարմանուեցաւ այդ վրէպը, բայց նոյն բանաստեղծութեան շուրջ դիզուեցան նոր մշուշներ, որոնք դարձեալ անըմբռնելի կը մնան առասպելական յիշողութեան տէր ու «մտքի միլիոնատէր» Օշականի պարագային։*

Կարդանք «Ես իմ անուշ»*ի առիթով* «Հայ գրականութիւն» *դասագիրքին մէջ արձանագրուած նօթը.*

«Ինծի անծանօթ է, թէ ո՞ւր լոյս է տեսած առաջին անգամ այս քերթուածը։ Ամերիկայի «Հայրենիք»ին մէջ անոր երեւնալը կ'արձանագրեմ հոս։ Ե. Չարենցի քերթողական գործու-

Ցեուբեան առաջին հաւաքածոն լոյս տեսած է Հայաստանի մէջ (1922) *ուղղագրական ռեֆորմէն առաջ։ Այդ հաւաքածոն կը պարունակէ* Ե. Չարենցի քերթողական առաջին վաստակը» (*էջ* 608)։

Կրկնենք մեր զարմանքը, որ Օշական իր ուսումնասիրած հատորին մէջ չէ նկատած «Ես իմ անուշ Հայաստանի…»*ն եւ չենք գիտեր քանի տարի ետք միայն Ամերիկայի* «Հայրենիք»*ին մէջ անոր հանդիպած ըլլալու փաստը կ՚արձանագրէ, մոռնալով նոյն ատեն, որ «Եղիշէ Չարենցի քերթողական գործունէութեան առաջին հաւաքածոն» Մոսկուայի մէջ լոյս տեսած է եւ ոչ թէ Հայաստանի…*

Այս ճշդումներէն ետք, յայտնենք, որ ճիշդ է բառի *կողմնակիցներուն նկատումը, թէ Օշական* «Ես իմ անուշ»*ի առաջին տողը ուղղագրած է մոսկովեան հրատարակութեան օրինակին վրայ՝*

Ես իմ անուշ Հայաստանի արեւահամ բառն եմ սիրում,

*
* *

Մինչեւ յիսունական թուականներու կէսերը, հայրենի երկինքին տակ տեղի ունեցած «Ես իմ անուշ Հայաստանի»*ի վեց հրատարակութիններուն առաջին տողին* բառը *կարդացուած է ճիշդ այսպէս՝* բառ, *եւ միայն մէկ անգամ՝* բար, *որուն վրայ շուրջ կէս դար ետք աւելցան երկու ուրիշ* բարեր, *արդէն ծանօթ Ցակոբ Սալախեանի գրութեան* (1961) *եւ ակադեմական հրատարակութեան* (1962) *էջերուն երեւցածները։*

Ակադեմական հրատարակութեան փաղորդային վէճը սաստկացաւ ու վէճին սաստկութեան հետ, մոսկովեան օրինակին վրայ լոյս ընծայուած անհաշիւ բառին *տեղ վերը մատնանշուած երեք* բարերուն *վրայ գումարուեցան նոր եւ ոչ սակաւ ուրիշ* բարեր, *յատկապէս պաշտօնական հրատարակութիւններու էջերուն։*

Պաշտօնական հրատարակութիւններու կարգին՝ յայտնի դարձաւ նաեւ Ժենիա Քալանթարեանի, Լեւոն Հախվերդեանի, Բագրատ Ուլուբաբեանի, Նորայր Ադալեանի եւ ուրիշ անձնաւորութիւններու բարային *համարումը, որ երեւցաւ ու կ՚երեւի իրենց ակնարկներուն եւ ուսումնասիրութիւններուն մէջ։*

Երկարեցաւ բառի *եւ* բարի *պատմութիւնը։*

Կանգ առնենք հոս։

Յատուկ ճիգ ի գործ դրինք ծագած վէճին պատմութեան ուրուագիծը առարկայօրէն ներկայացնելու համար, բայց նկատուեցաւ հարկաւ, որ անկարելի եղաւ մեզի բոլորովին չէզոք մնալ։

Ու չէզոք չենք։

Մենք անվերապահօրէն կը բաժնենք բառին *թեր մտաւորականներուն հաստատումը, ի շարս որոնց քննադատ Ս. Աղաբաբեանի եւ ակադեմիկոս Էդ. Ջրբաշեանի մեկնաբանութիւնները։*

Առաջինը կը գրէ․

«Բանաստեղծութեան մէջ «*բառ*»ի եւ «*բար*»ի շուրջը եղած վէճերում ու կասկածանքներում («արեւահամ բառ», թէ՞ «արեւահամ բար») աղբիւրագիտական, բառապաշարային, յանգաբանական, ոճական, բառագործածական փաստարկների շղթայում աչքաթող է արուած մի վերին աստիճանի էական պարագայ։ Դա այն է, որ Չարենցը, Հայոց պատմութեան տեսութիւնը սկսելով անյիշելի ժամանակներից, գիտակցաբար բառին է տուել առաջինը *յիշատակուելու* իրաւունքը։ Հաւանօրէն Չարենցը իբրեւ ուղեցոյց ունեցել է Յովհաննու աւետարանի «*Ի սկզբանէ էր բանը…*» եւ, առհասարակ, բանի (խօսքի լեզուի) ծագումնաբանական հնութիւնը» («*Եղիշէ Չարենց*»,1973, *էջ* 296)։

Իսկ Էդուարդ Ջրբաշեան, «Սովետական գրականութիւն» *ամսագրին մէջ, ի միջի այլոց կ'ըսէ․*

«Կարիք կա՞յ ասել, թէ ինչքան է աղճատացուել այդ հոյակապ բանաստեղծութեան իմաստը, երբ հրատարակիչները ստիպել են Չարենցին «յայտնել» այն պարզունակ միտքը, թէ ինքը սիրում է իր հայրենիքի արեւահամ… միրգը» (1963, *թիւ* 9)։

Ո՞ր հրատարակիչները եւ ի՞նչ պայմաններու տակ արդեօք ստիպած են Չարենցին, որ «Ես իմ անուշ»*ի առիթով ձեռք քաշէ* «բառ»*էն եւ սիրէ իր հայրենիքին… միրգը։*

Այս կէտին վրայ այլեւս կարեւոր չէ ստուգել հարցումին պատասխանը։

Մեր կարգին պիտի ըսէինք միայն, որ միրգը, պտուղը ո՛չ մէկ կապ ունի կամ կրնայ ունենալ տուեալ բանաստեղծութեան իմաստին, ոգիին, մթնոլորտին ու կառոյցին հետ։

Յաջորդական տողերուն մէջ բռնուած քնարական հերոսները «ինքները» կը յայտնեն արդէն առաջինին բուն նշանակութիւնը։ Սազին, լարին ու պարի մթնոլորին մէջ բա՛ռն *է յարիրը, հարազատը։ Խնդիրը էապէս կապ ունի ոգեկան ուժերուն հետ եւ ոչ թէ քիմքին պարագայական ընկալչութեան։*

Աւելի՛ն․

«Բառ»ին կ՚արձագանգեն ու անոր հարազատութիւնը կը նուիրագործեն նոյնպէս բանաստեղծութեան գործող միւս «հերոսները», ողբաձայն երգերը, երկաթագիր գրքերը, նաեւ վէրքերը, որոնք արեւահամ պտուղներ վայելելու ախորժակներ բնաւ չեն գրգռգիր···

Բառը, այսինքն՝ լեզուն, այսինքն՝ պատմութիւնը, այսինքն՝ գրականութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, իմաստութիւնը, այսինքն՝ ազգային ահատականութեան մէկ ուրիշ որակը։

(Տար. 5) ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

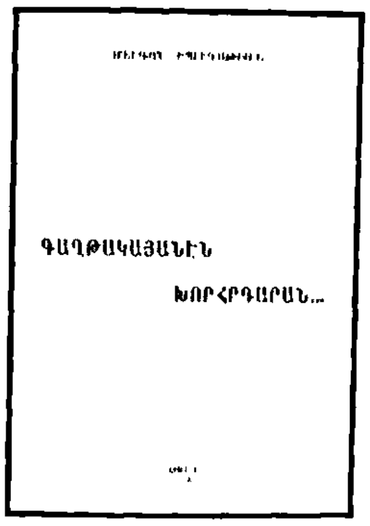
ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆԷՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ...

«ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆԷՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ...»

(Հեղինակ՝ Մելգոն Էպլիղաթեան)

Տասնամեակներու վրայ երկարած կեանք մը պատկերելու կոչուած յուշագրութիւնները ուղղակի ու անուղղակի սեւեռումներով նաեւ կը բացուին մեր հաւաքական կեանքին վրայ, երբ անոնց հեղինակները կ՚ըլլան հայութեան սրտատրոփով իրենց օրերը իմաստաւորած յուշագիրներ, որոնց կեանքի կշռոյթը ներդաշնակ ու զուգահեռ կ՚ընթանայ մեր հաւաքական կեանքին: Սփիւռքահայ գաղութներու դժուարութիւններուն, վերիվայրումներուն, վճռականութիւնը արտայայտող կեցուածքներուն եւ խնդրոյ առարկայ գաղութի կեանքի իրերայաջորդ հանգրուաններուն մասին այդ յուշագրական էջերը աւելի յստակ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ կը փոխանցեն, երբ յուշագիրները կ՚ըլլան մեր ազգային կեանքին մէջ պատասխանատուութիւններ վերցուցած կեդրոնական դէմքեր: Տոքթ. Մելգոն Էպլիղաթեանի վերջերս լոյս տեսած ***«Գաղթակայանէն խորհրդարան...»*** հատորը կը պատկանի նման արժէք ներկայացնող հրատարակութիւններու շարքին ու կ՚արդարացնէ հեղինակին նպատակադրութիւնը, երբ կը յաջողի ***«անձնական վկայութիւն մը փոխանցել Սփիւռքի մէջ ծնած, մեծցած ու ապրած գաղթական առաջին սերունդի կեանքի մասին»:***

1998ին, Հալէպի «Կիլիկիա» հրատարակչատունէն լոյս տեսած ***«Գաղթակայանէն խորհրդարան»*** հատորը, որ կը բաղկանայ 350 էջերէ, իրերայաջորդ 18 գլուխներով կը ներկայացնէ հարուստ կեանք մը, որ կը սկսի ձեւ ստանալ տարագրութեան դաժան պայմաններու մէջ՝ թափառական հայու մը կեանքի ժապաւէնը պարզելու համար:

Ռումանիոյ դաժան ցուրտին հետ հազիւ «ընտելացած»՝ Մելքոն Էպլիղաթեան ծնողքին հետ կը փոխադրուին Յունաստան, ուր եւ կ՚անցընէ իր մանկութիւնն ու պատանութիւնը: Գաղթական հայութեան 1920ական թուականներու դաժան, բայց ազգային կենսունակութեամբ հարուստ առօրեան՝ հիւղաւան, երգչախումբ, դպրոց, ակումբ, հիւանդանոց եւ օտար միջավայրի բարքեր, կը միահիւսուին իրարու: Հազիւ մտերմացած Տուրդուքի հիւղաւանի սահմաններէն անդին երկարող Աթէնքի ծովեզերեայ շքեղ արուարձաններուն եւ անոնց հեքիաթային մթնոլորտին, Էպլիղաթեաններու Հալէպ հաստատուիլը պատանի Մելքոնի համար կը պարզէ ազգային-միութենական կեանքով հարուստ նոր ու հետաքրքրական աշխարհ մը: Հ. Յ. Դ. Քրիստափոր Միքայէլեան Պատանեկան Միութիւն, Հ.Մ.Ը.Մ.ի մարզադաշտ, Նիտէյտէի հայկական ակումբ, Նոր Գիւղ անուն զուտ հայկական աւան եւ «Միսիոն Լայիք Ֆրանսէզ» երկրորդական վարժարան, ֆրանսական գաղութատիրութեան դէմ ծաւալող ցուցարարներու օրըստօրէ ալեկոծող պահանջատիրութիւն եւ անկախութեան քաղցր երազներ, որոնք դրուագ առ դրուագ կը հիւսեն Մելքոն Էպլիղաթեանի պատանութեան գորգը:

Ազգային ու քաղաքացիական ոգեշնչող մթնոլորտի մէջ կազմաւորուած առողջ պատանին հասուն երիտասարդ է արդէն: Համալսարանական ուսման եւ մասնագիտացման տարիները՝ Պէյրութէն մինչեւ Փարիզ, նոր հորիզոններ կը բանան բժիշկ յուշագիրին դիմաց, որ կ՚ապրի ազգային, քաղաքացիական եւ մարդկային առողջ յարաբերութիւններու հարուստ կենսափորձ մը, որ Լաթաքիայէն կ՚երկարի մինչեւ սահմանամերձ Քնէյթրա եւ Պէյրութ:

Թափառական հայու վերջին եւ հաստատ կայանը հանդիսացող Պէյրութը Տոքթ. Մելքոն Էպլիղաթեանի համար կ՚ըլլայ այն պարարտ ենթահողը, ուր եւ կը բարձրանայ բժիշկ, ազգային գործիչ, մտաւորական, կուսակցական պատասխանատու եւ պետական երեսփոխան յուշագիրին կեանքի ծառը: Ան կ՚ապրի իր եւ գաղութի մօտիկ անցեալին ոսկի տարիները, որոնց երկնակամարին վրայ 1974ին կը սկսին յայտնուիլ գալիք փոթորիկը ազդարարող մռայլ ամպեր:

Տոքթ. Մելքոն Էպլիղաթեան լիբանանեան վերելքի եւ լիբանանահայ կեանքի փառքի ու յաղթանակի այդ տարիները կ՚ապրի օրը օրին, իր բազում մանրամասնութիւններով, իբրեւ դերակատար ու մասնակից, եւ իր կենդանի յուշերը կը դրոշմէ հատորին իրերայաջորդ 150 էջերուն վրայ, որոնք կը փակուին լիբանանեան պատերազմի հրդեհներէն՝ ռումբերու բեկորներէ, կողոպուտէ, զինեալներու չորս կողմ արձակած փամփուշտներէ հրաշքով փրկուած եւ իր տունն ու էութիւնը լուսաւորող Արարատի պաստառին թելադրական ու ոգեշնչող լոյսով:

Քարաձայն պատարագ
liturgy—
sound of stones

«ՔԱՐԱՁԱՅՆ ՊԱՏԱՐԱԳ»

(Հեղինակ՝ Հրանդ Մարգարեան)

«Քարաձայն պատարագ» կամ «Liturgy-sound of stones» խորագիրը կը կրէ Հրանդ Մարգարեանի վերջերս լոյս տեսած հատորը, որ 270 էջերու տարածքին ընթերցողին կը հրամցնէ դէպի Կիլիկիա եւ Արեւմտեան Հայաստան կատարած իր ուղեւորութեան գրաւոր ու պատկերազարդ ժապաւէնը:

«Համազգային»ի Նիւ Եորքի մասնաճիւղին կողմէ հրատարակուած սոյն հատորը, որ կը բացուի *«Քար, երազ եւ պատմութիւն»* երկլեզու (հայերէն եւ անգլերէն) ներածականով, 90 էջերու երկայնքին կը ջանայ ամփոփել հեղինակին դէպի Կիլիկիա եւ Արեւմտեան Հայաստան ուղեւորութիւնն ու այդ ճամբուն վրայ ձեւաւորուած յանգաւոր ապրումները:

24 կարճ գրութիւններ, որոնց անգլերէն թարգմանութիւնը կը ներկայացուի հայերէն բնագրին կողքի էջին վրայ, սեղմ գիծերով կը կազմեն ընդհանուր պատկերը այն ուղեւորութեան, որ 1915ին Վանի Ծուշանց գիւղէն տարագրուած Մանուկի որդի Հրանդ Մարգարեան կը սկսի հորը եւ հայ ժողովուրդի բռնագաղթէն ուղիղ 82 տարի ետք, տասնութ հայորդիներու հետ, հասնելու համար Երկիր եւ կատարելու հօրմէ որդի կտակուած ուխտը՝ «մեր պատմութեան քարացած, բայց չմարած երազներուն հետքերով»:

«Քար, երազ եւ պատմութիւն» մուտքին կը յաջորդէ *«Չերգուած պատարագներ»* խորագրեալ գրութիւնը, որ հարցումներու եւ մտքերու տարափով կը յարդարէ պապենական հողին ոգեկան արժէքը լոյսին բերող զգացական եւ իմացական բախումներուն պահը, պատասխաններուն ճամբով ալեկոծող խորհրդածութիւններուն վայրկեանը՝ նախապատրաստելու համար ե՛ւ իր, ե՛ւ ընթերցողին ուղեւորութիւնը: *«Պոլիս»* կարճաշունչ գրութիւնը կ՛առնէ առաջին քայլը, որպէսզի շղթային իրերայաջորդ օղակներով հեղինակը կատարէ իր հայրենիքին, աւելի ճիշդ՝ իր էութեան որոնման ուղեւորութիւնը:

«Իմ պրպտում-ուղեւորութեան առաջին կայանը պատմական Այնթապ քաղաքն էր, ուր օդանաւով կը ժամանենք», կը յայտարարէ Հրանդ Մարգարեան եւ ճամբայ կ՚ելլէ՝ իրեն ընկերակից ունենալով նաեւ դարաւոր պատմութիւն մը եւ վաւերագրական տուեալներ: Փաստագրական արժէք ներկայացնող դէպքերու, թիւերու եւ երեւոյթներու յիշատակումը ուղեգրութիւնը կը զետեղէ չորս հազարամեայ կեանքի մը լայն պաստառին վրայ, ուր վայրին վայրկեանական անդրադարձներն ու մօտիկ անցեալի պատմական յիշողութիւնը կը հարստացնեն վաւերական ենթահողով մը:

Այս ոճը մեծապէս կ՚օժանդակէ հեղինակին, որ *«Քարաձայն պատարագ»*ը ըլլայ ո՛չ միայն ընթացիկ արձանագրութիւն, այլեւ՝ աչքէն հոգի եւ ներքին լարեր երկարող, քայլ առ քայլ աւելի ուժգին շեշտ ստացող ներքին ուղեւորութիւն, որուն հոգեկան հրդեհները քարացնելու կը կոչուին պահէն ու վայրէն ոգեշնչուած Հրանդ Մարգարեանի թեւաւոր ապրումները:

Այսպէս, շնորհիւ նկարագրողական-խորհրդածական ոճին եւ անոնց միջեւ հնչող քերթուածներուն՝ Հռոմկլայ, Մուսա լեռ, Անարզաբա, Ուրֆա, Կարմուճ, Եփրատ, Խարբերդ, Բալու, Տիգրանակերտ, Մուշ, Վան, Վարագ, Աղթամար, Ծուշանց, Կարս, Անի, Արարատեան դաշտ կայաններով խորացող ուղեւորութիւնը կը մերձենայ իր թիրախին, իսկ անոր արձանագրութիւնը կը յաջողի ըլլալ տառապանքի, կարօտի, երազի, հաւատքի, գիտակցութեան, այլեւ պահանջատէր հայու վճռականութեան մեղեդիներով քանուած «Քարաձայն պատարագ» մը:

191-255 էջերը գրաւած *«Պատմութեան անխօս վկաները»* անուն հատորին երկրորդ բաժինով՝ պատկերը կ՚արձագանգէ գիրին, երբ այս անգամ ակնդիրին կը ներկայացուին ուխտաւոր հայու ոսպնեակին արձանագրած աւելի քան 50 գունաւոր լուսանկարներու պատճէններ:

Հրանդ Մարգարեանի «Քարաձայն պատարագ» հատորը կը փակուի երրորդ եւ վերջին բաժինով, որ կ՚ամփոփէ տեղանուններու անուանացանկը, օգտագործուած աղբիւրներու ցանկը եւ յարակից այլ ցուցակներ:

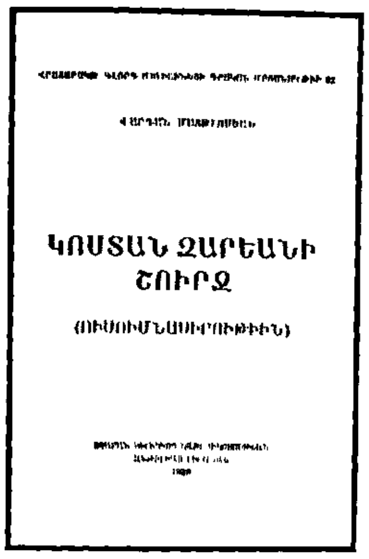

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՇՈՒՐՋ

(ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

«ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՇՈՒՐՋ»

(Հեղինակ՝ Վարդան Մատթէոսեան)

«Գէորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակի իբրեւ 32րդ հրատարակութիւն՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի տպարանէն վերջերս լոյս տեսաւ արժանթինահայ երիտասարդ բանասէր եւ մտաւորական Վարդան Մատթէոսեանի *«Կոստան Զարեանի շուրջ»* հատորը:

468 էջեր հաշուող Վարդան Մատթէոսեանի սոյն աշխատասիրութիւնը, որ կը բաղկանայ իրերայաջորդ 14 գլուխներէ, կը բացուի *«Երկու խօսք»* խորագրեալ հեղինակին բացատրագիրով, ուր առաջին հերթին յայտնելէ ետք, թէ *«Այս աշխատասիրութիւնը ծնունդ առած է Կոստան Զարեանի կեանքին ու գործին շուրջ գոյացած առասպելական մշուշը ցրելու ցանկութենէն»*, կը նշէ իր որդեգրած սկզբունքները, աշխատանքին դիմաց բարձրացած առարկայական դժուարութիւնները, օգտակար հանդիսացած հաստատութիւններն ու մտաւորականները, որոնց բարենպաստ ծառայութիւններն ու ընծայած դիւրութիւնները մեծապէս օժանդակած են սոյն ուսումնասիրութեան հեղինակին՝ քակելու համար զանազան բարդ հանգոյցներ: Այնուհետեւ, *«Զարեանի կեանքը բազմագոյն խճանկար մըն է, նաեւ՝ անվերջանալի puzzle մը»* հաստատումը կատարած Վարդան Մատթէոսեան կ՚եզրակացնէ, թէ՝ *«Ներկայացնելով մեր գործին առաջին հանգրուանը, կը յուսանք հայ գրականութեան այս հիմնական դէմքին առաւել ծանօթացումին նպաստել եւ միաժամանակ անոր էջերը կրկին անգամ բանալու գաղափարով համակել ընթերցողը»:*

«Մուտք» խորագրեալ ներածականը, որ կը ձգտի լոյսին բերել Կոստան Զարեանի անձն ու գործը ուսումնասիրելու անհրաժեշտութիւնը, իբրեւ բնաբան կ՚օգտագործէ Ռուբէն Տէր Մինասեանի հասցէագրուած 6 Յունուար 1932 թուակիր Կ. Զարեանի նամակէն քաղուած հատուած մը, որ հայ ժողովուրդի փրկութիւնը կը տեսնէ անոր հոգեմտաւոր զարգացման, «նրա մտաւոր վեհութեան եւ մեծութեան մէջ»:

Այս, Սփիւռք-Կոստան Զարեան անքակտելի կապերուն, հայ ոգիի կողմնորոշման ի խնդիր Զարեանի թափած հետեւողական վիթխարի ճիգին եւ յարակից հարցերու անդրադառնալով՝ Վ. Մատթէոսեան, փոխ առնելով Վահէ Օշականի բառերը, իր կարգին կ'եզրակացնէ .*«Ատենն է հիմա լուսաւորելու իր որոշ գաղափարները, որոնք սրտապնդիչ են հայերուս համար, մտածումի նոր ուղղութիւններ ցոյց կու տան եւ իր հաստատումներէն շատեր՝ դեռ կրնան լուսաւորել մեր ճամբան, որ կը փնտռէ հայութեան ու Հայաստանի հաստատուն էութիւնը»*:

*«Մուտք»*ին կը յաջորդէ *«Առաջին տարիները. Կովկասէն մինչեւ եւրոպական ոստաններ»* խորագրեալ առաջին բաժինը Վարդան Մատթէոսեանի սոյն ծաւալուն աշխատասիրութեան: Հեղինակային թուղթերու, գրական գործերու, վկայութիւններու, ուսումնասիրութիւններու եւ գրական ու պարբերական մամուլի հատուածներու վրայ հիմնուած այս բաժինը, որ կը յստակացնէ մէկէ աւելի մութ կէտեր, կը զարգանայ անքակտելի օղակներու տրամաբանութեամբ: Յաջորդող էջերով եւ նոյն հետաքրքրութեամբ ընթերցողը կը խորանայ դէպի հայութիւն Կոստան Զարեանի դարձի մանրամասնութիւններուն եւ Սահմանադրութեամբ սկսած 1910-1914 տարիներու ազգային ոգեւորութեան եւ գրական-գաղափարաբանական զարթօնքի պայծառ ոլորտներուն մէջ բաժինով, կը յաջորդեն 1915ի դժոխային մռայլը, Կ. Զարեանի իտալական նախաձեռնութեանց հանգրուանը, գրական յաջողութիւնները, *«Երեք երգեր»*ու շուրջ հեղինակէ մը այլ հեղինակ թափառիկ կերպով երկարող ենթադրութիւններու եւ թիւրիմացութիւններու յստակացումը եւ յարակից նիւթեր:

Այսպէսով, Կոստան Զարեանի կեանքին ու գործին շուրջ կեդրոնացող Վարդան Մատթէոսեանի առարկայական ընթերցումը լոյսին կը բերէ ո՛չ միայն անոր կեանքին մութ եւ թիւրիմացութիւններու ծնունդ տուած որոշ իրողութիւնները, այլ անուղղակիօրէն կը պարզէ նաեւ ժամանակին եւ հայ իրականութեան ընդհանուր համապատկերը: Կոստան Զարեանի կեանքին ընդմէջէն, տակաւ առ տակաւ, կը պայծառանան կամ յաւելեալ երանգներով կը հարստանան դէմքերը գրական, մշակութային, ազգային եւ հասարակական կարկառուն անհատականութիւններու, որոնք կը կոչուին Յակոբ Օշական, Զապէլ Եսայեան, Աւետիք Իսահակեան, Շիրվանզադէ, Եղիշէ Չարենց, Ռուբէն Դարբինեան եւ ուրիշներ:

«Կոստան Զարեանի շուրջ» ուսումնասիրութիւնը կը հասնի իր թիրախին, երբ երիտասարդ ուսումնասէրը համապարփակ եւ ամբողջական վերլուծման կ'ենթարկէ նաեւ գրագէտին հարուստ վաստակը եւ կը յաջողի *«Կոստան Զարեանի կեանքին ու գործին շուրջ գոյացած առասպելական մշուշը ցրել»*:

Նշմարներ

ՄԵՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ

Ընթերցող պարոն մը, անդրովկիանոսեան ափերը փոխադրելու նախօրեակին, խմբագրութեանս տրամադրութեան տակ դրաւ իր եւ նոյնպէս գրասէր իր եղբօրը հին թերթերէն ոմանք, որոնց շարքին նաեւ «Հայաստանի կոչնակ»*էն առանձին թիւեր։*

«Հայաստանի կոչնակ»*ի թիւերէն մէկուն մէջ, 19 Ապրիլ 1952ի էջերուն, փոխան խմբագրականի՝ Ա.Ա.Գ. սկզբնատառով ստորագրուած կար գրութիւն մը՝* «Մեր բանաստեղծները» *խորագիրով։*

Ճանչնալու համար յիսունական թուականներու «Կոչնակ»*ի մեծարած բանաստեղծները, կարդացինք երկուքուկէս էջնոց գրութիւնը, ուր ներկայացուած էին երեք կին եւ երկու այր բանաստեղծներ։*

Փափուկ սեռին երկու հանգուցեալ եւ մէկ շնչողը փափկանկատօրէն իրենց հանգիստին մէջ ձգելով, տուեալ ժամանակի արժեչափերուն ու արժեւորումներուն մասին նաեւ այսօրուան ընթերցողին գաղափար մը տալու համար, ստորեւ կը ներկայացնենք այրերուն մասին գրուածն ու ստորագրուածը՝ եղածին պէս, ծայրագոյն հաւատարմութեամբ։

&

Մեր քննադատական մաղի ծակերը որքան ալ խոշորցնենք տակաւին պիտի մնան անոր մէջ բանաստեղծներ, որոնք այնքան փառք ու պատիւ պիտի ըլլային ***ոեւէ*** ազգի՝ որքան են՝ անտարակոյս՝ ***մեզի*** համար։ Եւ այս դիտողութիւնը կ'ընենք մեր ***ժամանակակից*** բանաստեղծներուն նկատմամբ։

Հոս ցանկ մը պիտի չներկայացնենք, հապա՝ միայն մէկ երկու անուն պիտի յիշենք իբրեւ ***նմոյշներ*** ցանկէ մը, որ մեր անձնական «Ազգային Համբաւի Սրահ»ին անտեսանելի պատերը կը զարդարեն եւ առարկայ են մեր հիացումին, գուրգուրանքին, եւ անշուշտ մշտական վայելքին։

Նմոյշ մը մեր ժամանակակից բանաստեղծներէն, որ կ'ապրի եւ երբեք պիտի չմեռնի, է *Վ. Սիտալ*։ Անոր բանաստեղծութիւնը այնքան բնիկ է, որքան է Հայաստանի հողը։ Ստուերոտ լճակի մը եզերքը ընկողմանած մելամաղձիկ յոյզերու անձնատուր Դուրեան մը չէ Սիտալ, հապա՝ ովկիանոսի մը բացերը լողացող դիւցազնական հոգի մը։ Ուրիշ ինչ որ ալ գրած է ան, մեր գրականութեան մէջ իր գահը գրաւած գրչի իշխան մըն ալ Սիտալ է, ու պիտի շարունակէ ըլլալ որքան ատեն որ հայ պատմութիւնը եւ գրականութիւնը գիրար գրկած ապրին որպէս ուխտեալ հարս ու փեսայ։

Սօնաթներու, քառեակներու բանաստեղծը չէ Սիտալ։ Անոր նիւթը եւ հոգիին թեւերը կը պահանջեն *պատմութեան* մը անծիր սահմանները, որոնց մէջ կրնայ ան անարգել եւ ազատ շունչով թեւածել։ Անոր նուագը «քնարական» չէ, տառական իմաստով, հապա «խմբական» (orchestral), որուն մէջ կը գոռան թմբուկը եւ ծնծղան եւ փողը, ինչպէս կը թրթռան թելերը ջութակներուն եւ կը հնչեն սուր խազերը սրինգներուն։ Կամ, ըսենք, հսկայ մայր եկեղեցիի մը փողաւոր երգեհոնին առջեւ նստող արուեստագէտն է ան որ փողերուն ամէնէն նրբինէն մինչեւ ամէնէն զօրը կը հնչեցնէ ներդաշնակութեամբ մը որ թէ՛ պատերը կը դղրդեցնէ եւ թէ՛ ունկնդիրներուն հոգին կը վերացնէ։ Կ'արժէր որ *ասանկ* տաղանդի համեմատութիւններով օժտեալ բանաստեղծի մը գրական քառասնամեակը տօնախմբէին, եւ մեր կարծիքը այն է թէ ասկէ չորս հարիւր տարի վերջն ալ, երբ հանդէս սարքող սերունդ մը ըլլայ, նորէն փառքի պսակ մը պիտի հիւսեն եւ Սիտալի գլխուն վրայ դնեն։

……

Հատ մըն ալ եւ կենանք։ Գէթ *իմ* (եւ հոս թող ներուի անձնականացումի խմբագրական մեղանչումին) հայ բանաստեղծներու բանթէոնին մէջ իր պատուոյ տեղը ունի *Յակոբ Անտոնեան*։ Պատճառն ալ կրնար «անձնական» ըլլալ բայց չէ՛։ Այս բանաստեղծը այս տողերը գրողին բարեկամն է, դպրոցական օրերէ սկսեալ, բայց իր հիացումին առարկայ է ան ոչ թէ իբրեւ *բարեկամ* մը, հապա՝ իբրեւ *բանաստեղծ* մը։ Եթէ բանաստեղծական արժանիքի վստահելի դատաւոր եղած չըլլայինք, Անտոնեանի բանաստեղծութեանց վրայ այս դափնին պիտի չդնէինք։ Ուրախ ենք որ արկածով *իմ* հաւնած նախընտրած մէկ բանաստեղծս նաեւ է բարեկամս, բայց երկուքին միջեւ կամուրջ չկայ մեր տրամաբանութեան հոսանքին վրայ։ Նախ, ան որ հայերէն սորվիլ կ'ուզէ թող սերտէ Անտոնեանի ոճը ինչ որ ալ գրէ ան։ Անտոնեան «բանաստեղծ» ճանչցուած է բայց *գրական* մարդ է, նախ բառին լաւագոյն առումովը։ Բանաստեղծութիւնը իր «մասնագիտութիւնը» չէ միայն։ Անոր խորհուրդներուն արտայայտութեան *միակ* միջոցը (channel) ոտանաւորը չէ։ Զմայլելի, յստակ, բիւրեղեայ ոճ մը ունի որ ամէն գրածը, իր նիւթին սահմանին մէջ, կ'ըլլայ *տիպար* մը (model) գրական արտայայտութեան—հայերէնի բարձրագոյն կարգի դասընթացք մը: Ու մենք չենք ճանչնար (մէկ քանի հազուագիւտ բացառութեամբ) բանաստեղծ մը եւս որուն խորհուրդը կը բղխի հմտութեան խորունկ հանքերէ: Անգլիական եւ Ֆրանսական գրականութիւնը ամբողջութեամբ իր գլխուն մէջ կը պտտցնէ այս բանաստեղծը: *Գիտէ* ու կը խօսի: Գոհարավաճառ մըն է ան որ իր ապրանքին տիեզերական շուկան կը ճանչնայ: Այս իրողութեան վրայ եւս կը հանգչի մեր յարգանքը Անտոնեանի ընկատմամբ: Գրականութենէ բացարձակապէս ագէտ գրիչներ թուղթ կը մրոտեն յաճախ: Ծակերէն կ'երեւի բառերու ներքեւ ծածկուած դատարկութիւնը անոնց *հմտութեան*: Անտոնեան գրականութեան դատախօս կրնար ըլլալ համալսարանի մը մէջ: Նուրբ բանաստեղծ, բայց մանաւանդ լուրջ եւ խորունկ բանաստեղծ:

Ազգային հպարտութիւնով կը խօսինք նիւթի մը վրայ որ եթէ այժմէականութիւն չունի, տեւականութիւն ունի: Ազգ մը որ իր բոլոր ունեցածներուն հետ «բանաստեղծներ» եւս ունի, *կեանք* ունի: Ու, զարմանալին այն է, որ իր *բոլոր* ունեցածներովը *չկրնար ապրիլ* եթէ այս անտեսանելի եւ գաղափարական, հոգեւոր, իմացական կարողութիւնները չունենայ:

Մեր ալ *առաջին* հարստութիւնը դրամատանց մէջ չէ, ոչ ալ վաճառատանց մէջ, հապա՝ հոգիին եւ մտքին եւ գաղափարին մէջ, Ուրեմն նաեւ բանաստեղծին մէջ (*«Հայաստանի կոչնակ»*, Ապրիլ 19, 1952, թիւ 16):

Ա.Ա.Պ.

⁂

Ընթերցողը հաւանաբար ինք եւս մեզի պէս կրկին ու կրկին անգամ կարդաց վերի տողերը ու վստահաբար դարձեալ չհաւատաց իր աչքերուն:

Արդարեւ, այն տպաւորութիւնը կ'ունենայինք երբեմն, որ գրական բերք մը կշռելու անպատասխանատուութիւնը մեր օրերու ծնունդ մոլութիւն մըն է, մինչդեռ ժառանգազուրկ մարդոց ձգած ժառանգական հիւանդութիւն մը կը թուի ըլլալ անիկա:

Գրական քիչ-շատ հասկացողութիւն ու ճաշակ ունեցող մէկը ուղղակի կ'ամչնայ, երբ որեւէ պարագայի, կ'ըսենք որեւէ՛ պարագայի, Պետրոս Դուրեանի հետ Սիպիլ մը կը յիշուի. լճակներու գոյութեամբ ու տեսիլքով շառացող Պետրոս Դուրեանի հակադրաբար ովկիանոսներո՛ւն վրայ թեւածող կարողութիւններ կը վերագրուին Սիպիլի, որ կը համարուի գրչի իշխան մը, եւ ուրիշն.

«Եւ մեր կարծիքը այն է թէ տակէ չորս հարիւր տարի վերջն ալ, երբ հանդէս սարքող սերունդ մը ըլլայ, նորէն փառքի պսակ մը պիտի հիւսեն եւ Սիտալի գլխուն վրայ դնեն»:

Իսկ մեր կարծիքով, ոչ թէ չորս հարիւր, այլ այդ ջատագովականին գրառման չորրորդ օրը ու միայն չորս հարիւր մեթր անդին հանդէս սարքող սերունդին ջախջախիչ տակոսը արդէն կ'անգիտանար Սիտալի մը գոյութիւնը եւ ասիկա ոչ թէ անհասկացողութեամբ կամ ապերախտութեան հետեւանքով, այլ անոր սարքած էջերուն անարժէք ու գունաթափ նկարագրին պատճառով: Զարմանալին այն է, որ այդ էջերը ստորագրած պարոնը կամ պատուելին բնաւ չէ կասկածած, որ մեր գրականութեան պատկերը եւ մեր ժողովուրդին օրը ահաւոր կ'ըլլար, եթէ չորս հարիւր տարի ետք գործող սերունդը Սիտալին պսակ հիւսելու չափ թշուառ տարրերէ բաղկացած ըլլար:

Սիտալը եւ միւսը չկան հիմա, չեն կրնար երբեւիցէ՛ ըլլալ հայ գրականութեան համար:

Երանի՛ թէ իրենց հետ չքացած ըլլային նաեւ գրականութեան մէջ բոյն դրած նման փոխյարաբերութիւնները, որոնք կան ու կը գործեն այսօր եւ քառասուն տարի ետք կրնան խոցել ընթերցողը այնպէս՝ ինչպէս մենք կը խոցուինք այսօր, Սիտալի եւ Սիտալներու առիթով եղած չափանցային ահարկու մխումներով:

Բայց հարկ կա՞յ քառասուն տարի սպասելու: Արդէն չէ՞նք ամչնար չեղած ու չըլլալիք էջերու մասին չըլլալիք դպիրներու դուրս տուած նման անչափ ու անչափելի բարբաջանքներէն:

ԵՐԱՆԻ՛, ՈՐ ՈՒՆԻ...

Համատեղի նամակները մէկտեղած, ծանօթագրած, մեկնաբանած ու տպագրած արդիւնքը հրապարակ հանելու համար մեկենասի մը հանդիպելու յոյսեր փայփայելով վերջացող քիչ անդին տրուած Մարգարիտ Խաչատրեանի գրութիւնը, նովին բանիւ, ունի խորհրդածութեան մղող բնոյթ մը:

Վերջին տասնամեակին, նման աշխատութիւններու մասին ընդհանրապէս Հայաստանէն եւ մասամբ Արեւելեան Եւրոպայի երկիրներէն յաճախ լուրեր կը հասնին մշակութային մարմիններուն, հրատարակչական տուներուն, խմբագրութիւններուն ու անհատ մտաւորականներուն:

Մեր պարագային, օրինակ, Մարգարիտ Խաչատրեանի Համատեղեան աշխատասիրութեան հետ գրեթէ միաժամանակ իրազեկ եղանք երկու այլ եւ նոյնպէս կարեւոր աշխատասիրութիւններու, մէկը դարձեալ Երեւանէն, Հայաստանի ու հայութեան մասին տքնաջան հետազօտութիւններ կատարած Ասատուր Աղայեանի ծաւալուն *ուսումնասիրութիւնը*, եւ երկրորդը՝ 1885-1995 ժամանակաշրջանին Պուլկարիոյ մէջ հայութեան առընչուող հայերէն եւ հայատառ թրքերէն հրատարակութիւններուն *մատենագիտութիւն*, զոր կազմած է Փլովտիւ բնակող վաստակաւոր ուսուցիչ Յակոբ Կիլիկեան:

Առաջինին պէս, միւս երկուքն ալ կը սպասեն այն բախտաւոր օրուան, երբ պիտի վայելեն հայ գիր ու գրականութեան բախտով չահագրգիռ ազնուարիւն մարդոց հովանաւորութիւնը:

Ինչպէս տրուած չոր տեղեկութիւններէն պարզ կ'երեւի, կատարուածները գրական ու մշակութային այլ կալուածներուն պատկանող նուիրական աշխատութիւններ են եւ պէտք է որ առաջ տրամադրուին ընթերցողին: Ու կը տրամադրուին, ինչպէս եղած է այլ գործերու բախտը:

Չըսենք, որ գիրքին արժէք տուող ու անոնց համար նիւթական զոհաբերութիւններ ընող ունեւոր անձնաւորութիւններ չենք ունեցած, չունինք: Հինէն ի վեր մեր գիրքերուն ջախջախիչ տոկոսը հրատարակուած են եւ այսօր եւս կը հրատարակուին կեանքին մէջ յաջողած անձնաւորութիւններու նիւթական օժանդակութեամբ՝ երբեմն կամաւոր ընդառաջումով եւ երբեմն կրօնական կամ ազգային դէմքերու հրաւէրով: Կարեւորը, երեւի, ազնիւ արիւն ունեցող ու զոհաբերութեան տրամադիր հոգիներուն հասցէն գիտնալն է եւ առաջադրուած գործին արժէքը խորութեամբ ճանչնալու եւ ճանչցընելու վարակիչ շունչին առկայութիւնը:

Աչք մը նետեցէք մեր քաղաքին մէջ լոյս տեսած ու քիչ-շատ գրական, բանասիրական կամ պատմական արժէք ներկայացնող գիրքերուն վրայ ու պիտի տեսնէք, որ անոնք, գրեթէ առանց բացառութեան, լոյս տեսած են ունեւոր անձերու մեկենասութեամբ:

Ապրող մեկենասներուն համեստութիւնը չվիրաւորելու համար ու յիշելու համար ողբացեալ դէմքերուն միայն հինգը, տանք անունները Վահէ Սէթեանի, Ալեք Մանուկեանի, Գէորգ Մելիտինեցիի, Գէորգ Զագըրեանի եւ Հայկ Սերէնկիւլեանի, որոնց հիմնած տպարաններուն, հաստատած հիմնադրամներուն, գրական մրցանակներուն եւ շռայլած հովանաւորութիւններուն շնորհիւ, անցնող քառորդ դարուն միայն Պէյրութի մէջ յիսունէ աւելի մեծարժէք գործեր հրատարակուեցան, եռահատոր *«Մնացորդաց»*էն մինչեւ Նշան Պէշիկթաշլեանի նոյնպէս կոթողական *«Թատերական դէմքեր»*ը:

Ինչպէս ըսուեցաւ, ապրող անձնաւորութիւններու շարքին մէջ եւս կան մեկենասներ եւ մենք համոզուած ենք, որ արժէքաւոր ձեռագիրներու առիթով միշտ պիտի գտնուին մեծանձն հոգիներ, որոնք իրենց հովանաւորութիւնը պիտի փութան շնորհել անոնց:

Անպայման արժէքաւոր գործեր են Մարգարիտ Խաչատրեանի, Աստուր Փաշայեանի եւ Յակոբ Կիլիկեանի ինքնատիպ եւ երկար շունչ պահանջած երկարաշունչ աշխատութիւնները եւ շարքին մէջ կան ուրիշ գործեր, որոնք պէտք չէ մութին մէջ մնան:

Գրուած է. *«Երանի, որ ունի յիշատակ ի Սիոն»:*

Արդար կ՚ըլլայ, եթէ նոյն ոճին հետեւողութեամբ ըսուի ու կրկնուի.

«Երանի, որ ունի յիշատակ ի գրականութիւն»:

Մ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Կազմել եւ հրատարակութեան ենք պատրաստել Համաստեղի ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ։

Տասնամեակներ շարունակ Համաստեղն անծանօթ էր Հայաստանի ընթերցողներին, որոնք լաւագոյն դէպքում լսել էին նրա անունը։ Քչերն էին կարդացել նրա ստեղծագործութիւնները։ Այդ քչերից էին Եղիշէ Չարենցը, Ակսել Բակունցը, Գուրգէն Մահարին։ Այսօր Համաստեղի ստեղծագործութիւնները պատուաւոր տեղ ունեն մեր գրասեղաններին, ու գրողի նամակները նրա ներաշխարհը հասկանալու, ճանաչելու եզակի հնարաւորութիւն են տալիս։

Համաստեղի համար Հայաստանն անանցանելի արժէք էր՝ անկախ քաղաքական, կուսակցական հարցերից։ Մշակոյթը Հայի ու հայութեան յարատեւման հզօրագոյն զէնքն է, որի առաջ անզօր են զօրեղ բանակները։ Այդ ոգին կայ, ապրում է ամէն հայի մէջ։ Համաստեղի համար առաջնայինն ազգային ոգու գիտակցումն է, ոգի, որ միաւորում է՝ ջնջելով ժամանակաւոր տարբերութիւնները եւ արհեստական բաժանումները։

Հեռաւոր Ամերիկայում գրողն ապրում ու ստեղծագործում էր հայրենիքի, հողի մի պատառիկում, որ մեծ աշխարհից նրա բաժինն էր՝ անհասանելի, նոյնիսկ անհասկանալի շատերին։ Աշխարհ, որ կայ, հայ գրականութեան մէջ կոչւում է Համաստեղի ԳԻՒՂ՝ իր ԱՆՁՐԵՒով, անմոռանալի ՍՊԻՏԱԿ ՁԻԱՒՈՐով, «դիւցազնավէպով»՝ ԱՑԾԵՏՈՄԱՐով ու նոր ժամանակների աղօթագրքով՝ ԱՂՕԹԱՐԱՆով։ Այլ խօսքով՝ նա ապրում ու ստեղծագործում էր բարութեան ու աշխատանքի, քրտինքով ու արեամբ սրբագործուած հողի պաշտամունքի աշխարհում, որ յաւերժացրեց իր երկերում:

Ինչպիսի ջերմութեամբ է գրողը նամակներում պատմում իր փոքրիկ պարտէզի ծաղիկների մասին, որոնք շնչաւոր էակներ են եւ թեւաւորում են նրա հոգին: Բառերը, որ գարնանաբոյր, արեւոտ ու գունագեղ են ծաղիկների ժպիտը նկարագրելիս, մռայլւում ու ցուրտ են բուրում ձմրան, ձեան մօտալուտ շնչից: Համաստեղն արեւապաշտ է՝ բառի ամենալայն, ամենաանսովոր իմաստով: Ճիշդ է, Հայաստանի հողն ու արեւը (նոյնիսկ՝ ձիւնը) ուրիշ են, բայց օտար ափերում Հայրենիքի իրական պատրանք ստեղծելու ուրիշ միջոց չունէր գրողը:

Հաւաքել ու ծանօթագրել ենք Համաստեղի 400ից աւելի նամակներ, որոնք պահւում են Երեւանում՝ Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում, եւ Պէյրութում՝ «Համազգային»ի արխիւում: Վերջերս Երեւանում էր Գրիգոր Շահինեանը, որը մեզ տրամադրեց Համաստեղի՝ իրեն ուղղուած 30 նամակների կրկնօրինակները:

Նամակները խմբաւորել ենք ոչ թէ ժամանակագրական սկզբունքով, այլ առանձնացրել ենք տարբեր հասցէատէրերին ուղղուածները: Նրանցից իւրաքանչիւրի հետ (Ն. Աղբալեան, Ս. Վրացեան, Ռ. Դարբինեան, Յ. Խաշմանեան, Ա. Հայկազ, Ա. Ջօպանեան, Հ. Աւագեան, Կ. Սիտալ, Վ. Նաւասարդեան, Եդ. Պօյաճեան, Վ. Հայկ, Գ. Մահարի, Մ. Նուրեան, Բ. Նուրիկեան) Համաստեղը կապուած էր իւրայատուկ հոգեւոր կապերով, բացի տասնամեակների ընկերութիւնից, մտերմութիւնից, կուսակցական պատկանելութիւնից: Անգամ քաղաքական հակառակորդներին ուղղուած նամակներում Համաստեղը չի դաւաճանում անվերապահ անկեղծութեան սկզբունքին ու գեղագիտական չափանիշներին: Պատասխան նամակների հետ դրանք կազմում են իւրատեսակ երկխօսութիւն: Մեր օրերում, երբ ժամանակի անողոք հոսքից մաշուել, մոռացութեան են մատնուել կուսակցական ու քաղաքական շատ հարցեր, դժուար է հասկանալ ու գնահատել գրողի անկեղծութիւնը, որ տասնամեակներ առաջ յաճախ շփման եզրեր ունէր հերոսութեան հետ:

Համաստեղի նամակագրութիւնից առանձին հատուածներ արդէն լոյս են տեսել մամուլում («*Նորք*» 1997, թիւ 3, «*Նոր-դար*» 1997, թիւ 3-4):

Համաստեղի անձն ու ստեղծագործութիւնը ներկայացնելու այս հետաքրքիր փորձը յաջողութեամբ կ'աւարտուի, եթէ լուծուի գրքի հովանաւոր գտնելու հարցը: Սպասենք եւ յուսանք:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ
(բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու)

Գ. ԱԲԳԱՐԵԱՆ

Ա. Ա. ՓԱՇԱՅԵԱՆԻ «ՕՏԱՐԱԶԳԻ ՀԱՅԱԳԷՏՆԵՐ» ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սկզբից եւեթ ասեմ, որ ես աշխատութիւնը չեմ դիտում իմ վերնագրին համաձայն: Նրանում ներկայացւած են ոչ միայն հայագէտները, այլեւ հայ գրականութիւնը օտար լեզուներով: Պէտք է գտնել աւելի յարմար վերնագիր: Սա ինքնատիպ աշխատութիւն է, եւ դա չի նսեմացնում նրա արժէքը: Հնարատր չէ գտնել մատենագիտական կամ հանրագիտական որեւէ աշխատութիւն, որում ընդգրկուած լինէր գոյութիւն ունեցող ամէն գիտելիք: Ներկայացուող աշխատութիւնը նոյնպէս բացառութիւն չի կազմում: Բացակայում են ինչպէս հայագէտներ, այնպէս էլ հայ գրականութեան թարգմանիչներ: Չի որոշուած հայագիտութեան սահմանները: Արդեօք հայերի մասին յայտնող ամէն ոք հայագէ՞տ է: Հայագիտութիւնն սկսւում է 18րդ դարում, այնինչ դեռեւս 14րդ դարում Յոհաննէս Շիլտբերգերը տիրապետել է հայերէնին, իմացել է հայոց քրիստոնէութեան պատմութիւնը, լատիներէն տառերով գրի է առել «Հայր մեր» աղօթքի հայերէն տեքստը: Նրանից առաջ Մարկո Պոլոն ու Ռուբրուքը գրել են հայերի մասին: Ոչ միայն Ա.Ա. Փաշինեանը, այլեւ դասական մատենագէտ Հ. Մ. Անասեանը կը դժուարանային կողմնորոշուել նիւթերի ընտրութեան դէպքում: Նոյնը վերաբերում է նաեւ գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական եւ այլ գիտութիւնների (գերմանիստիկա, եւայլն):

Կրկնում եմ, ես Ա. Փաշայեանի աշխատութիւնը դիտում եմ ոչ միայն հայագիտութեանը, այլեւ օտարալեզու հայ գրականութեանը վերաբերող մենագրութիւն: Որպէս այդպիսին այն իր պակասներով հանդերձ շատ արժէքաւոր է եւ գալիս է լրացնելու մի պակաս, որը խիստ զգալի է հայագիտութեանը բնագաւառում: Հրապարակի վրայ գտնուող Շրումպֆի, Զարբհանալեանի, Կոստանեանի աշխատութիւնները, որոնք նոյնպէս զերծ չեն թերութիւններից, Ա. Փաշինեանի աշխատութեան համեմատութեամբ յետամնաց են: Եթէ այսպէս է, կը նշանակէ Փաշինեանի աշխատութեան տպագրութիւնը ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլեւ հրատապ: Հեղինակն ամենայն բարեխղճութեամբ հաւաքել է անհրաժեշտ նիւթեր, որոնց կարիքն ունեն նաեւ ամենախստապահանջ գիտնականները: Վերջիններս կարող են լրացումներ կատարել, աւելի մասնագիտօրէն մօտենալ խնդրին, բայց նրանցից ոչ ոք տեղեակ չէ այն ամէնին, ինչ ամբարուած է գրախօսուող մենագրութիւնում:

Փաշայեանի աշխատութիւնը տարիների տառապանքի արգասիք է: Հոգ չէ, թէ այն չի համապատասխանում «հայագիտութիւն» կոչուած կաղապարին: Ընթերցողն այս գրքի կարիքն ունի հէնց այն վիճակում, ինչպէս որ կը տպագրուի: Այս իսկ պատճառով էլ գտնում եմ, որ Ա. Փաշայեանի աշխատութիւնը յանձնարարելի է տպագրութեան:

Իսկ, եթէ հեղինակը կը կամենար լրացումներ կատարել, կ'առաջարկէի օգտագործել նաեւ 1971 թ. հրապարակուած «Հայ գրականութիւնը օտար լեզուներով» մատենագիտական ցանկը, որը հրատարակել է Միասնիկեանի անուամբ կոչուած գրադարանը, ինչպէս նաեւ *«Բազմավէպ»*ի, *«Հանդէս ամսօրեայ»*ի, *«Մշակ»*ի, *«Մուրճ»*ի, *«Լումայ»*ի, *«Արարատ»*ի եւ այլ պարբերականների մատենագիտական ցանկերը, որոնցում կան անհրաժեշտ անուններ: Լրացումներ կատարել հնարաւոր է նաեւ հայ հնատիպ գրականութեան մատենագիտական ցանկն օգտագործելով: Որոշ ծառայութիւն կարող է մատուցել նաեւ «Օտար աղբիւրները հայերի մասին/Յունական, արաբական, ասորական, եւայլն/ մատենաշարը: Յանկութեան դէպքում պէտք է դիմել նաեւ օտարազգի ճանապարհորդների ուղեգրութիւնները պարունակող ժողովածուներին «Փարիզում եւ այլուր հրատարակուող հայագիտական հանդէսներին, Մ. Զուլալեանի *«Հայ ժողովրդի պատմութեան հարցերը ըստ եւրոպացի հեղինակների»* (1990) մենագրութեանը, Բ. Բարսեղեանի *«Լեհահայութեան մշակութային կեանքը եւ գրականութիւնը»* (1992) աշխատութեանը, Հայ-գերմանական, հայ-ֆրանսիական, հայ-անգլիական, հայ-իտալական կապերին նուիրուած աշխատութիւններին: Տողերիս հեղինակը նոյնպէս ունի օտարազգի հայագիտութեանը/Ամերիկա, Բելգիա, Գերմանիա, Իտալիա, Հոլանդիա, Ֆրանսիա/ նուիրուած յօդուածաշար, որը տպագրուել է *«Սովետական Հայաստան»* ամսագրում (1982-1987 թթ.): Այստեղ կան տեղեկութիւններ նաեւ հայագիտական համալսարանական դասընթացքների մասին: Հայագիտութեան արդի արտասահմանեան ուսուցման մասին տուեալներ կարելի է քաղել նաեւ *«Երեւանի համալսարան»* ամսագրից (1981, N 1, էջ 55-61) եւ այլ բազմաթիւ աղբիւրներից:

Այս ծովածաւալ աշխատութիւններն ընդգրկելը վեր է որեւէ անհատի ուժերից: Ուստի կրկնում եմ եզրակացութիւնս. Ա. Փաշինեանի աշխատութիւնը յանձնարարելի է տպագրութեան նաեւ ներկայ վիճակում: Պէտք է ուղղել՝ Գուլիելմոս (էջ 3), Զայդել (12), Ասեմանի (24), Հերման Գոյց (75), Հերման (12), Ջերմանց (12), Գրամատիկոս (175), Մալխասեանց (6), Աքաու (314): Գ. Մ. Շմիդի մասին գրուած է *«Տեղեկութիւնները սուտ են»*, բայց կարելի է լրացնել՝ *«Հանդէս ամսօրեայ»*, 1904, էջ 241-244: ՀՍՀ հանրագիտարանից քաղել էստոնական գրող Կաբուրի անունը (թարգմանել է *«Սասունցի Դաւիթ»*, *«Երկիր Նայիրի»*): Լիտվուհի Մարինէ Կոնտրիմայտէն Վիլնեուսում հրատարակում է *«Արմենիա»* լիտվերէն պարբերականը եւ դասաւանդում է հայերէն: Գերմանացի ժամանակակից հայագէտներից են Ֆրեդերիկէ Կեոքերտ, Սաբինա, Անդրէա Շմիտդ եւայլք: Գաբրիէլա Վինկլերը հայոց պատարագի լաւագոյն գիտնական է, ղեկավարում է Թիւբինգենի համալսարանի պատարագիտութեան ամբիոնը, անցեալ տարի հրատարակեց *Կորիւնի «Վարք Մաշտոցի»*ն նուիրուած մենագրութիւն: Չերկարեմ: Գրելու տեղ չմնաց:

ԳԷՈՐԳ ԱԲԳԱՐԵԱՆ

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան Գ. Պատգամաւորական ժողովը տեղի ունեցաւ Սեպտեմբեր 23-27 1998, Լիբանանի մէջ, մասնակցութեամբ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Միացեալ Նահանգներու, Գանատայի, Աւստրալիոյ, Ֆրանսայի, Յունաստանի, Պուլկարիոյ, Սուրիոյ, Լիբանանի, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Համազգայինի կազմակերպչական միաւորներու լիազօր պատգամաւորներուն եւ հաստատութիւններու ներկայացուցիչներուն, տնօրէններուն, այլեւ ուղեկից կազմակերպութիւններու եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի ներկայացուցիչներուն։

Զօրեքշաբթի երեկոյեան ժողովի բացումը կատարեց շրջանաւարտ Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ ընկ. Յակոբ Եափուճեան, որ բարի գալուստ մաղթեց ներկաներուն եւ նշեց գլխաւոր խնդիրներն ու մտահոգութիւնները, որոնք ժողովի քննարկման առարկայ պիտի ըլլային յաջորդ օրերու ընթացքին· ապա խօսք առաւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի ներկայացուցիչ ընկ. Մկրտիչ Մկրտիչեան, որ յաջողութիւն մաղթեց ժողովին։

Իր օրակարգին անցնելէ առաջ, ժողովը լսեց Հ. Հ. մշակոյթի, երիտասարդական հարցերու եւ մարմնամարզի նախարար Ռոլանտ Շառոյեանի նամակը, որ վեր կ'առնէր Համազգայինի կարեւոր դերակատարութիւնը եւ կը յայտնէր նախարարութեան կողմէ գործակցութեան պատրաստակամութիւնը։ Պր. նախարարին իր պատասխան նամակը յղեց ժողովը։ Յատենոյ ժողովի ընթերցուեցաւ նաեւ Հայ Օգնութեան Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան եւ Հայ Մշակութային «Արարատ» կազմակերպութեան նամակները։

Ապա ժողովը սկսաւ իր աշխատանքները, ու առաջին հերթին ունկնդրեց Կեդրոնական Վարչութեան քառամեայ մանրամասն տեղեկագիրը եւ հաշուեկշիռը, հանգամանօրէն քննարկման ենթարկեց կատարուած աշխատանքները եւ հանեց համապատասխան եզրակացութիւններ՝ մատնանշելով այն մարզերը, որոնք բարեփոխութեան կը կարօտին եւ իր գնահատանքը արտայայտելով բոլոր այն աշխատանքներուն համար, ուր զգալի նուաճումներ արձանագրուած են, յատկապէս տպարանի զարգացման, ուսանողական համախմբումներու կազմակերպման եւ Մարսէյլի Ճեմարանի ուսումնական յաջողութիւններուն եւ շինարարական նախաձեռնութիւններուն առընչութեամբ։

Պատգամաւորական ժողովը մշակեց Համազգայինի մշակութային ռազմավարութիւնը, որ պիտի ներշնչուի ազգային գաղափարախօսութենէն ու հիմնուի հայ ազգի իրաւունքի ու հայ ինքնութեան զոյգ սկզբունքներուն վրայ, ինչպէս նաեւ բարեփոխման ենթարկեց եւ այժմէացուց Բ. Պատգամաւորական Ժողովի ձեւաւորած մշակութային քաղաքականութիւնը՝ իր գործնական քայլերու ուղեցոյցին մէջ։

Ժողովի հիմնական խնդիրներէն էին շրջաններու կազմակերպական հզօրացման եւ երիտասարդութեան ներգրաւման հրամայականները, որոնց առընչութեամբ առնուեցան կարգ մը կարեւոր որոշումներ, նկատի առնելով նաեւ նոր տուեալը՝ «Համազգային»ի ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ, աջակցութիւնը կրթական-մշակութային կեանքին եւ Հայրենիք-Սփիւռք մշակութային կապերու սերտացումը։

Համազգայինի Կեդրոնական Վարչութեան գալիք քառամեակի առաջնահերթութիւններէն մէկը պիտի հանդիսանայ նաեւ իր կրթական հաստատութիւնները՝ Պէյրութի եւ Մարսէյլի Ճեմարանները եւ Հայագիտական Հիմնարկը ուսումնական ու տնտեսական աւելի ամուր հիմերու վրայ դնելը։

Գալով տպարանին, ան պիտի շարունակէ իր կազմակերպական արդիացումը, դառնալու համար հասութաբեր ձեռնարկութիւն, որուն միջոցաւ ալ զարկ պիտի տրուի հրատարակչական եւ գրատարածման աշխատանքներուն։

Վերջապէս, Ժողովը որոշեց սատարել «Բագին» գրական եռամսեայի խմբագրական եւ կազմակերպչական զարգացման, գրական նոր սերունդը համախմբելով խմբագրապետին շուրջ եւ ամրապնդելու բաժանորդագրութեան աշխատանքը։

Կիրակի երեկոյեան, բոլոր հարցերու քննութեան աւարտին, Ժողովը ընտրեց Կեդրոնական Վարչութիւն, բաղկացած հետեւեալ անդամներէն, որոնք իրենց կարգին կատարեցին պաշտօններու բաշխումը՝ հետեւեալ ձեւով.

Ընկ. Յակոբ Խափուճեան -ատենապետ- Պէյրութ
Ընկ. Նազարէթ Գարագաշեան -փոխ-ատենապետ- Պէյրութ, Պոսթըն
Ընկհ. Մանուշակ Պոյաճեան -ատենադպրուհի- Պէյրութ
Ընկ. բժ. Յովհաննէս Թասլաքեան -գանձապահ- Պէյրութ
Ընկ. Վրէժ-Արմէն Արթինեան -խորհրդական- Գանատա
Ընկհ. Սելլա Թնճուկեան -խորհրդական- Լոնտոն
Ընկ. դոկտ. Հրաչ Հաճէթեան -խորհրդական- Պէյրութ
Ընկ. բժ. Կարպիս Հարպոյեան -խորհրդական- Պէյրութ
Ընկ. Ռուբէն Յովսէփեան -խորհրդական- Երեւան
Ընկ. Ասատուր Պօղոսեան -խորհրդական- Հալէպ
Ընկ. Հրաչ Սիմոնեան -խորհրրդական- Լոս Անճելըս։

ԴԻՒԱՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
Գ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

«ԲԱԳԻՆ»Ի
1998Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԹԻՒ
Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	Հոգին	1
Վ. ԹԵՔԵԱՆ	Հաւատարմութիւն	1
Գ. ԷՄԻՆ	Չյագեցած վրէժ	2
» »	Վերջերգ	2
Կ. ՀԵՔԻՄԵԱՆ	Բառերուն	2
» »	Հայերէնին	2
Ց. ՊԱԼԵԱՆ	Բանաստեղծ կը քաղենք	2
» »	Ինք եւ ես	2
» »	Ձնծաղիկ	2
ՎԱՐԱՆԴ	Ջահել լեզւեղ	3
» »	Իրիկնապահ	3
» »	Սաղուռնական	3
» »	Գարունն այս տարի	3
» »	Նռան պէս	3
» »	Դու ես	3
Փ. ՃԵՐԱՆԵԱՆ	Դուն	3
» »	Տպաւորութիւն	3
» »	Կակաչի մը օրագրէն	3
ԱՐՄԱՆՏ	Այգեկութք	4
» »	Ստինքներ	4
» »	Ես մթնել եմ	4
» »	Փակումեմ աչքերս	4
Ց. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	Octopus	4
» » »	Համբերանքին անիծապարտ	4
» » »	Գիշերային կաղկանձներ	4
Հ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ	Ենթաեսէն փշրուած	4

ԱՐՁԱԿ

ՀԵՂԻՆԱԿ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԹԻՒ
Վ.ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ	Ցիրուցան էջեր	1
» » »	» » »	2
» » »	» » »	3
» » »	» » »	4
Գ.ԱԲԷԼԵԱՆ	Պէյրութ	1
Ն.ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Արժանի չեմ	2
Ց.ՕՇԱԿԱՆ	Հայոց երկիր։ Աշխարհ Հայաստան	3

ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԹԻՒ
Հ.ՏԱՆՔԵՐ	Կարմիր թելը	1
» »	» »	2
» »	» »	3
» »	» »	4
Ց.ՕՇԱԿԱՆ	Աստուած կ'իջնէ	3
Լ.ՇԱՆԹ	Կայսրը	4

ԻՄԱՑԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

ՀԵՂԻՆԱԿ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԹԻՒ
Ն.ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Գիրքերու նահատակութիւնը	1
Ս.ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Երկու պատկեր եւ մէկ եզրակացութիւն	1

ՀԵՂԻՆԱԿ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԹԻՒ
Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Թարգմանութի՞ւն, թէ դաւաճանութիւն	4
Վ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ	Յովհաննէս Զարիֆեանի անյայտ տարիները	1
» » »	Անյայտ վկայութիւն մը Կոստան Զարեանի մասին	2
Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ	Բոլոր տոմսակները ծախուած են	1
Ս. Դ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ	Նիկողոս Սարաֆեան բանաստեղծը	1
» » »	» » »	2
Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ	*«Ես իմ անուշ»*ի ոդիսականը	1
» » »	» » »	2
» » »	» » »	3
» » »	» » »	4
ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ	Միխայիլ Նայիմէի հետ	1
» » »	Սաիտ Աքլի հետ	2
» » »	Գիրքերը եւ մենք	3
Գ. Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	Խօսք՝ թանգարանի մասին	2
Ա. Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	Խօսք՝ թանգարանի մասին	2
Ի. ՀՐԱՌԻ	Խօսք՝ թանգարանի մասին	2
Յ. Ա.–Մ. Լ.	Տեսակցութիւն՝ բեմադիր Արբի Յովհաննիսեանի հետ	2
Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Յակոբ Օշական-Քսան տարեկան	3
Յ. ՕՇԱԿԱՆ	Նարեկը– ընդհանուր նկարագիր	3
Թ. ԹՈՐԱՆԵԱՆ	Օշականի երկրորդ կեանքի յիսուն տարին	4
Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	Փ. Ճերանեանի *«Քեզ ինչպէս կոչեմ…»*ը	3
Բ. ԹԱՇԵԱՆ	Երկու խօսք *«Կայսր»*ի գլխաւոր անձերուն մասին	4
Ն. Կ. ԹԱՀՄԻՋԵԱՆ	*«Սասնայ ծռեր»*ի երաժշտական պահպանուած հատուածների մասին	4
Տ. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ	Նամակներ	
Գ. ԱԲԳԱՐԵԱՆ	Ա. Ա. Փաշայեանի *«Օտարազգի հայագէտներ»* աշխատութեան մասին	4
Մ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ	Համաստեղի նամակները	4

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ

* * * «Կարմիր թել»ի թելադրանքով 1
* * * Բանաստեղծ հիւրը 2
* * * Յամենայնի պատկառելի 2
* * * Դեռ լրիւ չպեղուած մեծը 3
* * * Մ. Իշխանի տետրակէն 3
* * * ...Ժամերէն մէկը 4
* * * Նիկողոս Թահմիզեան 4

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

* * * «Տպագրւում է առաջին անգամ» 2
* * * Անտիպի պէս 2
* * * Անպատեհ «ապտակ» 2
* * * Մանօթագրութիւններ
եւ անծանօթ բաներ 2
* * * Մեր բանաստեղծները 4
* * * Երանի՛, որ ունի... 4

ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

Ռ. ՇԱՌՈՅԵԱՆ Բանասիրական որոնումներ 1
» » Ռոպէր Հատտէճեան-ներաշխարհի
գեղարուեստական քննութիւն 2
» » «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք 3
Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ Արձակագիր Մ. Պչաքճեանի
մերձ-գրական էջերը 3

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

* * * *«Կեանքս»*
(Հեղինակ՝ Եղիշէ Մանուկեան)
* * * *«Առօրեայ պատկերներ»*
(Հեղինակ՝ Կարապետ Հաննէսեան)
* * * *«Մենութեան մէջ՝ զրոյցներ»*
(Հեղինակ՝ Ղ. Ժիրայր)
* * * *«Սերենատ»*
(Գէորգ Թէմիզեան)
* * * *«Երուանդ Օտեան-Կեանքն ու գործը»*
(Հեղինակ՝ Սամուէլ Մուրադեան)
* * * *«Պուրճ Համուտէն կու գամ»*
(Հեղինակ՝ Շահանդուխտ)
* * * *«Հայկական Հարցը՝ քաղաքականութեան եւ օրէնքին միջեւ»*
(Հեղինակ՝ Նաթալի Տէտէեան)
* * * «Անահիտ»ի *մատենագիտութիւն»*
(Կազմեց՝ Անդրանիկ Զէյթունեան)
* * * *«Գաղթակայանէն խորհրդարան»*
(Հեղինակ՝ Մելգոն Էպլիղաթեան)
* * * *«Քարաձայն պատարագ»*
(Հեղինակ՝ Հրանդ Մարգարեան)
* * * *«Կոստան Զարեանի շուրջ»*
(Հեղինակ՝ Վարդան Մատթէոսեան)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

1, 2, 3

«ԲԱԳԻՆ»Ի 1998Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

4

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

ՑԱՒ ՄԸ
-Թատերախաղեր-
Արման Վարդանեան, Իսթանպուլ, 1997, 511 էջ։

●

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՇՈՒՐՋ
-Ուսումնասիրութիւն-
Վարդան Մատթէոսեան, Անթիլիաս, 1998, 468 էջ
Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարան,
հրատարակութիւն՝ «Գէորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակի։

●

ԵՐԿԵՐ
-Արձակ գրութիւններ-
Յակոբ Օշական, Անթիլիաս, 1998, 613 էջ,
Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարան,
հրատարակութիւն՝ «Գէորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակի։

●

ՇԵՂՔԻ ՎՐԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱԽԱՂ
-Բանաստեղծութիւններ-
Զարեհ Խրախունի, Իսթանպուլ, 1998, 112 էջ,
տպարան «Մուրատ Օֆսէթ»։

●

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ
-Ուսումնասիրութիւն-
Լեւոն Վարդան, Պէյրութ, 1998, 256 էջ,
«Սիփան» հրատարակչատուն,
հրատարակութիւն՝ «Կարպիս Լ. Նազարեան» հիմնադրամի։

●

ՊՈՒՐՃ ՀԱՄՈՒՏԷՆ ԿՈՒ ԳԱՄ
-Բ. հատոր, ուսումնասիրութիւն-
Շահանդուխտ, Պէյրութ, 1998, 200 էջ,
«Համազգային»ի «Վահէ Սէթեան» տպարան։

ԼԻԲԱՆԱՆ

Հատավաճառ	10.000 Լ.Ո.
Տարեկան բաժանեգին	40.000 Լ.Ո.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժանեգին	40 Ամերիկեան տոլար

باكين
مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية
المدير المسؤول
السيد ارتين كارنيك قزانجيان

●

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

●

ԲԱԳԻՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր
ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հասցէ՝

Centre Culturel SHAGHZOYAN
Bourdj Hammoud — Liban